

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MADANIYAT VA TURIZM VAZIRLIGI
O'ZBEKISTON DAVLAT SAN'AT VA MADANIYAT
INSTITUTI**

**“JADID DRAMALARI
POETIKASI VA
SAHNALASHTIRISH
MASALALARI:
MUAMMO VA YECHIMLAR”
MAVZUSIDAGI
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA MATERIALLARI
(2023-YIL, 18-APREL)**

Toshkent - 2023

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MADANIYAT VA TURIZM VAZIRLIGI**

**O‘ZBEKISTON DAVLAT SAN’AT VA MADANIYAT
INSTITUTI**

**“JADID DRAMALARI POETIKASI VA
SAHNALASHTIRISH MASALALARI: MUAMMO VA
YECHIMLAR”**

**MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA MATERIALLARI**

(2023-yil 18-aprel)

УЎҚ (УДК): 792
КБК: 85.334(5Ў36)
Ж – 16

Ushbu to‘plamdan 2023-yil 18-aprel kuni O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasida tashabbusi bilan o‘tkazilgan **“JADID DRAMALARI POETIKASI VA SAHNALASHTIRISH MASALALARI: MUAMMO VA YECHIMLAR”** mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasining materiallari o‘rin olgan.

XX asr boshlarida Turkiston jadidlari madaniyat va ma’rifatni ijtimoiy taraqqiyotning bosh omili deb hisobladilar. Chunki o‘lka XX asrga mustamlaka, xalqning og‘ir iqtisodiy ahvoli, jahonning taraqqiy etgan mamlakatlaridan iqtisodiy jihatdan ortda qolishi, madaniy qoloqlik, ijtimoiy ongda turg‘unlik kabi illatlar bilan qadam qo‘ygan edi. Mustamlaka sharoitida, hukmron siyosiy mafkura doirasida qoloqlikdan qutulishning yagona yo‘li madaniy yo‘nalish orqali taraqqiy etish mumkinligini tushungan ziyoliylar, eng avvalo, madaniy va maishiy hayotdagi qoloqlikni tugatish, milliy ongni isloh etishda til, tarix, matbuot, an’anaviy madaniyatni dunyo madaniyati tizimida qayta ko‘rib chiqish zaruriyatini olib chiqdilar. Jumladan, o‘zbek teatr san’ati va dramaturgiyasining yuzaga kelishi va rivojida jadidlarning o‘rni va xizmati beqiyos. Konferensiya orqali jadidlarning o‘zbek dramaturgiyasi va adabiyoti rivojida o‘rni, jadid dramalarining tili va uslubi, poetik tadqiqi, dolzarb masalalari, muammolari, mavzuiy va g‘oyaviy yo‘nalishlarini aniqlab olish, sahnalashtiriladigan asarlar ro‘yxatini muhokama qilish kabi masalalarni ko‘rib chiqish maqsad qilingan.

To‘plab nashrga tayyorlovchilar:

T.f.d., dotsent, Turon FA akademigi I.Ostonaqulov, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent D.T.Jumayeva, f.f.n., dotsent S.I.Mahmudova, f.f.n., katta o‘qituvchi A.Q.Qahramonov, o‘qituvchi X.Abdujabborova, o‘qituvchi Z.Kozimova, o‘qituvchi T.Mamatqulova.

Mas’ul muharrir:

M.M.Yuldashev f.f.d., professor

Taqrizchi:

N.H.Avazov f.f.n., dotsent

KIRISH SO‘ZI

Assalomu alaykum!

Aziz va muhtaram anjuman ishtirokchilari!

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat institutiga xush kelibsizlar!

O‘zbek xalqining shonli tarixiga nazar tashlar ekanmiz, uning ma’naviy, ilmiy, madaniy rivojida jadidlar harakatining o‘rni beqiyosligini ko‘rishimiz mumkin. Garchi ular yashab o‘tgan davr uzoq tarixga taqalmasa-da, ularning fan, ta’lim, madaniyat, xususan, san’at rivojida qilgan xizmatlari hali uzoq davrlargacha yetib borishi, shubhasiz.

Ayniqsa, o‘zbek teatr san’atining paydo bo‘lishi va shakllanish tarixi aynan ular bilan bog‘liqdir. Bu ulkan tarixiy voqea ta’sirida o‘zbek adabiyotida dramaturgiya turiga ham asos solindi va dastlabki o‘zbek dramalari yaratildi.

Hozirgi kunga qadar jadidlar tominidan yaratilgan “Padarkush”, “Abulfayzxon”, “Halima” va “Boy ila xizmatchi” kabi dramalar o‘zbek teatrlari sahnasidan tushmay kelayotganligi bejiz emas, albatta.

Jadidlar tom ma’nodagi ma’rifat va ma’naviyat targ‘ibotchilari sifatida bu maqsadning xalq orasida tezroq yoyilishida teatr san’atidan foydalanish lozimligini eng maqbul tanlov deb bildilar va ular bu borada adashmagan edilar. Xonliklar davridagi og‘ir va qoloq hayot iskanjasidan, qolaversa, chor hukumati istibdodidan qutulishning yagona najot yo‘li faqatgina ilm-ma’rifat yo‘li ekanligini to‘g‘ri anglab yetgan ajdodlarimiz shu yo‘lda mardonavor harakat qildilar va shu yo‘lda qurbon bo‘ldilar. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, G‘ulom Zafariy, Ibrat, Hamza Hakimzoda Niyoziy kabi ma’rifatparvar millat fidoyilarini xotirlash, ular qoldirgan boy merosni o‘rganish, ularni kelajak avlodga yetkazish biz uchun ham qarz, ham farzdir.

Shu o‘rinda, Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning jadidlar haqidagi fikrlarini aytib o‘tmoqchiman: “Umuman, biz jadidchilik harakati, ma’rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o‘rganishimiz kerak. Bu ma’naviy xazinani qancha ko‘p o‘rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko‘p savollarga to‘g‘ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ‘ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi”.

Bizning O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat institutida ham bu borada ko‘plab amaliy ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, bugungi anjuman ham buning yaqqol isbotidir. Institut talabalari tomonidan jadidlar muallifligidagi ko‘plab asarlar institutimiz sahnasida ijro etilmoqda, dramalari muntazam o‘rganilmoqda, tahlil qilinmoqda va shu mavzuga doir ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Hurmatli anjuman ishtirokchilari, sizlarni bugungi xayrli ishning boshlanishi bilan muborakbod etaman va barcha ishtirokchilarning munosib ishtirok etishlarini tilab qolaman. Ajdodlarga munosib avlod bo‘lish barchamizga nasib etsin.

SOBIR JUMAYEV
O‘zDSMI ilmiy ishlar va innovatsiyalar
bo‘yicha prorektor, professor

YALPI MAJLIS MA'RUZALARI

“OYNA” JURNALIDA “PADARKUSH” MAVZUSIDAGI MAQOLA VA E'LONLAR

*Sinem Küçükagaoglu Tunç,
Turkiya Ege Universiteti, Turk Tili Kafedrası fan doktori,
sinem.kucukagaoglu.tunc@ege.edu.tr*

Annotatsiya

XIX asr oxirida Turkistonda boshlangan siyosiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar natijasida innovatsion harakatlar kuchaydi. Jamiyatda yangilik zarurligiga ishongan ziyolilarning sa'y-harakatlari bilan Turkistonda “Jadidchilik harakati” boshlandi. Turkistonni modernizatsiya qilish harakatiga savodsizlarni ham qo'shishni maqsad qilgan ziyolilar, teatrning sahnalashtirish xususiyatidan foydalanib, bu janrdan xalqni tarbiyalash vositasi sifatida foydalanganlar. Mahmudxo'ja Behbudiyning birinchi milliy teatr “Padarkush” asarini nashr etishi va asarning Samarqandda birinchi sahnalashtirilishi ham ushbu mavzuni “Oyna” jurnalida batafsil muhokama qilish imkonini berdi. Ushbu tadqiqotda Behbudiy tomonidan nashr etilgan “Padarkush” asari haqidagi “Oyna” jurnalida chop etilgan maqola va e'lonlarini baholaymiz.

Kalit so'zlar: Mahmudxo'ja Behbudiy, Padarkush, “Oyna” jurnali.

Аннотация

В результате политических, социальных и культурных изменений, начавшихся в Туркестане в конце XIX века, активизировались новаторские действия. Усилиями интеллигенции, уверовавшей в необходимость инноваций в обществе, в Туркестане началось «Движение джадидизма». Интеллигенция, стремившаяся вовлечь неграмотных в модернизацию Туркестана, воспользовалась постановочной особенностью театра и использовала этот жанр как средство просвещения народа. Публикация первого национального театрального произведения Махмудходжи Бехбуди «Падаркуш» и первая постановка произведения в Самарканде также позволили подробно обсудить эту

тему в журнале «Ойна». В этом исследовании мы оцениваем статьи и объявления, опубликованные в журнале «Ойна» о произведении «Падаркуш», опубликованном Бехбуди.

Ключевые слова: Махмудходжа Бехбуди, Падаркуш, журнал «Ойна».

Annotation

As a result of the political, social and cultural changes that began in Turkestan at the end of the 19th century, innovative actions were intensified. Through the efforts of the intelligentsia, who believed in the need for innovation in society, the Jadidism Movement began in Turkestan. The intelligentsia, seeking to involve the illiterate in the modernization of Turkestan, took advantage of the staging feature of the theater and used this genre as a means of educating the people. The publication of the first national theatrical work of Mahmudhodzhi Behbudi “Padarkush” and the first production of the work in Samarkand also made it possible to discuss this topic in detail in the Oyna magazine. In this study, we evaluate articles and advertisements published in Oyna magazine about Behbudi's Padarkush.

Key words: Mahmudhoja Behbudi, Padarkush, Oyna magazine.

Mahmudxo‘ja Behbudi tomonidan 1913-1915-yillarda Samarqandda nashr etilgan “Oyna” jurnalni o‘zbek turklarining fikri va adabiy hayotidagi yangilik harakatlarida muhim o‘rin tutadi. “Oyna” jurnalining muharriri Mahmudxo‘ja Behbudi Turkistonda ilk teatr asarini yozganligi sababli jurnalda ham teatrning vazifasi, ham Turkistonning turli shaharlarida sahnalashtirilgan teatr e‘lonlari haqidagi maqolalar keng yoritilgan. Teatrni jamiyatni tarbiyalash vositasi deb bilgan Behbudiyning ushbu yangi janrni jamiyatga tanishtirish uchun yozgan maqolalari diqqatga sazovordir.

Mahmudxo‘ja Behbudi teatr tushunchasini tushuntirib berdi va teatrning ijtimoiy vazifasiga to‘xtalib o‘tadi. Uning “Tiyatr Nedür” sarlavhali maqolasi teatrga bo‘lgan qarashlarini ko‘rsatishi jihatidan muhim[1,550-553].

Tiyatr nimedür? Cevapga: Tiyatr ibretnamedür. Tiyatr va’azhanedür. Tiyatr tazir-i edepdür. Tiyatr ayinedür ki umumi hallerni anda mücessem ve nümayan suretde

közlikler körüp ker = kulaksızlar éshitip eserlenür. Hulasa, tiyatr va 'az ve tenbih étgüçi hem de zararlik âdet, örf ve teâmülñi kabih ve zararını aynen körsatguçidür. Hiç kimni reâyâ kılmasdan togrı söylaguçi ve açık hakikatni bildürguçidür [1,550].

“İbretnâme, va’azhâne, tazir-i ebep” deb ta’riflagan teatrni jamiyatning ko’zgusi sifatida ko’rgan Behbudiy, teatrning odamlarni zararli odatlardan uzoqlashtirib, haqiqatni ko’rsatishiga e’tibor qaratadi. “Köngül açguçi” teatr, yetakchi milliy va adabiy jamiyatlardan biri hisoblanadi.

Yuqorida tilga olingan maqolasida hikoya va nasihat kitoblarini teatr bilan qiyoslagan Behbudiy, voqeani “aslida” ko’rsatish jihatidan teatr janrini boshqalardan ustun deb biladi. Behbudiyning so’zlariga ko’ra, teatr ta’sirini kuchaytiruvchi eng muhim omil ko’rishdir. Savodsiz odam o’z ko’zi bilan ko’radi, ko’r esa eshitish orqali aytilganlarni kuzatadi va zavqlanadi. Teatrni o’ziga xos maktab deb bilgan Behbudiy rivojlangan davlatlar o’rtasida teatrga berilgan ahamiyat haqida ham gapiradi. Rivojlangan mamlakatlarda moddiy manfaatni o’ylamay, millat manfaati uchun ishlaydigan o’yinchilar yuqori sinf maqomiga ega. Evropadagi vaziyatdan farqli o’laroq, Turkiston va Buxoroda hatto milliy teatr ham yo’q:

Bizni Türkistan ve Buhara’da milli tiyatrđan eser yok édi. Muharrir-i aciz “Pederküş”ni yazdı ki ötgen fevral ayında Semerkand, Hokand, Buhara ve Taşkend ve Kettekorgan şehirlerinde millet nef’i üçün köngülliler sahnede koyup dört, bés ming somni dört bés kéçede cem’lap mektepler faydasına bérđiler [1,552].

Turkistonda teatr yozish faoliyatini boshlagan Mahmudxo’ja Behbudiyning teatrga bo’lgan qiziqishini uning ta’lim-tarbiyaga bergan ahamiyati bilan izohlash mumkin. Teatrni boshqa adabiy janrlarga qaraganda samaraliroq bo’lgan jihati shundaki, u savodsiz odamlarni ham o’ziga tortadi. Bu odamlar, teatrni tomosha qilib, bu yerda aytilgan so’zlarni tushunadilar va shu bilan xalqni tarbiyalash vazifasi amalga oshiriladi. Jadid davri teatrida erishilishi kerak bo’lgan birinchi maqsad, xalqning ta’lim darajasini samarali san’at turi bilan oshirish orqali jamiyatda uyg’onishni amalga oshirishdir. Ikkinchi maqsad esa, teatr orqali olingan daromadlarni “usul-i cedit” maktablari, xayriya jamiyatlari va askarlar manfaati uchun ishlatib, moddiy yordam berishdir. Behbudiyning yangi tarbiya haqidagi fikrlarini sahna orqali ommaga

etkazish maqsadida yozgan “Padarkush” pyesasi Turkistonda katta qiziqish uyg‘otadi. Behbudiy 1911-yilda uch parda va to‘rt sahnadan iborat “Padarkush yoki o‘qimagan bolaning holi” nomli ilk milliy pyesani [2,39] yozgan, ammo senzura boshqaruvining ruxsat bermagani sababli asar ikki yil davomida chop etilmagan [3,95].

“Oyna” jurnalida chop etilgan “Padarkush” spektakli haqidagi maqolalarda Turkistonning sahnalashtirilgan shaharlari, asarni sahnalashtirish uchun zarur bo‘lgan moliyaviy ehtiyojlar, xalqning teatrga bo‘lgan qiziqishi va asarning davrga bo‘lgan ta’siri haqida batafsil tushuntirishlar berilgan. Ushbu maqolalarning boshida 1914-yil 24-fevralda Qo‘qondagi musulmon maktablari manfaati uchun sahnalashtirilgan “Padarkush” spektakli uchun tushgan daromad va sarflangan mablag‘lar ro‘yxatini o‘z ichiga olgan “Hisap” [4,400-401] sarlavhali maqola berilgan. Teatr spektaklining “mas’ul rejissyori” Ekabir Mansuriy bergan ma’lumotlar natijasida spektaklni sahnalashtirish uchun zarur bo‘lgan hujjat va materiallar atroflicha o‘quvchilarga yetkazilmoqda:

Pederküşning oynalmakga muharrirden icazet masrafi: 25 som
Semerkand’dan kélgen 10 kishi köngünllilerining barış keliş haracatlari: 205 som.50
Tiyatrning icaresiga: 201 som
Mereke alındı: 58 som...
Her hil haracatlar: 50 som...
Matbaga bérildi: 23 som...
Gubarnatırdan icazet üçün İskobelof¹ masrafi: 14-60t
Ser-traşge: 12 som
Musiki= muzike:15 som
Sahne ıslahı üçün: 50 som
Çırag: 10 som
İlan-name yapuşdurganga: 8 som [4,300].

Turkistonda teatr faoliyati bo‘yicha eng faol shahar Samarqand bo‘lib, u yerda ilk teatr spektakli yozilgan va sahnalashtirilgan. Samarqandda sahnalashtirilgan teatr spektakllari, xususan, “Padarkush” spektaklining e’lon qilingan maqolalarda tatarlarning ta’siri ham tilga olingan. “Oyna” jurnalining “Dohiliy xabarlar”

¹ **Skobelev, Mixail Dmitrievich:** Bu rus generalining ismi. U Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va 1877-1878-yillardagi Usmonli-Rossiya urushida, 93-yil urushi deb ham ataladigan urushda muhim lavozimlarda xizmat qilgan. Turkmanlar bilan Go‘ktepe urushiga boshchilik qilgan. Iskeobelovning xarajati ham u tomonidan qo‘yilgan soliq bo‘lishi mumkin.

bo'limidan har bir ko'rsatuvga tatar va o'zbek aktyorlari qo'shilganini, milliy spektakllardan so'ng tatar spektakllari namoyish etilganini bilamiz.

Samarqanddagi Islom qahvaxonasi manfaati uchun o'zbek va tatar yosh ziyolilari birlashib, o'zbekcha "Padarkush" va tatarca "Aldaduk hem aldanduk" asarlarini Samarqandda sahnalashtirmoqchiligi haqidagi xabar [5,286] "Semerkandda tiyatr" [6,234] sarlavhasi bilan "Oyna" jurnalida chop etildi. Muallif Qo'qon, Buxoro va Turkistonning boshqa shaharlarida milliy teatrlar sahnalashtirmoqchi bo'lgan o'zbek-tatar yoshlarini sa'y-harakatlari bilan tabriklab, "Padarkush" spektaklini Qo'qon va Toshkentda qo'yish ustida ishlayotgan yoshlar borligini ma'muriyatga yo'llagan maktublar asosida ta'kidlaydi. Shuhret Rizayev [7,53-54] ushbu kichik xabardan kelib chiqib, Samarqandda maxsus tatar spektaklining sahnalashtirilgani tatarlardan iborat mustaqil teatr guruhi mavjudligidan dalolat berishi va birinchi bosqichda milliy aktyorlar bilan hamkorlikda ekanligiga e'tibor qaratadi. "Padarkush" spektaklining sahnalashtirilishi nafaqat Samarqand, balki butun Turkiston ijtimoiy hayotining tiklanishiga xizmat qildi. Rizayev bilvosita "Padarkush" pyesasi sahnalashtirilishini "tarbiyaviy oqimlar"ning paydo bo'lishi uchun rag'batlantiruvchi kuch sifatida deb biladi.

"Oyna" jurnalining 14-15-sonlarida Samarqandda sahnalashtirilgan "Padarkush" va "Aldaduk hem aldanduk" pyesalari haqida imzosiz turkum maqolalar yozildi. "Türkistan'da Birinci Milli Tiyatr" [8,227-231] sarlavhasi ostida e'lon qilingan birinchi maqolada sahnalashtirilgan "Padarkush"ga jamoatning qiziqishi, chiptalar narxi, aktyorlarning rollariga berilgan baho, har bir pardada sodir bo'lgan voqea-hodisalarning qisqacha mazmuni kiritilgan. Muallif, teatrga keyinroq qo'shilgan o'rinlar yetarli emasligi, hatto tik turib tomosha qilishni xohlovchilar ham o'rin topa olmasligini quyidagi so'zlar bilan ta'kidlaydi:

Halk nihayet köp kélip bilet yetmegeni ve caynı yokliki üçün üç tört yüz kişi kaytıp kédı ibrathaneni barlık orni 320 neferga kifaye kılardı. Yene éllık kadar orun hazırlangan bolsa hem kifaye étmedi. Biletler bir éki kün evvel yaşlarnı gayreti ilen satılıp tamam bolup édi. Bazı kişiler biletlerini éki bahaga faydası ilen başkaga satdılar. Saat yettiden minglap halk ibrethanega hücum kılğan amma bilet yok. Üç som

bérip tikka turmakga hemrazi, yene yer yok. Uşbu cihetden ibrethane mübaşiri muhterem hemşehrleriden özü hahlaydur. Aziz hemşehrlerini iltifatiga mağrur yakın müddetga- Pederküşni- eski şehirde sahnede koyulup bilet bahası hem erzan kılınıp mektepler faydasiga bérilur[8,227-228].

Bu ma'lumotlar spektakl samarqandliklar orasida katta taassurot qoldirganidan dalolatdir. Tomoshabinlarning aksariyati teatr zaliga qabul qilinmaganligi sababli, "Padarkush" spektakli yaqin kunlarda chipta narxlari arzonlashtirilib, maktab foydasiga qaytadan sahnalashtirilishi ma'lum qilindi [9,595]. Yozma asar sifatida chop etilgan "Padarkush" spektaklining sahnalashtirilishi o'rtasidagi farqni "Pederküş risalesini tili biraz edebi ve özi kıskarak ékenligi malum boldı" deb izohlaydi.

"Faydalı Teşebbüsler" [10,994-995] sarlavhali maqolada "Padarkush" ta'sirida Turkiston geografiyasining yosh yozuvchilari teatrğa murojaat qilib, yangi asarlar yozishga kirishgani va shu bilan birga ularda "talabalarga yordam jamiyati" ochish g'oyasi ham paydo bo'lgani qayd etilgan. Turkiston "milliy yashash" mavzusida ko'plab pyesalar yozilganidan xabar topgan muallif, bu foydali urinishlarida yosh yozuvchilarga muvaffaqiyat tilaklarini bildiradi va teatr asarlari nomlariga ² o'rin beradi.

Jurnaldagi teatr haqidagi maqolalardan tushunamizki, Mahmudxo'ja Behbudiy o'z asarini sahnalashtirish uchun ma'lum haq talab qilgan va buning uchun ruxsat hujjatni bergan. Lekin "Padarkush" pyesasi Turkistonda juda mashhur bo'lib, muallifning ruxsatisiz ko'p joylarda sahnalashtiriladi. Shu sababli, Mahmudxo'ja Behbudiy "Pederküş Vechiden" [11,1130] nomli maqolasida uning ruxsatisiz asarini sahnalashtirgan odamlarga murojaat qildi. Behbudiy "Pederkush"ning Turkistonda 15 marta sahnalashtirilganini, lekin ulardan 7 tasi uchungina ruxsat so'ralganini, atigi 3 tasi uchun mualliflik haqi to'langanini aytadi. Qolgan 4 ta seans uchun to'lov beriladi, degan javob bo'lsa-da, hali to'lov yetib kelmaganini tilga olgan Behbudiy bu yerdan pulni maktablar manfaati uchun sovg'a qilganini tushuntiradi. Ushbu maqolaga asoslanib aytishimiz mumkinki, hozir Turkistonda mualliflik huquqi masalasi kun

² 1) Ahmed Parine 2) Toy 3) Bay ile Hizmetkâr. 4) Islah-ı Mektep Hakkında Kıngeş Meclisi 5) Éski Mektepler Hali 6-... Éşikide Kanlı Kóz Yaşlarımız 7) Köknarı (Muzhıka).

tartibida turibdi. Behbudiy teatr ishidan tushgan mablag‘ni ta’lim-tarbiyaga sarflashini aytsa-da, mualliflik huquqi muommosi mavjud. Bu jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy ma’noda yangi taraqqiyotning vujudga kelganidan dalolat beradi.

“Padarkush” spektakli Samarqanddan tashqari, Turkistonning boshqa shaharlarida ham sahnalashtirilgan. Buxoro, Toshkent, Namangan, Andijon, Xo‘jand, Qo‘qon, Kattaqo‘rg‘on, Kerki shaharlaridagi teatr faoliyatini Samarqanddan boshlangan xalq teatrining samarasi sifatida ko‘rish mumkin.

“Oyna” jurnalida “Padarkush” spektaklining Turkistonning qaysi shaharlarida sahnalashtirilganini, asarni sahnalashtirish uchun zarur bo‘lgan moliyaviy ehtiyojlar, jamoatchilikning teatrga bo‘lgan qiziqishi va asarning davrga ta’siri haqida ma’lumot beradigan maqola va e’lonlar, jadid teatrining shakllanishini ko‘rsatish jihatidan muhim ahamiyatga ega. Ushbu e’lonlarda, birinchi navbatda, diqqatni tortadigan narsa, spektakllarda tatarlarning Turkiston teatriga ta’siridir. Yana bir jihati shundaki, Samarqand Toshkent va Buxoroga nisbatan yangiliklarga ochiq. Mahmudxo‘ja Behbudiyning ilk milliy spektakli bo‘lgan “Padarkush” asarini nashr etishi va Samarqandda ilk sahnaga qo‘yishi, Samarqandning teatr faoliyati jihatidan eng faol shahar bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Samarqandda boshlangan bu faoliyat Turkistonning boshqa shaharlariga (Buxoro, Toshkent, Namangan, Andijon, Xo‘jand, Qo‘qon, Kattaqo‘rg‘on va Kerki) ta’sir ko‘rsatib, Turkiston ijtimoiy hayotining tiklanishiga hissa qo‘shdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mahmudhoca [Behbudî], “Tiyatr Nedür?”, *Ayna*, No. 29, 10 May 1914 [24 Mayis 1914] / 28 Cemaziyü’l Ahir 1332, s. 550-553.
2. Naim Kerimov. Mahmudhoca Behbudiy. Özbekistan, Taşkent, 2011, s. 39.)
3. Naim Kerimov. Mahmudhoca Behbudiy. Özbekistan, Taşkent, 2011, s. 43-44; Şuayip Karakaş, *Özbek Edebiyatı Yazıları*, “Türkistan’da İlk Tiyatro Faaliyetleri ve Pederküş Piyesi”, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara, 2012, s. 95).
4. Ekâbir Mansurî, “Hisap”, *Ayna*, No. 21, 15 Mart 1914 [28 Mart 1914] / 1 Cemaziyü’l Evvel 1331[2], s. 300-301 [400-401].

5. Xaber, “Samarqanddagi teatr. 15. Yanvar charshanba” sarlavhasi bilan qayta nashr etilgan. (Imzasiz, “Semerkand Haberleri”, *Ayna*, No. 12, 11 Yanvar 1914 [25 Ocak 1914] / 27 Safer 1332, s. 286.)
6. Imzasiz, “Semerkand’da Tiyatr”, *Ayna*, No. 10, 28 Dekabr 1913 [14 Ocak 1914] / 16 Safer 1332, s. 234.
7. Rızayev, Şuhret, *Cedid Draması*, “Şark” Neşriyat-Matbaa Kontsernining Baş Tahririyati”, Taşkent, 1997, s. 53-54.
8. Imzasiz, “Türkistan’da Birinci Milli Tiyatr”, *Ayna*, No. 14, 25 Yanvar 1914 [8 Şubat 1914] / 12 Rebiü’l Evvel 1332, s. 227-231.
9. Imzasiz, “Semerkand’da Milli Tiyatro”, *Ayna*, No. 30, 17 May 1914 [30 Mayıs 1914] / 5 Recep 1332, s. 595.
10. Imzasiz, “Faydalı Teşebbüsler”, *Ayna*, No. 42, 10 Avgust 1914 [23 Ağustos 1914] / 1 Şevval 1332, s. 994-995.
11. Pederküş Muharriri Mahmudhoca [Behbudî], “Pederküş Vechiden”, *Ayna*, No. 47, 13 Sentyabr 1914 [26 Eylül 1914] / 6 Zilkade 1332, s. 1130.

JADID DRAMALARI VA UNDA ETNOMADANIY QADRIYATLAR

QUNDUZ NISHONBOYEVA,
O‘zDSMI “San’atshunoslik
va madaniyatshunoslik” kafedrasi
dotsenti, tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya

Ushbu maqola jadid dramalari, etnik-madaniy iste’dodlari misolida jadidchilik harakatining mazmun-mohiyati, xalq ma’naviyatini yuksaltirishdagi rolini ochib beradi. Turkiston zaminida paydo bo‘lgan milliy tiklanish namoyandalari ijodida falsafiy g‘oyalarning ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: zamonaviy dramaturgiya, madaniyat, maorif, inson axloqi, vatan taqdiri, til muammolari, maʼnaviy qoloqlik.

Аннотация

В данной статье раскрываются смысл и сущность жадидского движения и его роли в повышении духовности народа на примере жадидских драм и их этнокультурных талантов. Научно проанализировано значение философских идей в творчестве представителей национального возрождения, появившихся на земле Туркестана.

Ключевые слова: современная драматургия, культура, воспитание, нравственность человека, судьба Родины, языковые проблемы, духовная отсталость.

Annotation

In this article, the meaning and essence of the zhadid movement and its roles in improving the spirituality of the people are revealed on the example of the zhadid dramas and its ethno-cultural talents. The importance of philosophical ideas in the works of representatives of the national renaissance, which appeared in the land of Turkestan, has been scientifically analyzed.

Key words: modern dramas, culture, education, morals of the person, fate of the Motherland, language problems, spiritual backwardness.

XX asr boshlarida Turkiston jadidlari madaniyat va maʼrifatni ijtimoiy taraqqiyotning bosh omili deb hisobladilar. Chunki oʻlka XX asrga mustamlaka, xalqning ogʻir iqtisodiy ahvoli, jahonning taraqqiy etgan mamlakatlaridan iqtisodiy jihatdan ortda qolishi, madaniy qoloqlik, ijtimoiy ongda turgʻunlik kabi illatlar bilan qadam qoʻygan edi. Mustamlaka sharoitida, hukmron siyosiy mafkura doirasida qoloqlikdan qutulishning yagona yoʻli madaniy yoʻnalish orqali taraqqiy etish mumkinligini tushungan ziyoliylar, eng avvalo, madaniy va maishiy hayotdagi qoloqlikni tugatish, milliy ongni isloh etishda til, tarix, matbuot, anʼanaviy madaniyatni dunyo madaniyati tizimida qayta koʻrib chiqish zaruriyatini olib chiqdilar.

Millatning madaniy taraqqiyotini ziyoliylar boshqa xalqlar taraqqiyoti bilan qiyoslashga harakat qilib, ularni yutuqlari sabablarini aniqlashga, namuna olishga da'vat etganlar. Ularning aksariyati o'z asarlarida Turkiston xalqi madaniyatini rivojlantirish, ma'rifatga chaqirish, Vatan taqdiri va uning istiqboli uchun qayg'urish kabi muammolarni ko'tarib chiqqan edilar. Ma'rifatparvar jadidlarning orzusi turkistonliklarni tanozuldan chiqarish, ilg'or xalqlar qatori jahon madaniyati tizimidan joy olish, o'z madaniyatini dunyo ommasiga tanitishdan iborat edi. Jadidlar qarashlarining eng e'tiborga olish jihati shundaki, xalqning milliyligini saqlab qolgan holda turmush tarzini zamonaviylashtirish madaniyatlikning bir belgisi deb isbotlashga urinishlari edi.

Jadidlar Turkiston madaniy taraqqiyoti jarayonida bevosita va bilvosita ishtirok etar ekanlar, ham nazariy, ham amaliy ishlarni amalga oshirdilar. Ular xalqning ongida tub burilish yasashni istardilar.

Jadidlar ichida, o'zbek ziyoliylari orasida birinchi bo'lib, professorlik darajasiga ega bo'lgan va boshqa tillarni ham hurmat qilgan Abdulla Avloniy 1919-1920-yillarda Afg'onistonning Hirot shahrida Sovet elchixonasida bosh konsul bo'lib ishlagan. Afg'oniston shohi Omonulloh tomonidan kumush soat bilan taqdirlangan. Adibning "Turkiy guliston yohud axloq" didaktik asari hozirgi kunda ham sevib o'qiladi. Abdulla Avloniy haqiqiy madaniyatlik belgisini uch qismga bo'ladi: ilm, maishiy turmush va axloq. Shuning uchun bo'lsa kerak, u o'zining "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida: "Insonlarni yaxshilikg'a chaqirguvchi, yomonliqdan qaytarguvchi bir ilmdur" [1,34] deydi. Bundan ko'rinib turibdiki, jadidlar o'lkada mavjud bo'lgan madaniyatga yangi mazmun berishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'yadilar. Shu maqsadda san'at, matbuot, maorif, adabiyot sohalarida islohat o'tkazish g'oyalarini ilgari suradilar. Ana shu maqsadda jadidizm asoschilari o'z mablag'lari hisobiga yangi usuldagi maktablar, kutubxonalar ochadi, pyesalar yozadi, o'zlari aktyor, o'qituvchi bo'lib faoliyat ko'rsatadilar. O'zbekiston milliy mustaqilligi tufayli jadid ma'rifatparvarlarining madaniyatining mohiyati va mazmunini haqiqiy ilmiy tadqiq etish uchun imkoniyatlar yaratildi. Aynan jadid ma'rifatparvarlari

tomonidan yozilgan jadid dramalari, undagi etnomadaniy qadriyatlar masalasi ham o'zbek xalqi madaniy hayotining tarkibiy qismi bo'lib, ulkan meros sifatida yuqori bahoga sazovordir. Jadid dramaturgiyasining eng faol namoyondalari tomonidan o'zbek sahnasida muvaffaqiyat bilan qo'yilgan qator nufuzga ega bo'lgan dramalar yozildi va ularning barchasida ular yashagan davrda xalqning og'ir iqtisodiy axvoli, jahonning taraqqiy etgan mamlakatlaridan iqtisodiy jihatdan ortda qolishi, madaniy qoloqlik, ijtimoiy ongdagi turg'unlik kabi illatlar bayon qilib berildi. Mustamlaka sharoitida, hukmron siyosiy mafkura doirasida qoloqlikdan qutulishning yagona yo'li madaniy yo'nalish orqali taraqqiy etish mumkinligini tushungan jadid ziyoliylari, eng avvalo, madaniy va maishiy hayotdagi qoloqlikni tugatish, milliy ongni isloh etishda til, tarix, matbuot, an'anaviy madaniyatni dunyo madaniyati tizimida ko'rib chiqish zaruriyatini olib chiqdilar.

Jadid dramalarining biz uchun muhim hususiyatlaridan biri, ular o'z davrining umumiy so'zlashuv tili, odamlarning kundalik turmush tarzi, ijtimoiy iqtisodiy, madaniy hayoti, urf odati, an'analari aniqrog'i etnomadaniy qadriyatlari haqida haqqoniy ma'lumot beradigan muhim manbaalardir. Jumladan: Nusratulla Qudratulla va Hoji Mu'inlarning hammualliflikda yozgan "To'y" dramasini olib ko'radigan bo'lsak, 1914-yilning oxirlarida "Turon" truppasi tomonidan ilk bor sahnaga olib chiqildi. Asar ning sahna ko'rinishi muvaffaqiyatli baholanib, o'sha davrda "Sadoyi Turkiston" gazetasida "Milliy teatr" nomli maqola bosilib chiqdi va uning muvaffaqiyati xaqida ijro etgan aktyorlar xususida fikrlar boradi. Ular orasida eng diqqatni tortadigan maqolalarning birida Abdullo Avloniy shunday deb yozadi: "Har bir millat maishat tarafindin taraqqiyga yuz qo'ymasa, ma'naviy tarafdin ya'ni ma'rifat tarafidan ham taraqqiy qilolmas" [2,146], deb hisoblaydi. Shuningdek, ushbu maqolada fikrlarini davom ettirib: "...Hozirgi zamonga muvofiq kishi bo'lmak uchun ilm va ma'rifat ila barobar iqtisod, insof, tuganmas say, bitmas g'ayrat lozimdur" [3,18]. A.Avloniy maqolada, eng avvalo, topilgan moliyaviy boylikning qadriga yetishga va behuda isrof qilmaslikka chaqiradi. Turkiston aholisining taraqqiyot va madaniyatga yetishmayotganligining bosh sababi "To'y deb minglarcha aqchalarni

behuda isrof qilmaq, to‘y degan yerda Vatanini sotub, sarf qilmoqdan tortinmaydirgan “hoziram huzuram” deb istiqbolini o‘ylamagan”ligidadir. “Buning davosi va chorasi uchun hech bir tabibga muhtoj o‘lmasdan, balki bir oz orqa o‘ng‘g‘a qaramak, hamyonning og‘zini mahkam qilmaq, iqtisodni rioya qilmaq, isrofdan saqlanmaq lozimdur” [4,62]. Abdulla Avloniy yuqoridagi fikrlari orqali barcha taraqqiyparvar jadidlar singari o‘z xalqini boshqa madaniy millatlardan o‘rnak olishga undaydi va qaramlik sababini shijoatsizlikda ko‘radi.

Jadid dramalari nafaqat urf-odatlarimiz haqida, balki o‘sha davr uchun xos bo‘lgan adabiy til va jonli so‘zlashuv uslubi, kiyim-kechak, uy anjomlari haqida ham ma’lumot beruvchi muhim manba sifatida ham ahamiyatga molikdir. Bu jihatdan o‘zbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriyning “Padarkush” (M.Behbudiy) dramasi dan ilhomlanib yozilgan “Baxtsiz kuyov” pyesasini ko‘radigan bo‘lsak, unda bugungi ijtimoiy maishiy hayotimizda ham uchrayotgan dabdababozlikka yo‘l qo‘ygan holda kimo‘zarga to‘y qilaman deb, oxiri ayanchli yakun topayotgan oilaviy muammolar, moddiy manfaatdorlikka mukkasidan ketgan kimsalar taqdiri badiiy jihatdan ochib berilgan.

Jadid dramaturglari o‘z asarlarida insoniyat tomonidan asrlar bo‘yi qoralanib kelingan bangichilik, qimorbozlik, ichkilikbozlik kabi ayanchli illatlarning tubanlikka olib kelishi, ilmsizlik, dabdababozlikka ruju qo‘yish ortidan kelib chiqadigan fojiaiy holatlarni keng yoritib berganlar. Bilamizki, tarbiya masalasi har qaysi davrda dolzarb bo‘lgan. Jadid ma’rifatparvarlari kishilarning ma’naviy axloqiy tarbiyasiga asosiy e’tiborni qaratib, ularni har xil chet madaniyatlardan, axloqlardan saqlanishga chaqirganlar. Bu borada A.Cho‘lponning bu sohadagi fikrlari g‘oyat ibratlidir. “... Ey qarindoshlar! Katta iltimosim shuldiki, Ovruponing mo‘dosidan, shishasidan, buzuq axloqidan namuna olmasdan va bunlarga bul jihatdan taqlid qilmasdan balki, ilm, fan, hunar, sanoatga o‘xshashlik madaniyatlaridan namuna olub bul jihatdan taqlid qilmohimiz lozimdur. Ovruponing mo‘dosi va buzuq axloqi sizlarni xonavayron, bevatan, asir qul qiladur. Bundan saqlaningiz!!! Ovruponing maktab, madrasa, ilm-fan, sanoat, hunarga o‘xshash madaniyatlari sizlarni obod, ma’mur, olim qilub,

johillikdan asorat qulligidan qutuldurodur. Birodarlar ko‘zlaringizni ochub yaxshi o‘ylanglar!!!” [5.6]. Jadidlar madaniyat tushunchasiga ham keng e‘tiborni qaratganlar. Faqat kiyim-bosh va chala yarim chet tilida so‘zlashish madaniyat bo‘lmay, bu madaniyatsizlikning bir ko‘rinishidir deytilar. Jadidlar chet tillarni o‘rganishga yoshlarni targ‘ib qilish bilan birga, ona tili sofligini saqlashni qat‘iy ravishda tarafdori bo‘ldilar: “...Ba’zi yoshlarimizga o‘xshash usti yaltiragan ichi qaltiragan bo‘lub boshlarig‘a Ovropo qalpog‘ini kiyib “Madaniyat, madaniyat!” deb og‘izlarini ko‘pirturub, oz-moz musulmoncha chala-yarim ruscha so‘ylashub kulgi bo‘lub yurmak madaniyat bo‘lmay masxarabozlikning bir sho‘basidir” [6,1914]. Jadidlar yoshlarning axloqiga nafaqat chet madaniyatlarning, balki milliy xalq tomoshalarida uchrab turadigan salbiy holatlarni ham ta’sirini diqqat e‘tiborda tutdilar. XX asr boshlarida xalq san’atining keng tarqalgan turi bu masxarabozlik bo‘lib, bu kabi tomoshalarni yoshlarning axloqiga qay darajada ta’siri bo‘lishini ham jadidlar o‘rganganlar. “Sadoyi Farg‘ona” gazetasining 1914-yil 13-sonida “Islohi Vatan” maqolasining muallifi Hoji Rahimjon Aliboy bu xususida shunday deydi: “...Har xil noloyiqona aytkan so‘zlarining jonimizdan ortiq aziz farzandlarimizning axloqiga ham nihoyat darajada xavfli natijalar bag‘shlamog‘i muqarrardur!...” [7, 1998].

Yuqoridagi fikrlardan xulosa qilish mumkinki, jadidlar o‘z davrida o‘lkada mavjud bo‘lgan madaniyatga yangi mazmun berishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘yadilar. Shu maqsadda, san’at, matbuot, maorif, adabiyot sohalarida islohat o‘tkazish g‘oyalarini ilgari suradilar. Bugungi tezkor, ezgulik va mehr-oqibat degan tushunchalar arzon bo‘lgan jarayonda mafkuramizning tarbiya sohasidagi asosiy maqsadi: axloqiy pok, ma’naviy go‘zal shaxslarni tarbiyalab voyaga yetkazish ekan, mamlakatimizga chet ellardan kirib kelayotgan multfilmlardan tortib, video, audio kassetalar, badiiy adabiyotlar va gazeta jurnallargacha xalqning ma’naviyatiga qay darajada ta’sir etajagini chuqur o‘rganmoq darkordir. Qisqa qilib aytganda, xalqimizning ma’naviy, madaniy, axloqiy o‘ziga xosligiga solinajak har qanday rahnaning oldini olmoq lozimdir. Bu ham mafkuramiz sofligini saqlashning muhim bir shartidir. Chunki ba’zan beozorgina bo‘lib tuyulgan musiqa, oddiygina multfilm

yoki reklama lavhasi orqali ham ma'lum bir mafkuraviy maqsadlar va intilishlar ifodalanadi. Bu bilan xulosa qilib aytmoqchimizki, Turkistonlik taraqqiyparvar jadidlarning ma'rifatparvarlik qarashlariga ko'plab murojaatlar qilamiz, chunki ular tom ma'noda milliy tarbiya va milliy ta'lim taraqqiyotining jonkuyarlari edilar. Ular o'z asarlarida ko'tarib chiqqan hayotiy-maishiy mavzular bugungi ijtimoiy- ma'naviy hayotimizda ham o'zining dolzarbligi va ahamiyatini yo'qotgan emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Avloniy A. Turkiy guliston yohud axloq. Tanlangan asarlar. 2-jild. Toshkent, 1998-yil, 36-bet.
2. Indamas. Madaniyat to'lqinlari. Sadoi Turkiston. 1914-yil 11-may. "Indamas". A.Avloniyning taxalluslaridan biri.
3. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 14-bet.
4. Avloniy A. Tanlangan asarlar.18-bet
5. Cho'lpon. Vatanimiz Turkistonda temir yo'llar. Sadoyi Farg'ona. 1914-yil 6-iyun.
6. Indamas. Madaniyat to'lqinlari. Sadoyi Farg'ona. 1914-yil 11-may.
7. "Xalq so'zi" gazetasi. 1998-yil 17-iyun.

TURKISTON JADIDLARI MA'RIFATPARVARLIK HARAKATINING ASOSIY G'OYA VA MAQSADLARI. "AL-ISLOH" JURNALIDA TA'LIM ISLOHI MASALASINING YORITILISHI

QULDOSH PARDAYEV,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek
tili va adabiyoti universiteti
O'zbek adabiyoti tarixi kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari doktori*

SHAXLO NARALIYEVA,
*Qozog'iston Respublikasi Shimkent
shahri J.Tashenev nomli universitet
katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya

Turkiston xalqlari tarixining murakkab davrida nashr etilib turgan jadid ziyolilarining “Oyna”, “Sadoi Turkiston”, “Sadoi Farg‘ona” kabi nufuzli nashrlaridan “Al-Isloh”(1915-1918) jurnalidagi ta’lim islohiga doir she’riy asarlar va publitsistik maqolalar tadqiq qilingan. Materiallardagi yosh avlod ta’lim-tarbiyasi, maktab va madrasalardagi o‘qitish tizimi masalalari o‘rganilib, ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: maqola, she’r, ta’lim-tarbiya, maktab, millat, milliy uyg‘onish, ma’rifat va jaholat, matbuot, dars, eski usul, yangi usul.

Аннотация

Стихи и публицистические работы о реформе образования в журнале «Аль-Ислож» (1915-1918) из авторитетных изданий, таких как «Ойна», «Садои Туркестан», «Садои Фергана» современной интеллигенции, опубликованные в сложный период истории были исследованы статьи туркестанских народов. В материалах изучены вопросы воспитания подрастающего поколения, системы обучения в школах и медресе и сделаны научно-теоретические выводы.

Ключевые слова: статья, поэма, образование, школа, нация, национальное пробуждение, просвещение и невежество, печать, урок, старый путь, новый путь.

Annotation

Poems and journalistic works on the reform of education in the journal "Al-Islokh" (1915-1918) from authoritative publications such as "Oyna", "Sadoi Turkestan", "Sadoi Fergana" of the modern intelligentsia, published in a difficult period of history, articles of Turkestan peoples. The materials studied the issues of educating the younger generation, the system of education in schools and madrasas, and made scientific and theoretical conclusions.

Key words: article, poem, education, school, nation, national awakening, enlightenment and ignorance, press, lesson, old way, new way.

XX asr tongida millat ziyolilarining Turkiston xalqiga ma'rifat tarqatishdagi xizmatlari beqiyosdir. Ular ma'naviy-ma'rifiy ruhdagi, o'tkir publitsistik maqolalari bilan millatni uyg'otishga, jaholat iskanjasidan ma'rifat yuksakligiga olib chiqishga intildi. Yoshlar tarbiyasiga, maktablarni isloh qilishga katta ahamiyat qaratdi. Jumladan, Mahmudxo'ja Behbudiy "Padarkush" dramasida ilmsizlik oqibati xorlik ekani g'oyasini ilgari surdi. Munavvarqori Abdurashidxonov esa 1903-yildan jadid maktablari ochib dars berish borobarida "Adibi avval" (1907), "Adibi soniy" darsliklarini yozdi. Abdulla Avloniyning "Birinchi muallim" (1909), "Ikkinchi muallim" (1912) nomli darsliklari, "Turkiy guliston yoxud axloq", "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" kabi qo'llanmalari ham ayni maktab islohiga qaratilgan edi.

Shubhasiz, "Al-Isloh" jurnali ham bu vazifadan chetda turgan emas. Jurnal sahifalarida ta'lim islohi mavzuida va ma'rifatga targ'ib etuvchi turkum maqolalar, she'riy va nasriy asarlar e'lon qilingan. Jumladan, Mahmud Alizoda Toshkandiyning "Milliy aloqa" she'rida bunday yozilgan:

Bizda ko'p jahl-u g'azab, arbobi g'aflat ichra biz,
Ma'rifat ilm-u funun aylab kirom isloh qil...
To'y uchun sarf aylagaymiz necha yuz dinorlar,
Rusum deb isroflar ming-ming diram isloh qil.
Masjid-u maktab madoris sori qilg'il nazar,
Onlari ilm-u odobda muntazam isloh qil [1,12].

Shoirning ushbu misralarida Turkiston xalqi hayotidagi qoloqliklarni, ma'rifatsizlikni isloh qilish g'oyasi mujassam. To'ylarni ortiqcha xarajatlar bilan dabdabali o'tkazishga zo'r berilayotgani, yana buning urf-odat deya talqin etilayotgani uning haqli e'tiroziga sabab bo'ladi.

Ma'rifat targ'ibi, maktablar islohi muammosi Saidahmad Vasliy ijodida ham alohida o'rin tutadi. Jumladan, "Al-Isloh" jurnalining 1916-yil 5-sonida olimning "Har musulmonning arab tilig'a oshno bo'lishi zarur" nomli maqolasi e'lon qilingan. Maqolada Turkiston aholisining arab tilini o'rganishi, Qur'on va hadis ma'nolarini tushunishi, ota-bobolarimizning bu tilda yozilgan kitoblarini o'qib, ma'rifat hosil qilishi zarurati ta'kidlanadi. U kuyunchaklik bilan yozadi: "Katta-katta

shaharlarimizda, buyuk–buyuk madrasalarimizda xiyli talabalar kamoli ixloslari ilan sarfi umru sarfi aqcha qilub, oxir qasd etub tahsil qiladurgʻon darslaridin va oʻqub yurgan ilmlaridin bir durustroq nimarsa hosil qilmasdan, koʻngillari qorayub, xafaliklaridin ikki uch yil baʼdalida boshqa bir ish ixtiyor qilurlar...” [2,123].

Muallif yosh avlodning aziz vaqtini behuda oʻtkazib, koʻcha changitib, ot choptirib yurishidan, boylarning farzandlari maktab va madrasalarni pora berib tamomlashidan, oqibatda oʻz oilasiga fojia keltirishidan iztirobga tushadi. Vasliy birgina diniy bilimlar bilan chegaralanib qolmay, dunyoviy bilimlarni ham oʻrganish zarurligini uqtiradi. Jaholatda qolgan “qora xalqning oqarishi”da birdan-bir vosita maʼrifat ekanini alohida taʼkidlaydi. Vasliyning “Al-Isloh” jurnali 1915-yil 17-sonida chop etilgan “Islohi tadrīs haqida” sarlavhali musaddasi bu jihatdan diqqatga sazovordir.

Sheʼrda dars islohi dinu shariat jismiga jon bagʻishlashi, dars “koʻngillar ichra toza ruh hosil aylashi” haqidagi teran fikr betakror badiiyat bilan ifodalanadi. “Dars isloh oʻlmasa, oʻlmas biza fayz-u futuh” deya oʻsha vaqtda Turkistonda taʼlim tizimi zamon talablariga javob bermay qolganidan iztirob chekadi. Ayniqsa, shoirning “Bu zamonda olim oʻlmoqgʻa kerakdur umr-u Nuh” degan soʻzlari bu iztirobning naqadar choʻng ekanini koʻrsatadi. Vasliy kuyinish bilangina cheklanmaydi. Bu holatdan chiqish choralarini izlaydi. Natijada, “Osmoni ilm uchundir nardbon islohi dars” degan xulosaga keladi:

Necha toliblarni koʻrdim – oʻzlari asʼhobi ilm,
Boʻlmamishlar say-u koʻshish aylabon arbobi ilm,
Ming tashakkurlar qilurdim har na bu tullobi ilm,
Bu kabi toliblaradur, izz-u shaʼn islohi dars,
Osmoni ilm uchundur nardbon islohi dars.

Boshqa jadid bobolarimiz kabi Vasliy Samarqandiy ham Turkistonning oʻsha davrdagi holatiga tanqidiy nazar bilan qaraydi. “Ishlari darsxonalarda “iyob ila zihob” – kelmag-u ketmakdangina iborat boʻlgan, asosiy vazifasini – bilmag-u bildirmakni unutgan tolibi ilmlarni koʻrib, ularning holiga achinadi. “Aylasak islohi tadrīs, ey guruhi mustatob, Boʻlmas erdi holati avlodimiz boʻyla xarob” deya taassuf

qiladi. Jaholatdan najot topmoqning yagona chorasi darsni – ta’lim tizimini isloh qilish ekanini ta’kidlaydi.

Musaddasning so‘nggi bandida shoir ilm-ma’rifat yo‘lida beg‘araz xizmat qilayotgan tahamtanlar – pahlavonlar borligi uchun shukr aytadi. Islohi dars ikki dunyo naf‘iga xizmat qilishini aytib, shunga da’vat etadi:

Ori-ori bor erur yuzdan biri ahli kamol,
Aylayur xizmat shariatning yo‘lida qadri hol,
Shu tahamtanlar baqo-i shar’ uchun aylar xayol,
Bu sharaflik fikr ilan, isloma yondoshmaz zavol.
Alg‘araz islom uchundur pushtbon islohi dars,
Ikki dunyo naf‘ig‘adur bahri kon islohi dars.

Ta’kidlash joizki, “Al-Isloh” jurnalida ta’lim islohi masalasida eng faol eshtirok etgan muallif Vasliydir. Uning “Al-Isloh” 1915-yil 13-sonida “Himmat ur-rajjo” nomli maqolasi e’lon qilingan. U maqolada maktab va madrasalarning qurilish reja loyihasidan tortib, dars xonalarining ichki jihoz uskunalarigacha, dars necha yil bo‘lishi kerak, bir kunda necha fan o‘qitilishi zarur, talabalarning darslarni o‘zlashtirishi va imtihon olish usuli qanday bo‘lmog‘i lozimligi haqida batafsil to‘xtaladi. Turkiston ziyoli va ulamolariga quyidagi savollar bilan murojaat qiladi:

- “1. Muddati tahsil necha sana bo‘lmog‘i kerak?
2. Har sanada necha oy tahsil ayyomi bo‘lur?
3. Har haftada necha kun dars o‘qilur?
4. Har tahsil kunlari necha dars o‘qilsa nofi’ bo‘lur?
5. Bir sana o‘qitilmish kitobning necha darsg‘a taqsim bo‘lmog‘i lozim?
6. Har darsning miqdori necha satru va yoki necha sahifa bo‘lmoq vojib?
7. Shogirdlarning tushunmamlari lozimmu? Yoki darsxonaga kirib chiqsa bo‘lurmi?
8. Madrasalarg‘a jahd ila shogirdni ma’lumotli qilmamlari vojibmu? Yoki kun o‘tkarub, shogirdlarni boshqa ishlarg‘a mardikor qilsalar joizmu?

9. Ijzat olib xatmkarda bo‘lmak uchun rusumiy darslarni bilmak, ulum va funung‘a olim bo‘lmak lozimmu? Yoki bir vaqti jamoag‘a sherik al-dars bo‘lib, kelib-ketib, uch-to‘rt so‘m berib, mullajaloli javon bo‘lsa kifoyami?

10. Har kim o‘z boshicha umr kechurub, vaqlarni yeb, mudarris men deb yursa bo‘lurmu? Yoki ulug‘ ulamolarning hukumat taraflaridan nazorat va tahqiqi farzmi?” [3,186].

Saidahmad Vasliyning savollari yosh avlod kamoli, millat istiqboli bilan bog‘liq ekani ayon ko‘rinib turibdi. “Al-Isloh” bu muammoga asosiy e‘tiborni qaratganini ta’kidlash kerak.

Bu masalaga boshqa ziyolilar ham befarq qaragan emas. Ular ham muhokama va munozarada faol ishtirok etdi. Aynan yuqoridagi Vasliy savollariga javoban buxorolik Ziyovuddin qori jurnalning 1915-yil 17-sonida “Insonning bir necha vazifasi va saodati” sarlavhali maqolasini e‘lon qildi. Muallif fikricha, tahsil o‘n besh yilga mo‘ljallangan bo‘lib, yigirma bir xil darsni ko‘zda tutadi. Bir yilda to‘qqiz oy o‘qish, haftasiga besh kun, har kuni ikki fan o‘qilishini ta’kidlaydi. YA’ni iqtidorli talabalar ta’limni o‘n ikki yilda yakunlashini uqtiradi. U yozadi: “Saidahmad Vasliy janoblari bir maqola yozib, ommaning sayu g‘ayratini va ham fikrlarini “Al-Isloh” vositasi ila maydong‘a qo‘ymoqlarına rajo etmishdur..... Biz ham fikrimizni bayon edub, ba’zi savollarına javob beramiz, lekin bizning fikrimiz hammadan avval jadval bo‘yladur:

№	Peshindan avval	Peshindan so‘ng
1	Birinchi yil – sarf	Odobi ta’lim va munozara
2	Ikkinchi yil – nahv	Tarixi umumiy
3	Uchinchi yil – nahv	Tarixi umumiy
4	To‘rtinchi yil – mantiq	Hisob
5	Beshinchi yil – mantiq	Handasa
6	Oltinchi yil – hikmat	Hayot
7	Yettinchi yil – hikmat	Nujum
8	Sakkizinchi yil – balog‘at	Aruz

9	To‘qqizinchi yil – balog‘at	Qofiya
10	O‘ninchi yil – usul	Farz ul- ashara
11	O‘n birinchi yil – usul	Ilmi qiroat
12	O‘n ikkinchi yil – aqoid	Fiqh
13	O‘n uchinchi yil – aqoid	Fiqh
14	O‘n to‘rtinchi yil – tafsir	Hadis
15	O‘n beshinchi yil – tafsir	Hadis”

Shu kabi ta’lim olish jarayonini jadval asosida ko‘rsatadi. Maqola so‘ngida Turkiston ulamolariga xitob qilib, maktab va madrasalarning ayanchli ahvoliga kuyinib, quyidagicha bong uradi: “Ey! Ustoz va ulamolar, endi vaqtni zoye’ etmangiz, bizlarning va o‘zlaringizning moziy (o‘tgan zamon) va istiqbolimizni tushuningiz: kim eduk, na o‘lduk, na o‘lajag‘miz, fikr eytingiz! Vatan va millat avlodining ta’lim-tarbiyati sizlarning hamiyat va g‘ayratingizg‘a bog‘lidur” [4,331].

Ta’kidlash joizki, yosh avlod ta’lim-tarbiyasi masalasida ulamolarning fikrlari turlicha bo‘lgan. Ba’zilari eski usul borobarida yangi usul jadid maktablarining ham tarafdori edi. Ayrimlari esa jadid maktablariga tanqidiy fikr bildirgan. Bu toifa Yevropa madaniyati musulmon bolalariga salbiy ta’sir ko‘rsatishidan saqlanmoq zarur, deb hisoblagan. Saidahmad Vasliy “Sadoi Farg‘ona” gazetasida chop etilgan “Usuli jadid” maqolasida yangi usuli eski o‘qitish tizimidan afzal ekanligini sodda va tushunarli qilib quyidagicha bayon etadi: “ Emdi yangi tartibda o‘qitmoqni ma’nosi shulki, maktabga kirgan bolaga saboq berish bilan bir vaqtda xarflarni yozib ko‘rsatur. Yangi tartibda o‘qigan bola 4-5 oyda o‘qimoq va yozmoqni o‘rganur... ”

Vasliy ushbu maqolasida 10-12 yil o‘qigan mullalar eng muhim ilmlardan bexabar qolganliklarini ta’kidlash bilan birga, ularning madrasalarda o‘rgangan bilimlari amaliy hayot ehtiyojlaridan juda uzoq bo‘lganligi hamda jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilmay, amaliyotdan ajralib qolgani haqida muhim ijtimoiy – siyosiy masalani ham ilgari surgan edi.” [5,331].

“Al-Isloh”ning 1915-yil 8-sonida chop etilgan mulla Abdulg‘afforxo‘janing “O‘quv va yozuvlarning haqiqiy boislari” nomli maqolasi ham

ta'lim-tarbiya masalasiga bag'ishlangan. Maqolada insonlarning ta'lim-tarbiya olishi nechog'lik muhim ekanligi ta'kidlanadi. Talabalarning yuqori darajada o'quv va yozuv salohiyatiga ega bo'lib, kamolotga erishishi zarurligini falsafiy fikrlar bilan tushuntiradi. Ong, aql va ilm insonlar bilan hayvonni bir-biridan ajralib turishini, ilmi va ilmsiz kishining turmushidagi yashash sharoiti misolida so'z yuritib bunday yozadi: "O'quv va yozuvlarning insonlarga zarur ekanligi har kimga ma'lumdur, na uchunkim, o'quv va yozuv bilgan odam ila bilmagan odam miyonasida har vajdin osmon ila yercha farq bordur..." [6,331] - deb nihoyatda asosli so'zlarni keltirib yozadi u.

Jurnalda xuddi shu mazmundagi maqolalar ketma-ket chop etilgan. Jurnalning 1915-yilgi 13-sonida nashr qilingan Zuhridin Fathiddinzodaning "Musulmonlarga rajo" sarlavhali maqolasida ham o'lkada kechayotgan jadid va qadimchilar munozaralari haqida so'z boradi. Maqoladan bilinadiki, muallif masalaga xolis yondashgan. Uningcha, ziyoli va ulamolar ittifoq bo'lib ish tutishi, bir-biri bilan yaxshi munosabatni tiklab, yoshlar ta'lim-tarbiyasiga jiddiy e'tibor qaratishi zarur. Vatan va millat istiqboli shuni taqozo etadi.

Bunday qarashlar Mullo Hoshim Hayratiy asarlariga ham xosdir. U Turkiston xalqining ma'rifatsizligini, ta'lim tizimining talabga javob bermay qolgani, ziyolilar ta'lim masalasida bir tanu bir jon bo'lib, ish ko'rmayotgani, jaholat botqog'iga botishining bosh sababi jadid-qadim munozaralari deb bildi. Ayni shu masalada jurnalning 1917-yil 14-sonida chop etilgan "Munosib zamon" nomli she'rida bunday yozadi:

Qayda rahmat bizni Turkistonni bu kirdorig'a,
Doimo qo'ygay qadam bir-birlarin ozorig'a,
Gina molin keltirur nafsoniyat bozorig'a,
Ittifoq o'lmay diyorin berdilar ag'yorig'a,
To bu dam voqif emas bu qissani asrorig'a..[7,331].

Shoir ittifoq haqida fikr bildirar ekan, mustamlakachilik davrida bu ishda muvaffaqiyatlarga erishishning birdan-bir yo'li o'lkada o'zaro ixtiloflarga barham berib, ahillik bilan ilm-fanni rivojlantirish ekanini aytadi. Xalqning ittifoqsizligi

natijasi o'laroq, millatning shunday ayanchli ahvolga, mustamlakachilik girdobiga tushib qolganini ta'kidlaydi. Bu jihatdan Vasliyning "Ittifoq xususida" deb nomlangan she'ri ham diqqatga molik:

Naf'i shaxsiy ayladi doim parishon holingiz,
Bu sababdin ketdi sizdin davlatu iqbolingiz,
Bo'lmasdi naf'i umumiy g'oyai a'molingiz,
Bas emasmu ushbu urushu janjolingiz, ...[8,234]

Vasliyning fikri ham yuqoridagi qarashlarga mutanosib. Uningcha ham, hukumat boshqa millat qo'liga o'tishining bosh sababi – ittifoqsizlik. Qachon millat ittifoq bo'lib ish ko'rsagina, yosh avlodni tarbiyalash, millatni uyg'otish, Vatanni ozod qilish, halq ma'naviyatini yuksaltirish, turmushini farovonlashtirish mumkin, degan fikrni ilgari surdi.

Bunday ma'rifatsizlikdan iztirob ifodasi Mubashshirxon asarlarida ham namoyon bo'ladi. Jurnalning 1916-yil 6-sonida chop etilgan muxammasida shoir hayron: nega bizning millatimiz g'aflat uyqusini bunchalar suyadi, vahshiylikdan, ilmsizlikdan ne yaxshilik ko'rdi ekanki, ajralgisi kelmaydi:

Zillat ermasmu sanga bir ittibo'ing bo'lmasa,
Sunnati payg'ambara bir amsoling bo'lmasa,
Vojiboti nafsinga bir ihtizoring bo'lmasa,
Doimo bid'atni istab imtino'ing bo'lmasa,

Ey zamona zillating jam o'ldi, kam o'lg'oncha yo'q.

Mubashshirxonning jaholat, qorong'ulik qurboni bo'lgan Turkiston halqiga yuragidan achinib ularni uyg'otishga, ya'ni jamiyatda o'zining munosib o'rinlarini topishga, ilm olishga, taraqqiyga undab yozgan bu she'ri o'sha kurashli yillarning marshidek jaranglaydi:

Qodir Olloh senga verdi sen ango hech bermading,
Gustarildi sango rohing sen ango hech kirmading,
Dunyoviy taxvif ila ogohlanaring bilmading,
Oxirat sahrosida sarson o'loring bilmading,
Ey zamona zillating jam o'ldi, kam o'lg'oncha yo'q [9,186].

Shoir davr hayotida yuz berayotgan voqealarni ma'rifatparvarlik g'oyalarni she'riyat oynasida haqqoniy aks ettirdi, davr va sharoit taqozo etgan talablarni ko'tarinki ruhda, shior-chaqiriqlar vositasida keng ommaga yoyishga harakat qildi. "Dunyoviy taxvif ila ogohlanaring bilmading" deya u faqat ilm fanni o'rganish yo'li bilangina jaholatu xudbinlikdan qutulish mumkin, deb o'ylaydi. Shuning uchun ham xalqni, avvalo, yoshlarni kitob-jurnal o'qib, ilm cho'qqilarini egallab, dunyo voqealaridan voqif bo'lishga undaydi.

XX asr boshlaridagi ma'rifatchilik harakati jamiyat hayotini isloh qilish masalasini kun tartibiga qo'yar ekan, bunda yosh avlod ta'limi muammo darajasiga ko'tarildi. "Al-Isloh"dagi she'riy asarlar va publitsistik maqolalar ayni shu muammo yechimiga qaratilgani ham buning tasdig'idir.

Umuman, "Al-Isloh" jurnali milliy uyg'onish davrining boshqa nashrlari qatori millatni asriy jaholat girdobidan olib chiqish, taraqqiy etgan millatlar darajasiga ko'tarilishi kabi zamonning eng dolzarb va hech qachon eskirmaydigan vazifasi yo'lida xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmud Alizoda Toshkandiy. Al-Isloh, 1916, 3-son. – B. 12.
2. Saidahmad Vasliy . Al-Isloh, 1916, 5-son. – B. 123.
3. Vasliy. Al-Isloh, 1915, 13-son.
4. Ziyovuddinxo'ja. Al-Isloh, 1915, 17-son. – B. 516.
5. Abduazizova N. Turkiston ma'tbuoti tarixi. T: Akademiya, 2000. – B. 166.
6. Al-Isloh, 1915, 8-son. – B. 234.
7. Mulla Hoshim Hayraty. Al-Isloh, 1917-yil, 14-son. – B. 331.
8. Saidahmad Vasliy. Al-Isloh, 1917, 20-son. – B. 234.
9. Mubashshirxon. Al-Isloh, 1916, 6-son, – B. 186.

1-SHO‘BA .
DRAMATURGIYA VA UNING POETIK TADQIQINING DOLZARB
MASALALARINI BELGILAB OLISH

OZARBAYJONDAGI O‘ZBEK DRAMALARI
TADQIQOT VA TARQALISH MASALLARI

GALIBA HOJIYEVA,
Naxchivon Davlat Universiteti,
filologiya fanlari doktori, dotsent
E-mail: oguz.haciyev@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-2345-6789

Annotatsiya

O‘zbek dramaturgiyasi shakllanishining boshlanishi bo‘lgan 20-asr boshlari Ozarbayjon adabiy tanqidining diqqatini doimo tortdi va bu haqda ko‘plab tadqiqot ishlari yozildi. Ozarbayjon adabiyotshunosligida o‘zbek dramaturgiyasi haqida birinchi bo‘lib ozarbayjon shoiri Xalil Rizo Uluturk ma’lumot berdi. Uning “Maqsud Shayxzoda”, “M.Shayxzoda ijodining badiiy xususiyatlari” nomli monografiyasi va shu mavzuga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy publitsistik maqolalaridan so‘ng Ozarbayjonda o‘zbek adabiyotiga qiziqish kuchaydi, bu borada ko‘plab tadqiqotlar olib borildi. Maqolada Ozarbayjonda mushkul qismatga ega bo‘lgan buyuk o‘zbek mutafakkir va dramaturglarining sahna asarlarini tadqiq etish va targ‘ib qilish masalalari, shu bilan birga, o‘zbek dramaturglari ijodini tadqiq etish bilan shug‘ullanayotgan ozarbayjon olimlarining ushbu sohada nashr etilgan ilmiy-publitsistik asarlari haqida so‘z yuritildi, o‘zbek dramaturglari ijodining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari tahlil qilindi.

Shu bilan birga, maqolada Ozarbayjon va o‘zbek xalqlarining tarixiy-madaniy aloqalari va ikki qardosh xalq ziyolilarining birgalikdagi faoliyati haqida ma’lumotlar, Sovet davrida Ozarbayjonda o‘zbek dramaturgiyasiga bag‘ishlangan ilmiy monografiya va maqolalar keltirilgan. davri va mustaqillik yillari, shuningdek, Ozarbayjonda o‘zbek dramaturgiyasini tadqiq etish va targ‘ib qilish masalalari.

So‘nggi paytlarda Ozarbayjon teatr sahnalarida o‘zbek dramaturglarining asarlari haqida so‘z bordi.

Kalit so‘zlar: Ozarbayjon, o‘zbek, dramaturg, dramatik asarlar, mutafakkir, ilmiy monografiya, publitsist.

Аннотация

Начальный период становления узбекской драматургии XX века всегда привлекал внимание азербайджанских литературоведов и об этом написано много научных работ. В азербайджанском литературоведении первым сообщил об узбекской драматургии азербайджанский поэт Халил Реза Улутюрк. После посвященная монографии «Максуд Шейхзаде», «Художественные особенности творчества М. Шейхзаде» и многих научных публицистических статей в Азербайджане возрос интерес к узбекской литературе, в этой области проводились многочисленные исследования. В статье рассматриваются вопросы исследования и популяризации в Азербайджане сценических произведений великих узбекских мыслителей и драматургов, имевших бурную судьбу, в то же время анализировались идейно-художественные особенности произведений узбекских драматургов.

В статье также приводятся сведения об историко-культурных связях между Азербайджаном и узбекским народом и совместной деятельности интеллигенции обоих народов, а также научные монографии и статьи, написанные об узбекской драматургии в Азербайджане в советское время и годы независимости.

Ключевые слова: Азербайджан, узбек, драматург, драматические произведения, мыслитель, научная монография, публицист.

Annotation

The initial period of the formation of the Uzbek dramaturgy of the 20th century has always attracted the attention of Azerbaijani literary critics and many scientific works have been written about this. In Azerbaijani literary criticism, the Azerbaijani poet Khalil Reza Uluturk was the first to report on Uzbek dramaturgy. After the devoted monograph "Maksud Sheikhzade", "Artistic Features of M. Sheikhzade's Creativity" and many scientific journalistic articles, interest in Uzbek literature increased in

Azerbaijan, and numerous studies were carried out in this area. The article deals with the issues of research and popularization in Azerbaijan of the stage works of the great Uzbek thinkers and playwrights, who had a stormy fate, at the same time, the ideological and artistic features of the works of Uzbek playwrights were analyzed.

The article also provides information about the historical and cultural ties between Azerbaijan and the Uzbek people and the joint activities of the intelligentsia of both peoples, as well as scientific monographs and articles written about Uzbek drama in Azerbaijan during the Soviet era and the years of independence.

Key words: Azerbaijan, Uzbek, playwright, dramatic works, thinker, scientific monograph, publicist.

Zamonaviy bosqichda dunyo mamlakatlari qatorida, hozirgi turkiy xalqlar orasida ham siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqalarni o'rnatishda san'at namunalari ichida mafkuraviy fikr shakllanishida adabiyot muhim o'rin tutadi. Yaqinda Ozarbayjon Respublikasi va turli mamlakatlar o'rtasidagi ikki tomonlama siyosiy va madaniy aloqalarni mustahkamlash adabiy aloqalar negizida do'stlik, qardoshlik munosabatlarining kuchayishi kuzatiladi.

Bu davlatlar orasida Ozarbayjon va O'zbekiston o'rtasida yuksak darajada mavjud bo'lgan, boshqa xalqlarga o'rnak bo'la oladigan siyosiy va madaniy aloqalarni mustahkamlashda adabiyotning o'rnini alohida ta'kidlanishi lozim. Ozarbayjon madaniyatiga, ayniqsa, uning musiqasi, adabiyoti, ilm-faniga keyingi yillarda ortib borayotgan ulkan mehr-muhabbatni ko'rish mumkin. Tarixiy do'stlik, o'zaro ishonch, samimiy munosabatlar, yuksak darajadagi hamkorlik asosida qurilgan Ozarbayjon-O'zbekiston munosabatlari bugun chuqurlashib, mustahkamlanib bormoqda. Sovet davrida yillar davomida bir-biridan ajralgan ozarbayjon va o'zbek xalqlarining umumiy o'tmishini, tili, adabiyoti, madaniyati va san'atini zamonaviy bosqichda adabiy asar sifatida taqdim etish bilan kelajak avlodlarga yetkazish imkoniyatiga egamiz.

Joriy yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti janob Shavkat Mirziyoyevning maxsus farmoyishi bilan Ozarbayjonning Almaz Ulvi Binnetova, Ramiz Asgar, Gulyaz Mammadova kabi ko'plab fan va san'at arboblari do'stlik va qardoshlik munosabatlari

ifodasi sifatida mukofotlandi. Ozarbayjon bilan O'zbekiston o'rtasidagi, bu ikki qardosh xalq o'rtasidagi ilmiy va adabiy aloqalarning kelgusida ham mustahkamlanishi uchun katta imkoniyat yaratadigan kulgili qadam sifatida baholanishi kerak.

O'zbekiston davlati rahbari va o'zbek xalqining Ozarbayjonga nisbatan bunday iliq munosabati Ozarbayjon va O'zbekiston o'rtasidagi siyosiy-iqtisodiy munosabatlargagina bog'liq emas, balki yagona xalq tarixi ham ildizlar birligiga asoslanadi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, qadim zamonlardan hozirgi kungacha Ozarbayjon va o'zbek xalqlari o'rtasidagi ma'naviy birlikni mustahkamlash va mustahkamlashda adabiyot muhim rol o'ynadi. So'nggi yillarda Ozarbayjonda o'zbek adabiyoti va madaniyati bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar Ozarbayjon va o'zbek xalqi o'rtasidagi tarixiy-ma'naviy birlikning yorqin dalilidir. Bugungi kunda Almaz Ulvi Binnetova, Ramiz Asgar kabi Ozarbayjonning atoqli olimlari tomonidan o'zbek adabiyoti va madaniyatiga oid ko'p qirrali tadqiqotlarni zamonaviy Ozarbayjon va o'zbek xalqi o'rtasidagi tarixiy aloqalarning davomi, deb qarash kerak.

Ozarbayjon va O'zbekistonda yashab ijod etgan ko'zga ko'ringan shaxslarning turk madaniyatiga bergan adabiy durdonalari orasida alohida o'rin tutgan dramatik asarlar Ozarbayjon va o'zbek xalqlarining tarixiy birligi, ma'naviy yaxlitligi ifodasidir. Eng qadim zamonlarda oddiy xalq orasida o'yin, xalq dramasi, ko'cha tomoshalarining keng tarqalgani hozirgi turkiy xalqlar, jumladan, ozarbayjon va o'zbek adabiyotida dramaturgiya va teatr san'atining ildizlari juda chuqur ekanligidan dalolat beradi. Lekin shunga qaramay, 19-asr oxiri 20-asr boshlariga qadar nafaqat ozarbayjon va o'zbek adabiy muhitida, balki musulmon Sharqida ham dramaturgiya, professional teatr uzoq vaqt yaratilmadi.

Faqat 19-asrning ikkinchi yarmida Ozarbayjonda, 20-asrning birinchi yarmida O'zbekistonda bu adabiy-madaniy hodisa – milliy dramaturgiya shakllandi. Ozarbayjon va o'zbek madaniyatida dramaturgiya biroz kech paydo bo'lgan bo'lsa-da, bugungi kungacha juda boy va samarali taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Ozarbayjonda M.F.Axundov, N.Vazirov, A.Hagverdiyev, J.Jabbarli, J.Mammatguluzoda, H.Jovid, O'zbekistonda M.Shayxzoda, G'.Zafariy, Cho'lpon, Z.Said, S.Abdulla, A.Qahhor. , H. Niyoziy, M.Uyg'un, M.Behbudiy, G.Yunis, A.Fitrat kabi shoir va yozuvchilar

umumturkiy adabiyotiga bergan ko‘plab qimmatli sahna asarlari bilan umumturk dramaturgiyasining yetuk namunalarini yaratdilar. Ana shu ziyolilar tufayli uzoq tarixga ega bo‘lgan milliy dramaturgiya janri ozarbayjon va o‘zbek xalqlarining ijtimoiy-siyosiy ongini shakllantirish va yo‘naltirishda, ularning milliy-ma’naviy dunyosini boyitishda, dunyoqarashida yetakchi rol o‘ynadi. yosh avlodni tarbiyalash va tarbiyalash, jamiyatga munosib fuqarolarni tarbiyalash ishlarida.

Dramaturgiyaning drama, komediya, tragediya, tragi-komediya kabi janrlarida yozilgan turli mazmundagi asarlar ijtimoiy haqiqatni ifodalashi bilan jamiyatga ta’sir o‘tkazish qobiliyati, ijtimoiy-siyosiy voqealarga faol munosabati bilan boshqa janrlardan tubdan farq qiladi. yanada to‘liq va yorqinroq. Bu jihatlariga ko‘ra, X.Q.Aliyevaning ta’kidlashicha, dramaturgiya nafaqat adabiyotning mustaqil ijodiy sohasi, balki uning rivojlanishida teatr, rejissyorlik, aktyorlik, musiqa va boshqa san’at sohalarining muhim o‘rin tutishini belgilab beradi, Ozarbayjon dramaturgiyasining tarixiy yo‘li to‘rt asosiy bosqichga bo‘linadi [1,4].

Xuddi shu tarixiy ildiz, umumiy til, din, madaniyat va boshqa ko‘plab jihatlariga ega bo‘lish Ozarbayjon va o‘zbek adiblari tomonidan asr boshidan to hozirgi kungacha yaratilgan dramatik asarlar ular o‘zlari yashagan davr manzarasini aks ettiruvchi, g‘oyaviy-badiiy xususiyat va yuksak badiiy-estetik qadriyatlarga ega bo‘lgan san’at durdonalaridir. Ham Ozarbayjonda, ham O‘zbekistonda teatr san’atining ildizlari xalq faoliyati, kundalik turmushi, milliy an’analari, dunyoqarashi bilan bog‘liq. Shu nuqtai nazardan qaraganda, biz 20-asr o‘zbek adabiyotining klassiklari sifatida bilgan M.Shayxzoda, H.H.Niyoziy, M.Uyg‘un, M.Behbudiy, G.Yunis, A.Fitrat kabi ko‘plab adabiyot arboblari yaratgan dramaturg alohida ta’kidlash kerak.

Klassik o‘zbek adabiyoti Ozarbayjonning eng mashhur va taniqli vakillaridan biri H.H.Niyoziydir. Chig‘atoy (o‘zbek) madaniyatining iste’dodli namoyandalaridan biri bo‘lgan atoqli dramaturg, shoir, publitsist, adabiyotshunos, bastakor, jamoat arbobi Hamza Hakimzoda Niyoziy zamonaviy o‘zbek adabiyotiga asos solgan, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Botu, G‘ulom Zafariy kabi atoqli ijodkorlar bilan bir safda turgan ijodkor edi. Istiqlool uchun kurashgan bu buyuk mutafakkirlar bilan birga H.H.Niyoziyning o‘zbek xalqining milliy uyg‘onishi,

chig'atoy (o'zbek) adabiyotining demokratik ruhda rivojlanishidagi xizmatlari beqiyos.

H.H. Niyoziyning o'zbek xalqining milliy uyg'onishi, chig'atoy (o'zbek) adabiyotining demokratik ruhda rivojlanishidagi xizmatlari beqiyos. H.Niyoziy dramaturgiyasi haqida ozarbayjon kitobxonlariga ko'proq ma'lumot bergan tadqiqotchi Elman Guliyev "Hamza Hakimzoda Niyoziy zamonaviy o'zbek adabiyotiga asos solgan ko'zga ko'ringan siymolardan biri" sarlavhali maqolasida H.Niyoziyning barcha dramalarini keng tahlilga jalb etib, bu asarlarning g'oyaviy-badiiy mazmunidan keng kitobxonlar ommasiga ma'lumot berdi.

1917-yilgacha o'zbek dramaturgiyasida mazmun va janr jihatidan turli uslubdagi 4 ta sahna ko'rinishini taqdim etgan H.Niyoziyning "Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari", "Ilmga yo'l boshchi", "Mulla Nurmuhammad domlonning kufrligi", "O'lim fojialari" pyesalarida o'zbek xalqining zulmi, zulmi aks ettirilgan, bu zulmdan qutulish g'oyasi xalqni tarbiyalash orqali ilgari surildi. Bu asarlardan tashqari, o'zbek dramaturgiyasining drama, tragediya va komediya janrlaridagi "Boy ila xizmatchi", "Paranji sirlari", "Maysaraning ishi" kabi asarlari yuksak mahorat bilan yozilgan badiiy san'at namunalaridir [2,1].

Turk dunyosining muhim qismi bo'lgan Ozarbayjonda o'zbek adabiyotining tadqiqi va targ'iboti tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, o'tgan asrning boshlarida yaratilgan bu ikki davlat o'rtasidagi tarixiy aloqalar o'zbek va ozarbayjon ziyolilarining birgalikdagi hamkorligi va Ozarbayjon hamkorligi natijasida rivojlanganini ko'ramiz. XX asr boshlarida, 1910-yillarda va undan keyingi yillarda O'zbekistonda Husayn Jovid dramaturgiyasining ozarbayjon va o'zbek tillarida sahnalashtirilgani, o'sha yillarda o'zbek adiblarining Ozarbayjonga tez-tez borib turishi Ozarbayjon va o'zbek xalqi o'rtasida tarixiy munosabatlarning qadimgi davrlarga bo'lganligini ko'rsatadi. Ozarbayjon va o'zbek xalqi o'rtasidagi munosabatlar avvalgi davrlarga borib taqaladi. O'z tadqiqotlarida ozarbayjon va o'zbek madaniy aloqalari haqida keng to'xtalib o'tgan Almaz Ulvi dramaturgiya sohasidagi bu munosabatlarning tarixiy ildizlariga asoslanib shunday yozadi: "*Ozarbayjon-o'zbek adabiy aloqalarining taniqli namoyandalaridan biri, tadqiqotchi Shirali Turdiyevning*

ta'kidlashicha, XX asr boshlarida O'zbekistonning turli shahar va viloyatlarida ozarbayjon dramaturgiyasi va opera san'ati namunalari yangragan. Aloqalarning yaqinligi va tanishligi shu darajaga ko'tarildiki, Ozarbayjondan kelgan ijodkor ziyolilar o'zbek dramaturglarining asarlarini spektakllarga tayyorladilar, hatto ularning Ozarbayjon matbuotida chop etilishi va chop etilishini ta'minladilar. Iste'dodli teatr arbobi Sidgi Ruhulla rejissyorlik maktabi yosh o'zbek teatr ijodkorlariga o'rnak bo'ldi. Ha, Sidgi Ruhulla O'zbekistonning katta shahar va viloyatlarida sahna hayotini bergan asarlar orasida Husayn Jovid pyesalari birinchi o'rinda turadi" [3,3].

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ozarbayjon va o'zbek ziyolilari o'rtasidagi adabiy-madaniy aloqalar tarixi XX asr boshlariga borib taqaladi. Buyuk o'zbek adibi G'afur G'ulom 1930-yili Bokuda bo'lganida "Kommunist" gazetasida chop etilgan maqolasida ozarbayjonlik Seyid Rizo Alizoda o'qituvchilik qilgan maktabda ko'plab o'zbek adiblari tahsil olganini tasdiqlaydi.

Sovet imperiyasi tarkibida xuddi shunday achchiq taqdirni boshdan kechirgan Ozarbayjon xalqi kabi, O'zbekistondagi qatag'onlar natijasida o'zbek ziyolilari, millatning tafakkur miyasi o'ldirilgan. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Ozarbayjonda Husayn Jovid, O'zbekistonda Abdurauf Fitrat kabi yuzlab shoir va yozuvchilarning achchiq taqdiri va adabiy ijodida o'xshash xususiyatlarni ko'rish mumkin. Ozarbayjonda Husayn Jovidning "Chingiz", "Atilla" dramalari, O'zbekistonda Abdurauf Fitratning "O'g'uzxon", "Abu Muslim" kabi qimmatli asarlarining yo'q qilinishi turk madaniyatiga berilgan katta zarbalardan biridir. 37-yildagi qatag'on qurboni bo'lganlar "Pant-turkist" yorlig'i bilan Husayn Jovid, Mikoyil Mushfiq, Salmon Mumtoz, Bekir Chobanzoda, Yusif Vazir Chamanzaminli, Abdurrauf Fitrat, Cho'lpon kabi ozarbayjon va o'zbek ziyolilari o'z asarlari bilan turkiy dunyoning birligi, Turonning yaratilishi uchun siyosiy-mafkuraviy kurash olib borganlar xalq uchun jonlarini fido qildilar.

O'zbek va ozarbayjon xalqlarining ana shunday og'riqli tarixi uzoq vaqt o'tib ketganiga qaramay, Ozarbayjonda ham, O'zbekistonda ham bunday adiblar xotirasi abadiylashtirilib, ularning xotirasi doimo yodga olinadi va yodga olinadi. 1937-yildagi

sovet repressiya tuzumi o'zbek va ozarbayjon ziyolilarini yo'q qilgan bo'lsa-da, bu qirg'inlar, Uzoq Sibirga ommaviy surgunlar bu ikki buyuk turk xalqining ma'naviyatini, ruhini, milliy g'oyasini o'ldira olmadi. Ozarbayjon va o'zbek xalqlari o'rtasida etnik birlikka asoslangan mavjud tarixiy munosabatlar bugungi kunda ham turli darajalarda, ayniqsa, adabiy miqyosda davom etmoqda.

Ozarbayjon va o'zbek xalqi o'rtasidagi adabiy miqyosdagi bu munosabatlarda dramaturgiya alohida o'rin tutadi. Ozarbayjonda o'zbek dramaturgiyasining tadqiqi va targ'iboti diqqatni tortadigan eng qiziq jihatdir. Dramaturgiya milliy so'z san'atida, adabiy jarayonda o'zi yaratilgan davrning ishonchli tarixiy-badiiy manbasi, ijtimoiy haqiqatlar ko'zgusi sifatida, jamoat tafakkuriga yo'l-yo'riq ko'rsatishda beqiyos o'rin tutadi. Zamonaviy ozarbayjon va o'zbek dramaturgiyasining eng munozarali muammosi janr rang-barangligi, aralash janr shakllari, yangi dramaturgik tuzilmadagi postmodernizmning yangi drama poetikasiga ta'siri, shakl-mazmun, syujet-fable munosabatlari, g'oya-uslub yo'nalishi tadqiqotchilar e'tiborni tortadi.

Bugungi kunda Ozarbayjonda o'rganilayotgan va targ'ib qilinayotgan o'zbek dramaturgiyasi haqida gapirganda O'zbekiston adabiy muhitida yetishib, shakllangan Maqsud Shayxzoda ijodini alohida ta'kidlab o'tish joiz. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, "Mirzo Ulug'bek" dramasi har ikki xalq farzandi sifatida o'z nomini tarix sahifalariga yozgan Maqsud Shayxzoda ijodida alohida o'rin tutgan. Ushbu ish haqida hisobot bergan birinchi tadqiqotlardan biri o'tgan asrning 60-yillarida ozarbayjon-o'zbek adabiy aloqalariga bag'ishlangan birinchi dissertatsiya muallifi G'ulomhusayn Aliyevdir. G'ulomhusayn Aliyev Maqsud Shayxzoda bilan uchrashuvlar va unga oid bir qancha maqolalar e'lon qilib, ijodi haqida batafsil ma'lumot berdi. Ozarbayjonlik tadqiqotchilarning ko'pchiligi "Mirzo Ulug'bek" dramasini Samad Vurg'unning "Vogif" dramasi bilan o'zining adabiy shuhrati bilan qiyoslab, bu asar badiiy asarning mukammal namunasi ekanligini ta'kidladi [4,4].

Professor Almaz Ulvi Ozarbayjonda o'zbek dramaturgiyasini o'rganish va targ'ib qilish borasida jiddiy izlanishlari bilan ajralib turadigan adabiyotshunos olimlardan biridir. O'z tadqiqotida Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Botu, G'ulom Zafariy kabi ijodkorlar qatorida chig'atoy adabiyotining ko'zga ko'ringan

namoyandalari Olmazxonim Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodi va dramaturgiyasi haqida batafsil ma'lumot beradi, g'oyaviy-badiiy jihatdan keng tahlil qiladi. Ijodining xususiyatlari, shoir, publitsist, adabiyotshunos, bastakor, jamoat arbobi sifatida o'z xalqining istiqlol kurashchilari sifatida milliy uyg'onishda, chig'atoy (o'zbek) adabiyotining demokratik ruhda rivojlanishida, uning bebaho xizmatlarini ham tilga oldi [5,99-109].

O'zbek dramaturglarining asarlari Ozarbayjonda nafaqat adabiy tanqid, Ozarbayjon teatrlari sahnasida ham namoyish etildi. 2022-yil may oyida Boku shahrida faoliyat yurituvchi Yerevan davlat Ozarbayjon drama teatri zamonaviy o'zbek adabiyotining taniqli adabiy namoyandalaridan biri, publitsist Qo'chqor Norqobilning "Besh beva va xo'jayin" komediyasi asosida sahnalashtirilgan spektaklning yangi premyerasini taqdim etadi. Yozuvchi, shoir, dramaturg, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi Rashid Behbudov nomidagi musiqali teatrida bo'lib o'tgan premyerada Ozarbayjon deputati, Milliy Majlis Madaniyat qo'mitasi raisi G'anira Pashayeva, O'zbekistonning taniqli yozuvchi va shoirlaridan iborat delegatsiya, madaniyat arboblari, jamoatchilik vakillari ishtirok etdi [6,1].

Ozarbayjon ziyolilari va olimlari tomonidan olib borilayotgan bu tadqiqotlar qardosh O'zbekiston madaniyati, san'ati va adabiyotiga cheksiz mehr-muhabbat ifodasidir. Ozarbayjon dramaturgiyasi ham, o'zbek dramaturgiyasi ham an'anaviy mavzularda zamonaviy ijtimoiy-axloqiy masalalarni ifodalashda ma'lum tajribaga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, O'zbek dramaturgiyasi 20-asr boshlarigacha og'zaki shaklda mavjud edi. 20-asrning birinchi yarmidan boshlab O'zbekistonda ilk yozma milliy sahna asarlarining go'zal namunalari paydo bo'ldi. Bu pyesaar orasida "Padarkush" (M.Behbudiy), "Baxtsiz kuyov" (A.Qodiriy), "Zaharli hayot", "Ilm hidoyati" (H.Hamza), "Qozi ila mulla", "Ko'knori", "Juvonbozlik qurboni", "Eski maktab — yangi maktab", "Mazluma xotin" (Hoji Muin Shukrullo), "Mahramlar" (A.Samadov), "Advokatlik osonmi?", "Pinak" (Abdulla Avloniy), "Juvonmarg", "O'gay ona", "Boyvachcha", "Saodat bitdi", "Xush kelding, xush ketding" (Abdulla Badriy), "To'y" (Nusratilla Qudratilla) kabi dramalar o'zbek adabiyotining ilk badiiy namunalaridir [7,12].

XX asrning 20—30-yillarida o‘zbek dramaturgiyasi G‘ulom Zafariy, Fitrat, Cho‘lpon, Ziyo Said, Sobir Abdulla va boshqa dramaturglar ijodi tufayli yanada rivojlandi. O‘zbekiston madaniyati tarixida 40-yillar dramaturgiyasi alohida o‘rin tutadi. Bu davrda yaratilgan dramaturgiya asarlarining Ikkinchi jahon urushi va urushdan keyingi davr talab va sharoitlariga ko‘ra rivojlanish yo‘nalishiga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, zamonaviy dramatik asarlarda o‘zbek xalqi tarixi, ularning buyuk shaxslari yanada yoritilganligini ko‘rishimiz mumkin.

Keyingi davrlarda o‘zbek dramaturglari H.Olimjon, Izzat Sulton, Uyg‘un, Shayxzoda kabi dramaturglar tomonidan tarixiy, vatanparvarlik ruhida yozilgan “Muqanna”, “Jaloliddin”, “Alishir Navoiy”, “Mirzo Ulug‘bek” kabi tarixiy tragediya va dramalar muhim o‘rin tutadi. Umumturkiy adabiyot tarixi o‘zbek dramaturgiyasining yetuk namunalari sifatida qimmatli asarlar qatoriga kiritildi. Zamonaviy o‘zbek dramaturgiyasining zamonaviy muammolari, hayotiy ziddiyatlarni ichki ma‘naviy kechinmalar asosida ifodalash o‘zbek sahna asarlarining yetakchi xususiyatiga aylandi. Abdulla Qahhorning “Shohi so‘zana”, “Tobutdan tovush”, I.Sultonning “Iymon”, Uyg‘unning “Parvona”, O‘.Umarbekovning “Qiyomat qarz” pyesalari ana shunday asarlar sirasiga kiradi. 20-asr boshlarida o‘zbek dramaturgiyasi rivojida muhim rol o‘ynagan dramaturglardan biri Abdulla Avloniy edi. U “Advokatlik osonmi?”, “Ikki muhabbat”, “To‘y” kabi dramatik asarlarida jaholat, bid‘at, bilimsizlikning fojeali oqibatlarini, qo‘pol va yaramas urf-odatlarini fosh etadi [8,3].

Bu adabiyotning eng samarali tarmog‘i hisoblangan adabiyot va dramaturgiya bugungi kunda qardosh ozarbayjon va o‘zbek xalqlari o‘rtasidagi madaniy aloqalarni rivojlantirish, milliy madaniyatni keng yoyish va targ‘ib qilish, ularning madaniy-ma‘naviy ehtiyojlarini qondirish, milliy madaniyatni rivojlantirishga xizmat qilmoqda, umuman olganda, xalqaro madaniy hamkorlikning asosiy yo‘nalishlarini belgilab beruvchi muhim qadamlardan biridir. Shuni hisobga olsak, Ozarbayjonda ham, O‘zbekistonda ham adabiy va ilmiy izlanishlar bilan kifoyalanishning o‘zi kifoya emas. O‘ylaymanki, Ozarbayjon va o‘zbek xalqlari birgalikda sahna asarlari yaratib, ularni har ikki respublika sahnalarida ijro etayotgani bunday madaniy aloqalarni mustahkamlashning muhim omillaridandir.

Ozarbayjon va O'zbekiston o'rtasidagi siyosiy va iqtisodiy aloqalar yuqori darajada shakllangan bo'lsa-da, bu ikki turk davlati o'rtasida madaniy sohadagi aloqalarni yanada mustahkamlashga katta ehtiyoj bor. Ozarbayjon va o'zbek xalqlari o'rtasidagi adabiy-madaniy aloqalar tarixiy do'stlik, o'zaro ishonch, samimiy munosabatlarni yanada mustahkamlash, bu ikki aka-uka xalqni yaqinlashtiradi, milliy birligini mustahkamlaydi. Husayn Jovid aytganidek, "To'rona qilichdan ham o'tkirroq buyuk kuch - madaniyat, madaniyat, madaniyat".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Əliyeva X.Q. Müasir Azərbaycan dramaturgiyası. Dərs vəsaiti. Sumqayıt: SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2019, 132 s.
2. Quliyev E. Həmzə Niyazi - müasir özbək ədəbiyyatının əsasını qoyan görkəmli simalardan biri. Bakı: "Xalq cəbhəsi" qəzeti, 15may, 2019. <https://www.xalqcebhesi.az/news/literature/34410.html>
3. Binnətova A.Q. Hüseyn Cavid və özbək ədəbi-mədəni mühiti "Xalq" qəzeti, 22 oktyabr, 2012.
4. İki xalqın oğlu. Maqsd Şeyxzadə. Anadan olmasının 110 illiyi münasibətilə. Məruzələr, məqalələr və fotolar toplusu. - Bakı: Elm və təhsil , 2019, 400 s.
5. Binnətova A.Q. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri. Bakı: "Qartal" nəşriyyatı, 2008, 326 s.
6. Gəray X., Əsgərov E. 30 ildən sonra bir ilk: Özbək yazarın əsəri Azərbaycan teatrının səhnəsində. Bakı: "Musavat" qəzeti, may, 2022 (https://www.musavat.com/news/30-ilden-sonra-bir-ilk-ozbek-yazarin-eseri-azerbaycan-teatrinin-sehnesinde-foto-video_888927.html)
7. Saydulla Mirzayev. XX asr o'zbek adabiyoti. Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2005.
8. Mirvoliyev Sobir. O'zbek adıbları. Toshkent: O'zbekiston fanlar Akademiyasining "Fan" nashriyoti, 1993.

ДЖАДИДИЗМ И ТВОРЧЕСТВО МАХМУДХОЖА БЕХБУДИ

ХАМДАМ ИСМАИЛОВ,
ГИИК Уз, доцент кафедры
«Мировые языки и литература»,
кандидат филологических наук

Аннотация

Ушбу мақолада XX аср бошидаги Ўзбекистонда мавжуд бўлган жадидчилик ҳаракати, бу ҳаракат вакиллари фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз юритилади. Махмудхожа Бехбудий фаолияти мисолида ўзбек зиёлилари халқни маърифатли қилишга интиланлиги кўрсатиб ўтилади, Бехбудийнинг “Падаркуш” асари мисолида маърифатсиз одам нимага қодир эканлиги ҳақида гапирилади.

Калит сўзлар: жадидлар, ўлка, тақдир, халқ, уйғониш, зиёли, мустақиллик, миллий озодлик.

Аннотация

В данной статье рассказывается о джадидском движении в Узбекистане в начале XX века, об особенностях деятельности представителей джадидского движения. На примере деятельности Махмудходжа Бехбуди рассказывается о том, что джадиды как узбекская интеллигенция стремились просветить народ, и на примере произведения Бехбуди «Отцеубийца» на какие шаги способны непросвещенные люди.

Ключевые слова: джадиды, край, судьба, народ, возрождение, интеллигенция, независимость, национальное освобождение.

Annotation

This article discusses about the Jadid movement in Uzbekistan at the beginning of the 20th century, about the features of the activity of representatives of the Jadid movement. On the example of Mahmudkhodja Behbudi's activity, it is told that the

Jadids, as the Uzbek intelligentsia, sought to enlighten the people, and on the example of Behbudî's work "Paricide", what steps unenlightened people are capable of.

Key words: jadids, region, fate, people, revival, intelligentsia, independence, national liberation.

На протяжении всего прошлого века было стремление, как Востока, так и Запада, “сойтись” и не всегда это “движение” приобретало, к сожалению, конструктивные формы. К началу XX века Туркестанский край продолжал входить в состав Российской империи, хотя формально на его территории и существовало два самостоятельных государства. События же, происшедшие в октябре 1917 году не привели, как многими ожидалось, к коренным и стремительным преобразованиям в судьбах народов Узбекистана и всего региона, хотя определенные позитивные изменения, естественно, происходили.

В двадцатые годы ответом на многочисленные политические, экономические и культурные угрозы и вызовы возникло широчайшее общественное движение за культурное возрождение, национальное освобождение, вплоть до политической и экономической независимости. Одной из основных сентенций этого общественного движения было следующее: человек должен устанавливать законы для самого себя и не покорять природу, не завоевывать себе подобных, а отдавать всю силу и энергию самому себе. Представители узбекской интеллигенции, вслед за передовыми людьми Запада, считали, что необходим переход от материального и институционального типов цивилизации к духовному. Без духовной цивилизации, считали они, не может быть ни материальной, ни институциональной ее ипостасей. Духовная цивилизация не ограничивается идеей повиновения правителю и служения Отечеству. Она характеризуется такой системой, деятельным центром которой выступает разумный цивилизованный человек. В рамках такой системы жизнь, труд, характер мышления определяется содержанием человеческой деятельности

Представители этого движения опирались при этом на богатейшее культурное наследие и огромные мобилизирующие ресурсы, а именно, наследие “философского рационализма, регулирующего возможности философского

права, механизмами социальной самоорганизации, основанными на древних традициях, плюс наличие природных богатств и многомиллионного населения”.

Этот социально-общественный и культурно-интеллектуальный подъем в Туркестанском крае в 20-х годах прошлого века принято называть **джадидизмом**.

Здесь, на наш взгляд, заслуживает быть отмеченной трактовка этого общественно-политического движения турецким ученым А.Канлидером, который под джадидизмом понимает “совмещение ислама и модернизма”. Более полно расшифровав это положение, он пишет, что джадиды “под влиянием проникновения в XIX в. современной мысли, осознали необходимость выборочной ассимиляции западной культуры, намеревались изменить ментальную позицию мусульман в отношении религиозной мысли, образования, гендерной сферы и политики”. Далее, этот автор специально подчеркнул, что религия (ислам) в деятельности джадидов занимал центральное место.

Джадидизм объединял в своих рядах, в основном, молодую узбекскую интеллигенцию, которая стремилась к нововведениям. Джадиды открывали новые современные школы по образцу развитых стран мира, призывали изучать иностранные языки и культуру, боролись с отсталыми, консервативными взглядами. Вместе с тем, они призывали использовать то лучше, что есть в узбекской культуре, высоко ценили прогрессивные тенденции поэтов-классиков, стремились широко распространить произведения лучших поэтов прошлого.

В рассматриваемый период активно стала развиваться культура и литература этого прогрессивного движения, которые во многом были новаторскими и повлияли на развитие всей последующей узбекской литературы XX века.

Проблема новаторства в литературе - это не столько поиск средств выражения, сколько вопрос совести писателя. Бытует мнение о новаторстве как о механической смене одних “способов” изображения другими, старых -новыми. Думается, это не совсем так. Вернее – это совсем не так.

Жизнь, особенно в переломное время, когда жили и занимались творчеством джадиды, ставит перед писателем новые цели и задачи. Для настоящего

художника важно преодолеть инерцию и давление общепринятых современных ему форм, вырваться в будущее - и тогда его произведения будут жить в веках. В таком ключе жил и творил известный драматург и писатель Махмудхожа Бехбуди.

Просвещенец, которого справедливого называют основоположником узбекской драматургии - Махмудходжа Бехбуди (1875-1919). Родился он 20 января 1875г. в городе Самарканде в семье муфтия. Атмосфера, в которой жил и рос Бехбуди, не могла не оказать влияние на становление и развитие его жизненных принципов.

Отец Махмудходжи был крупным специалистом ислама, посвятивший много статей и исследований вопросам религии, все не могло не сказаться и на мировосприятии мальчика. Помимо литературы, истории он серьезно изучал политологию. Через газеты и журналы знакомился с новостями, которые происходят в мире. Поездки в Мекку, Египет и Стамбул коренным образом изменил его мировосприятие. Он стал сотрудничать и печататься в газетах и журналах, проблемы которые он поднимал в своих статьях были направлены на улучшение школы, искусство.

Бехбуди является основателем и постоянным сотрудником газеты “Ойна” (“Зеркало”), был постоянным автором газеты “Таржумон” (“Перевод”), редактором которого был И.Гаспринский.

Махмудходжа автор более 200 сот публикаций, которые вышли как на узбекском, так и на таджикском языках. В частности, “Мунтахаби жугрофияи умумий” - “Кискача умумий жугрофия” (1903), “Китоб-ул-атфол” - “Болалар учун китоб” (1904) и многие другие.

Вершиной писательского мастерства Бехбуди является первая драма узбекской литературы “Падаркуш” вышедшая в Самарканде в 1911 году. В ней описывается основная мысль о том, что молодежь должна быть образованной и культурной. Драма впервые была напечатана в 1912 г. в газете “Турон”, а в 1913 году она вышла отдельной книгой. Пьеса Бехбуди имела большой успех, и была поставлена на сценах театров городов Самарканда, Бухары, Ташкента. Несмотря

на то, что произведение композиционно просто, но идейно очень весома, она отвечает требованиям жанра драмы. Необходимо отметить, в данном произведении рассматривает самый острый вопрос эпохи – вопрос воспитания и образования.

Главными героями произведения являются бай и его сын. Бай отмечает, что в этой жизни богатство является основным средством существования, а образованным может не быть. Автор показывает к чему приводит необразованность молодого человека, то есть сын убивает своего родного отца из-за денег.

Являясь первой ласточкой узбекской драматургии, она оказала большое влияние на создание таких произведений как “Несчастный жених” А.Кадыри, “Бездетный Очилдыбой” Мирмухсина-Фикрия и многие другие произведения Хамзы Хакимзода Ниези.

В 1919 г. драматург отправился на путешествие на зарубежные страны, во время путешествия Бехбуди был задержан в Карши, и по приказу Бухарского эмира Саид Алимхана был казнен.

В 1977 г. была издана книга Бехбуди “Избранные”. Его произведения включены в учебники и учебные пособия, его именем названы улицы и школы.

Литература:

1. История узбекской литературы. 4-5 том. –Т. 1994.
2. Исмоилов Х. Узбекская литература. Учебное пособие. – Т. 2018.
3. Садык С. Новая узбекская литература. – Т. 2003.

“PADARKUSH” DRAMASINING NASHRLARI VA UNING TALQINI

NORMUROD AVAZOV,
*Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot
universiteti mustaqil tadqiqotchisi, dotsent,
filologiya fanlari nomzodi*

Annotatsiya

Maqolada muallif Mahmudxo‘ja Behbudiy tomonidan yaratilgan “Padarkush” dramasi 1913-yildagi asl nusxasi va mustaqillik yillaridagi nashrlari o‘rganilgan. Asarning olimlarimiz tomonidan turli davrlarda yaratilgan nusxalari tahlilga tortilgan. Ular matnshunoslik nuqtai nazaridan talqin qilingan.

Kalit so‘zlar: asl, nusxa, drama, mustaqillik, nashr, matnshunoslik, yaratilgan.

Аннотация

В статье рассматривается оригинальная версия драмы «Падаркуш» 1913 года, созданная автором Махмудходжей Бехбуди, и ее редакции в годы независимости. Были проанализированы копии произведений, созданные нашими учеными в разные периоды. Они интерпретируются с точки зрения текстологии.

Ключевые слова: оригинал, копия, драматургия, самостоятельность, публикация, текстология, сочинение.

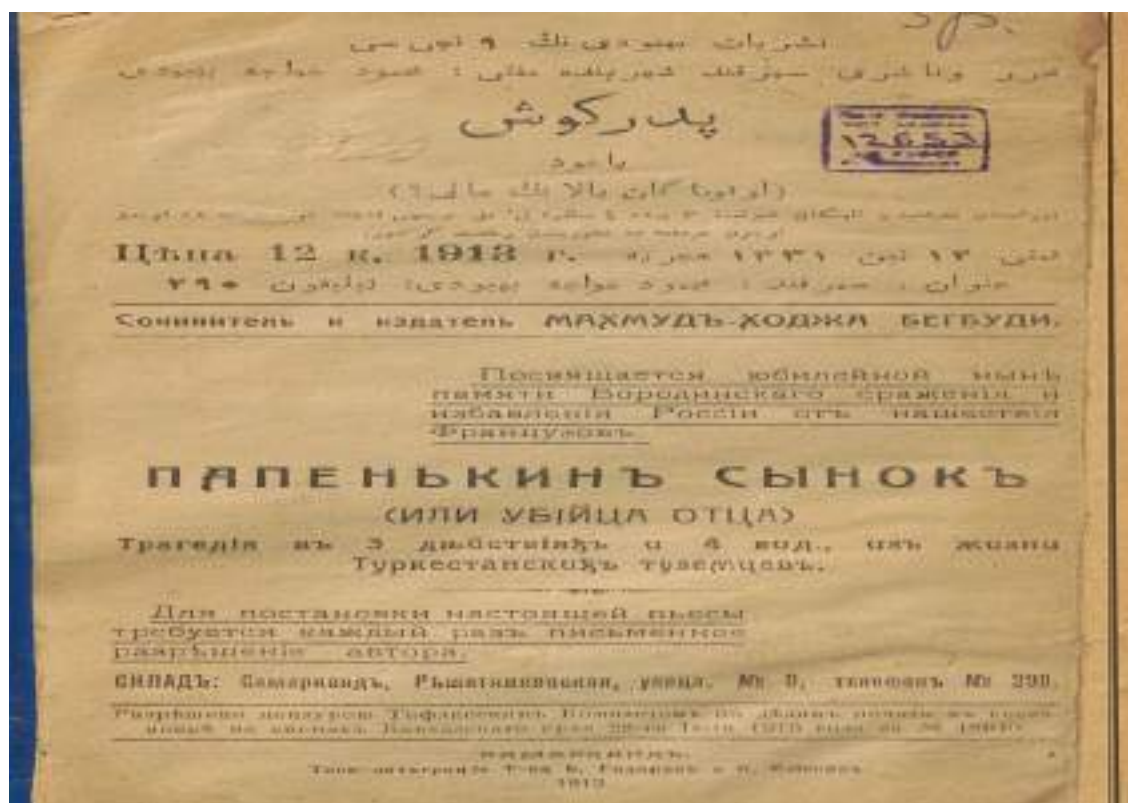
Annotation

The article examines the original 1913 version of the drama "Padarkush" created by author Mahmudhoja Behbudi and its editions during the years of independence. Copies of the work created by our scientists in different periods were analyzed. They are interpreted from the point of view of textual studies.

Key words: original, copy, drama, independence, publication, textual studies, created.

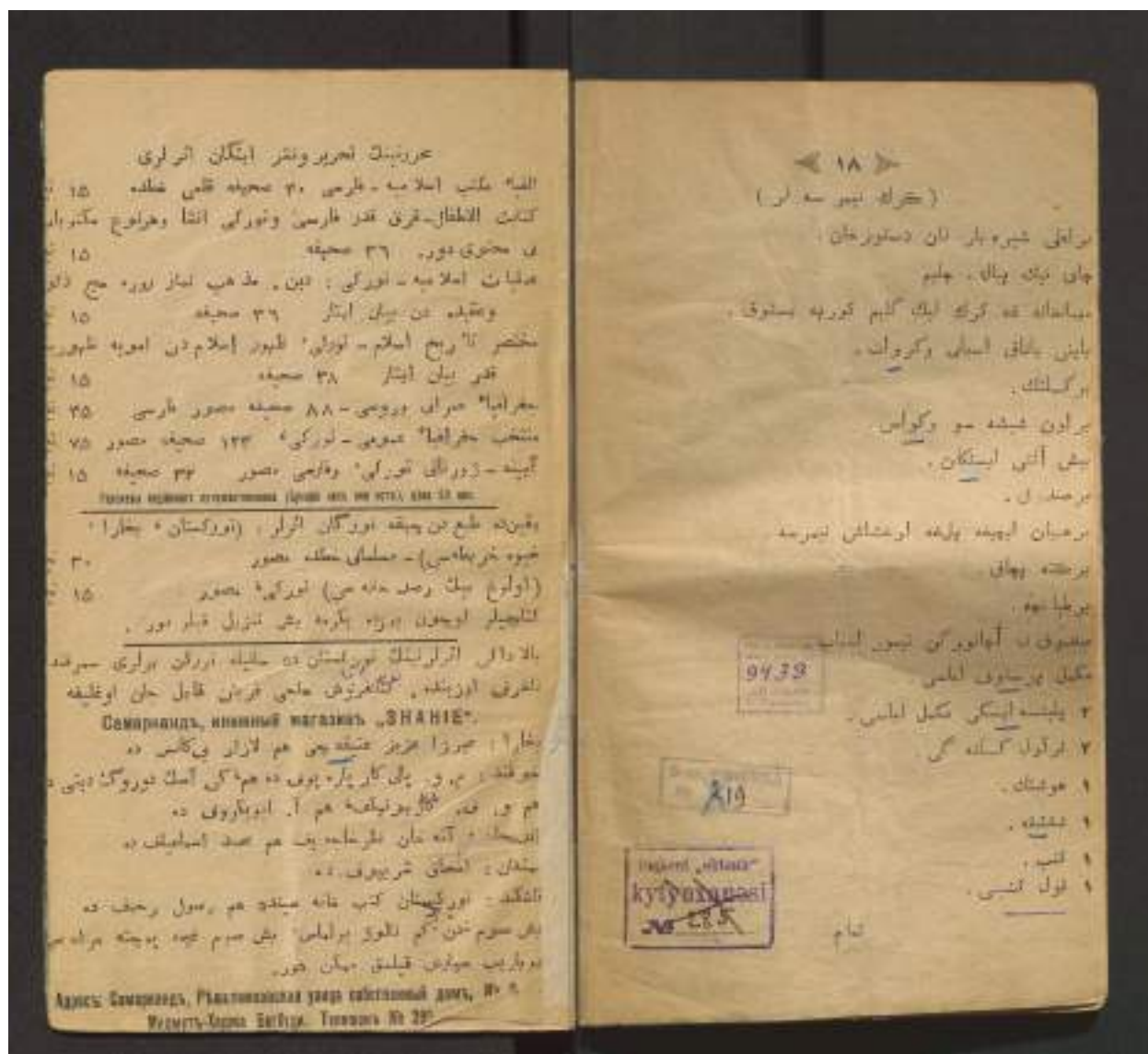
XX asar boshida Turkiston o‘lkasida milliy uyg‘onishning dastlabki manbasi sifatida “Padarkush” [1,19] yoxud o‘qimagan bolaning holi dramasi dunyo yuzini ko‘rdi. Ushbu manba tarixiy zarurat va ma’naviy ehtiyoj taqozasi natijasida yozildi. U jadidlar adabiyotining shakllanishida dasturilamal vazifasini bajardi. Alalxususki, asarning muallif tomonidan yozilishi, uning o‘quvchiga yetib borishi ham muhim hisoblanadi. Olimlarimiz, behbudiyshunoslarimiz Mahmudxo‘ja Behbudiy asarlarining 1989-yildan shu kunga qadar baholi qudrat yetkazishga harakat qilib keldilar.

“Padarkush” dramasi dastlab 1989-yil “Sharq yulduzi” jurnalining 7-sonida filologiya fanlari nomzodi Sherali Turdiyev tomonidan nashrga tayyorlandi [2,150-155]. Mustaqillik yillarida “Padarkush”ning olimlarimiz tomonidan turli davrlarda turli nashrlari e’lon qilindi. Yana 2006-yildagi nashrlarning asl nusxa bilan solishtirilganda matnni o‘qishda, ko‘chirib yozishda ba’zi har xilliklarga duch kelinmoqda. Asl nusxa bilan keyingi nashrlarni solishtirish natijasida duch kelingan ba’zi tafovutlarga oydinlik kiritish maqsadida ba’zi fikrlar bildirishni lozim topdik.

45

nashrida ham “Qatnashuvchilar” oldingi nashridagidek berilgan. Shuningdek, Mahmudxo‘ja Behbudiyning ikki jildlik “Tanlangan asarlar”i zahmatkash olim Sirjiddin Ahmedov tayyorlagan nashrida “Ashxos – kerakli odamlar” tarzida berilgan.

Mahmudxo‘ja Behbudiyning o‘zi tomonidan nashr qilingan “Padarkush”ning asl nusxasida “Ashxos – kerak odamlar” nomlanishi bilan nomlangan. Shu joyda aytish kerakki, Mahmudxo‘ja Behbudiyning asl nusxasida “Ashxos – kerakli odamlar” dramaning oxirida ya’ni 17-18 betlarida keltirilgan (1913). Keyingi ya’ni yuqorida keltirilgan nashrlarda esa qatnashuvchilar dramaning boshida beriladi.

Manbalarda Toshmurodning yoshini yozishda ham har xilliklarni ko‘ramiz. Ya’ni: 1989-yilgi “Sharq yulduzi”da “o‘n besh va 17 yashar”; 2006 va 2020 yildagi Begali

Qosimov nashrida “15-17 yashar”; 2018-yil Sirojiddin Ahmedov nashrida [4,95-106] “15 yo 17 yashar”; Mahmudxo‘ja Behbudiyning 1913-yilgi asl nusxasida “o‘n besh yo 17 yashar” tarzida keladi.

Dramadagi personajlardan 1989-yilgi Sherali Turdiyev nashrida “domullo” (Sharq yulduzi, №7); 2006-yilgi Begali Qosimov nashrida “mulla”; 2020-yilgi qayta nashrida “damulla”; 2018-yilgi Sirojiddin Ahmedov nashrida “domullo”; muallifning nashrida “domla” sifatida yozilgan. Shuningdek, Xayrullo obrazida keladigan “mirzayu mahrami” iborasi “Sharq yulduzi”da, 1989-*yil; 2006 va 2020-yildagi Begali Qosimov nashrida “mirza va mahrami”; Sirojiddin Ahmedovning nashrida “mirza va mahrami”; Mahmudxo‘ja Behbudiyn nashrida “mirzo va mahrami” yozilgan.

Liza personaji ham dramada kiritilgan bo‘lib, 1989-yil Sharq yulduzida “rus xotuni, qabiha shaklinda”; 2006 va 2020-yillardagi Begali Qosimovning “Tanlangan asarlar”i nashrida “rus xotini, qabiha shaklinda”; Sirojiddin Ahmedov nashrida (2018) “rus xotini”; Mahmudxo‘ja Behbudiyn (1913)ning nashrida “rus xotuni qabiha shaklinda” berilgan.

Obrazlar keltirilganda pristuf personaji 1989-yil Sharq yulduzida “politseyski”; 2006 va 2020-yillardagi professor Begali Qosimov nashrlarida “politseyskiy”; Sirojiddin Ahmedov (2018)da “politseyskiy”; Mahmudxo‘ja Behbudiyn “politseyskiy” qo‘llanilgan.

Obrazlarda boyning xotini “boybuchcha” Shaq yulduzi(1989); 2006, 2020-yilgi professor Begali Qosimov nashrida “boybuchcha”; 2018-yilgi Sirojiddin Ahmedov nashrida “Boyvuchcha”; Mahmudxo‘ja Behbudiyn(1913) “boybuchcha” tarzida yozilganligini ko‘ramiz.

Pyesada personajlar uchun kerakli narsalardan foydalanishda ayrim shevaga xos so‘zlar ham ishlatilgan. Uning yozilishi 1989-yil Sharq yulduzida “la’li”; 2006 va 2020-yillrdagi nashrlarda “la’li”; 2018-yilgi nashrda esa “la’li”; Mahmudxo‘ja Behbudiyn “la’li” ishlatilgan.

Asarda qo‘llaniladigan “mehmonxonaga” atamasi Sharq yulduzida (1989); 2006 va 2020-yilgi nashrlarda (B.Qosimov)[5, 1-10] “mehmonxonaga”; 2018-yil “Tanlangan asarlar” (S.Ahmedov)da “mayxonaga”; Mahmudxo‘ja Behbudiyn

“mehmonxonaga” atamasi qoʻllanilgan. Shuningdek, kerakli narsalarda “bir oʻn shisha suv va kvas”; 2006 va 2020-yillar nashrida (B.Qosimov) “oʻn shisha suv va kvas”; 2018-yilgi Sirojiddin Ahmedov nashrida “bir oʻn shisha suv va kvas” keltiriladi. Mahmudxoʻja Behbudiya (1913) “bir oʻn shisha kvas” yoziladi.

Shu jumladan, dramaning kerakli narsalarida Sharq yulduzida “stakan”; Begali Qosimovning nashrlarida (2006, 2020) “istakon”; 2018-yilgi Sirojiddin Ahmedovning nashrida “stakan”; Mahmudxoʻja Behbudiya (1913) esa “istakon” birlamchi manba sifatida qoʻllangan.

Pesadagi qatnashuvchilar da “toʻpponcha” soʻzi Sharq yulduzida (1989); Begali Qosimovning 2006 va 2020-yillari nashrlarida “tapponcha”; Sirojiddin Ahmedovda “toʻpponcha”; Mahmudxoʻja Behbudiya esa “toʻponcha” tarzida beriladi. Shuningdek, asarda “sanduq” soʻzi Sharq yulduzida (1989); 2006, 2020-yillardagi nashrida (B.Qosimov) “sanduq”; 2018-yil Sirojiddin Ahmedovning nashrida “sandi”; Mahmudxoʻja Behbudiya (1913)da esa “sanduq” berilgan.

Sahnaga kerakli narsalarda 1989-yil Sharq yulduzida “shohsaqa”; 2006; 2020-yillardagi nashrlarda (B.Qosimov) shohsaqa; 2018-yil nashrida (S.Ahmedov) ushbu soʻz tushirib qoldirilgan. Muallif “Padarkush”da “shaqshaqa” atamasini qoʻllagan. Yaʼni, milliy qoʻshiqchilarimizning qoʻllarida shaq – shaq qoʻllanadigan predmet nazarda tutilmoqda. Qolaversa, shunday soʻzlarning qoʻllanishida shevalarning taʼsiri natijasida soʻzlarning yozilishida harflarning oʻzgarishi va har xilliklariga duch kelamiz. Masalan, 1989-yil “Sharq yulduzi”da “kanob”; 2006, 2020-yillarning nashrida (B.Qosimov) “kanob”; Sirojiddin Ahmedovda (2018) “kanop”; Mahmudxoʻja Behbudiya “kanob” yozilgan.

Dramaning birinchi pardasi boyning “mehmonxonada” oʻtirishi bilan boshlanadi. Mehmonxona atamasining eslashimizdan maqsad shuki, yuqorida keltirilgan obrazlar mundarijasida “mehmonxonaga” va “mayxonaga” birikma soʻzlarining qoʻllanganga toʻxtalganmiz. Boyning oʻtiradigan joyida gilam, koʻrpa, yostiqlar mehmonxonada turadimi? Yoki mayxonadami? Yuqorida 2018-yil nashridagi (S.Ahmedov) “mayxonaga” soʻz birikmasining asl manbadan notugʻri qoʻllanganligini koʻramiz.

Behbudiy o'lkada yangi islohatlarni joriy qilishni o'z oldiga niyat qilgandi. Uning yangi maktablarni yaratish g'oyasi va ilmsizlikni oldini olishga qaratilgan rejasi uchun kurashardi. Uning millat uchun milliy g'oyaning asoslarini ishlab chiqarishga qaratilgan dasturi o'lkada batamom yangi islohot hisoblanardi. Behbudiy dramada bu muammoni sarlovha sifatida olib chiqishi Behbudiyga xos bo'lgan uslub sanaladi. Muallifning drama uchun sarlovha tanlashi o'sha jamiyatning bosh muammosini o'zida aks ettiradi. Uning so'z qudratiga e'tibor qaratishi shunda ko'rinadiki, bitta sarlovhaning o'zida butun dramadagi mazmunni mujassamlashtira olgan. Biz yuqorida "Padarkush"ning "Ashxos kerak odamlar", ya'ni asarning mundarijasidagi qatnashuvchilarning manbalarda berilishini ko'rsatdik, xalos. Asar uch parda, to'rt manzarali ko'rinishga ega. Kelgusida asarning turli yillardagi nashrlarini asl manbasi bilan solishtirib, tahliliy talqinlarni amalga oshirish kechiktirib bo'lmaydigan vazifalardan sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Behbudiy M. Padarkush yoxud o'qimagan bolaning holi. Samarqand: Nashriyoti Behbudiy.- 1913. – B.19.
2. Behbudiy M. Padarkush yoxud o'qimagan bolaning holi//Sharq yulduzi, 1989. - №7.- B.150-155.
3. Behbudiy M. Padarkush yoxud o'qimagan bolaning holi. – Toshkent: "Manaviyat", 2006. – B.40-50.
4. Behbudiy M. Padarkush yoxud o'qimagan bolaning holi. Toshkent: "Akademnashr", 2018. - B.95-106.
5. Behbudiy M. Padarkush yoxud o'qimagan bolaning holi. Toshkent: "Ma'naviyat", 2020. – B.1-10.

ABDULLA QODIRIY ADABIY MEROSINING YURTIMIZDA O'RGANILISHI TAHLILI

ALIBOY QAHRAMONOV,
***O'zDSMI "O'zbek tili va
adabiyoti" kafedrası katta o'qituvchisi
filologiya fanlari nomzodi***

Annotatsiya

Xalq ma'naviyatini boyitish yo'lida olib borilgan kurashlar, milliy matbuot, adabiyot va teatrning odamlar tafakkurini oshirishdagi ahamiyati haqida asarlarida kuyunib yozgan, bu borada fidoyilik ko'rsatgan, alaloqibat qatag'onga uchraganlar haqida so'z borarkan, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon va boshqa adiblarning siymolari ko'z oldimizda gavdalanadi. Ushbu maqolada ham Abdulla Qodiriy adabiy merosining o'rganilishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, roman, yozuvchi, adabiyotshunos, tanqid, maqola, tahlil, ijod, adabiy meros, ma'lumot, tadqiqot, qatag'on, metodologiya.

Аннотация

Говоря о борьбе за обогащение народной духовности, о значении национальной прессы, литературы и театра в развитии мышления людей, о тех, кто самоотверженно трудился и подвергался репрессиям, перед нашими глазами предстают фигуры Абдуллы Кадири, Абдурауфа Фитрата, Абдулхамида Чулпана и других писателей. В этой статье также анализируется изучение литературного наследия Абдуллы Кадыри.

Ключевые слова: Абдулла Кадири, Чулпан, Фитрат, роман, произведение, писатель, литературовед, критика, статья, анализ, творчество, литературное наследие, информация, исследование, репрессия, методология.

Annotation

Speaking about the struggle for the enrichment of folk spirituality, about the importance of the National Press, literature and theater in increasing people's thinking, about those who made sacrifices in this regard, who were finally repressed, the figures of Abdullah Kadiri, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Chulpan and other writers are reflected before our eyes. This article also analyzes the study of the literary heritage of Abdullah Qadiri.

Key words: Abdullah Qadiri, Chulpan, Fitrat, novel, writer, literary critic, criticism, article, analysis, creativity, Literary Heritage, information, research, repression, methodology.

Ma'lumki, o'tgan asr boshidagi milliy uyg'onish harakati namoyandalari va ularning faoliyati, asarlari sho'ro davrida muttasil turli siyosiy ayblovlar bilan qoralanib kelindi. Ayni chog'da, ilg'or millatparvar ziyolilar, taniqli yozuvchi va shoirlar, adabiyotshunos va munaqqidlarda o'sha davrda yashab ijod etgan adiblarning ijodlariga qiziqish susaymagan.

Adabiy tanqidning ushbu sohani yoritishga doir faoliyatini kuzatganda bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lgan bir necha yo'nalishda izlanishlar olib borganligi ayon bo'ladi. Bu yo'nalishlar orasida, ayniqsa, ijodkor biografiyasi va ijodiy laboratoriyasiga oid kuzatishlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Ularda munaqqidlar milliy uyg'onish davri adabiyoti namoyandalarining hayoti va ijodiga oid manbalarni, ma'lumotlarni topib, ularni tarixiy voqea va faktlar asosida tadqiq etish, sharhlash usuli yetakchilik qiladi. Adabiy tanqidning bu yo'nalishdagi faoliyatida uning tarix bilan hamkorligi, ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etgan. Ushbu kuzatishlar vositasida tanqidchilar ijodkor jadidlar hayoti va faoliyatini o'rganish asnosida umuman jadidchilik harakati, uning konsepsiyasi haqida ham tarixiy faktlar asosida qimmatli ma'lumotlar berdilar. Natijada bu davr adabiy hayotining haqqoniy tarixiy lavhasini yaratishga erishildi, vatanimiz tarixining asr boshidagi sahifalari xolis sharh va izohlar bilan to'ldirildi. Garchi qisqa muddatni o'z ichiga olgan bo'lsada, yangicha metodologiya va konsepsiyaga asoslangan adabiy tanqid faoliyatining ushbu bosqichi beqiyos ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir. Chunki, birinchidan, bu bosqichda asr boshidagi adabiy muhit haqida ob'ektiv ma'lumot berilgan va shu asosda adabiyotimizning yangi tarixi yaratilishiga asos solingan bo'lsa, ikkinchidan, sho'ro tuzumining qatag'onga tayanilgan siyosatining qurboniga aylangan va uzoq yillar maboynida nohaq ayblovlar bilan ayblanib kelingan ijodkorlarimizning haqiqiy orzu-istaklari ijobat bo'ldi-ularning ijodiy merosi xalqqa qaytarildi.

Munaqqidlarimiz milliy uyg'onish davri adabiyotining yetuk namoyandalari Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Hamza, Abdulla Qodiriy, Fitrat, Cho'lpon singari ulug' adiblar hayoti va faoliyatini yoritishga bag'ishlangan tadqiqotlarda asr

avvalida nashr etilgan gazeta va jurnallardan, arxiv materiallaridan unumli foydalanishgan.

Milliy uygʻonish davrining yetakchi namoyandalari boʻlgan Qodiriy, Fitrat, Choʻlpon hayoti va ijodiga bagʻishlangan koʻplab adabiy-tanqidiy maqolalar pirovard natijada oʻzbek adabiyotshunosligida qodiriyshunoslik, choʻlponshunoslik, fitratshunoslik kabi yangi yoʻnalishlarning toʻla shakllanishiga olib keldi. Zero, bu uch alloma XX asr oʻzbek adabiyotini ham mazmun va ham shakl jihatdan boyitgan, prozada Qodiriy, dramaturgiyada Fitrat, sheʼriyatda esa Choʻlpon XX asr oʻzbek realistik adabiyotiga asos solgan ijodkorlardir.

Soʻnggi davr tanqidchiligida bu ijodkorlar faoliyatiga keng va chuqur yondashilgani masalaning mohiyati metodologik jihatdan toʻgʻri belgilanganidan dalolat beradi. Chunki Qodiriy, Fitrat va Choʻlpon ijodi 70 yil davomida shoʻro hokimiyati tomonidan taʼqib va tazyiqqa olib kelingan, hukmron komfirqa mafkurachilari tarafidan turli ayblarga giriftor etilgan, bahs-munozaralarning doimiy mavzusiga aylantirilgan edi. Masalaning yana bir jihati esa shundaki, bu ijodkorlarning asarlari oʻz zamondoshlarining ijodi namunalaridan badiiy jihatdan ancha yuksak darajada boʻlib, XX asr oʻzbek adabiyotini tom maʼnoda yangilagan edi. Ularning ijodi shoʻro davri nazariyotchi va mafkurachilarining eng koʻp taʼqibiga uchragani boisi ham shundan. Zero, 1956-yildayoq yozuvchi sifatida nomi oqlangan, asarlarini keng kitobxonlar ommasi oʻqish imkoniyatiga ega boʻlgan Qodiriy ijodi hatto mustaqillikkacha oʻzining toʻla haqli, xolis bahosini olmadi. Metod va dunyoqarash muammosi bilan bogʻliq bahs-munozaralar quyuni muttasil Qodiriy ijodiyoti tepasida aylandi.

Adabiyotshunos olim Matyoqub Qoʻshjonov Qodiriy ijodini oʻrganish tarixini olti bosqichga ajratadi va har bir bosqichning oʻziga xos jihatlari, yutuq va kamchiliklarini tahlil qilib berdi. Uning talqiniga koʻra, olti bosqichning beshtasi shoʻro davriga oid boʻlib, mazkur bosqichlarda yozuvchi ijodini oʻrganishda koʻplab cheklanishlar boʻlgan. Jumladan, XX asr boshlaridan 20-yillarning ikkinchi yarmigacha birinchi bosqichida Qodiriy ijodi boʻyicha deyarli alohida maqolalar chop

etilmagan bo'lsa-da, "O'tkan kunlar" romani katta qiziqish bilan qabul qilingan, asarning yaxlit boblari yod olingan.

Ikkinchi bosqichda, ya'ni 20-yillarning oxiriga kelib faqat Qodiriy ijodi emas, balki Fitrat, Cho'lpon asarlari ham siyosiy ayblovlar bilan qoralana boshlagan. Mixail Shverdin, Sotti Husayn va Oybekning adibga ayblar qo'yib yozilgan maqolalari shu ikkinchi bosqichda e'lon qilingan.

M.Qo'shjonov uchinchi bosqichga Abdulla Qodiriy nomini tiklash yo'lidagi sa'yi-harakatlarni kiritgan. U komfirqaning XX syezdidan keyin yozuvchi nomini oqlashda muhim rol o'ynagan ikki shaxsning jasoratini alohida ta'kidlaydi: "...Ulardan biri o'sha paytlari respublikamizda oliy lavozimlarni egallab turgan N.Muhitdinov, ikkinchisi yirik adabiyotshunos olim I.Sultonovdir. N.Muhitdinov bu savob ishga siyosiy jihatdan zamin tayyorladi va yo'l ochdi. I.Sultonov esa, A.Qodiriy bizga yot adib emasligini ilmiy ravishda isbotlab berdi. Shunga qaramay, hali Qodiriy asarlarini emin-erkin tahlil qilishga imkon yo'q edi, chunki "Qodiriyning oqlangani bilan u mansub bo'lgan g'oyaviy oqim-jadidizm qora taxtaga tortib qo'yilgan edi. Shu sababdan Qodiriy haqida gapirmoqchi bo'lganlar jadidizmni ikki marta so'kib, adib haqida biror fikr bildirishi mumkin edi, xolos".

O'tgan asrning 60-yillaridan 80-yillar boshigacha bo'lgan davrni M.Qo'shjonov to'rtinchi bosqich deb belgilaydi. Bu bosqichga Sobir Mirvalievning "O'zbek romani" kitobidan tortib 70-yillarning boshida "O'zbekiston madaniyati" gazetasida e'lon qilingan sotsialistik realizm va Abdulla Qodiriy ijodi mavzusidagi bahs-munozaralargacha kiradi.

Beshinchi bosqichga esa 80-yillardagi mafkuraviy kurashni va Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat ijodlariga bag'ishlangan munozaralarni o'z ichiga oladi. Nihoyat, oltinchi bosqich sifatida M.Qo'shjonov mustaqillik yillarida qodiriyshunoslikning tom ma'noda yangi davri boshlanganini, bunda Abdulla Qodiriy tavalludining 100 yilligini nishonlash to'g'risidagi davlat rahbari Farmonining ulkan ahamiyat kasb etganini, adib ijodini emin-erkin, yangicha tafakkur asosida qayta baholash jarayonlari boshlanganini ta'kidlaydi.

Olimimizning o'zbek adabiyotshunosligida Abdulla Qodiriy ijodi o'rganilishini bosqichlarga bo'lishi, ya'ni davrlashtirishi shartli xarakterga ega. Shu o'rinda ta'kidlash joizki Matyoqub Qo'shjonov qodiriyshunoslikni davrlashtirishda yillar va sanalarni emas, balki birinchi galda adib ijodini baholashdagi cheklanishlar, biryoqlamaliklar va ularning mohiyatini ochib berish jarayonlarini nazarda tutgan. Munaqqid tilga olgan oltinchi bosqich, ya'ni istiqlol arafalari va istiqloldan keyingi davr mohiyat e'tibori bilan yetmish yildan ziyodroq vaqt mobaynida davom etgan qodiriyshunoslik zaminida paydo bo'lgan va ayni chog'da, o'sha paytda yo'l qo'yilgan kamchilik hamda nuqsonlarni bartaraf etishga harakat qilingan, yangicha konsepsiya, yangicha tanqid tafakkuriga asoslanilgan davrdir. Binobarin, bu davrda adabiy tanqid yetmish yil hukmronlik qilgan markscha-lenincha metodologiyadan voz kechish barobarida, adabiy jarayonga yangicha metodologik tamoyillar asosida yondasha boshlaganligini ko'rishimiz mumkin. Bu hol faqat Qodiriy asarlariga emas, balki umuman jadid adabiyoti namoyandalari ijodiga munosabatda o'z aksini topdi. Shu bois, 80-yillarning oxiri 90-yillarning boshlaridayoq Qodiriy hayoti va ijodiga bog'liq haqiqatlarni to'la tiklash, asarlarini yangicha mezonlar, metodologik tamoyillar asosida qayta baholashga jiddiy e'tibor berila boshlandi. Bunda adabiy tanqid jahon adabiyotshunosligi va tanqidchiligiga xos ilg'or metodologik tamoyillarga tayandi, xorijda shakllangan qodiriyshunoslik, fitratshunoslik va cho'lponshunoslikning yetakchi konsepsiyalarni o'rganish orqali e'tiborli jihatlarini ijodiy o'zlashtirish yo'lidan bordi. Adabiy tanqid bu adiblar ijodini baholashda, ayniqsa, Qodiriy asarlari tadqiqida muvofiqlik va to'ldiruvchanlik tamoyillarga tayandi. Bu xususiyat, ayniqsa, sho'ro davri qodiriyshunosligiga ham o'z hissalarini qo'shib kelishgan M.Qo'shjonov, S.Mirvaliyev, A.Aliyev, U.Normatov singari munaqqidlar ijodiga xosdir. Natijada yozuvchi tarjimai holining shu paytgacha oshkor etilmagan qirralari yangi fakt va ma'lumotlar bilan to'ldirildi, ilgari ma'lum bo'lmagan faktlar, qo'lyozmalar, hujjatlar, arxiv materiallari ilmiy muomilaga kiritilib, muayyan xulosalar chiqarildi. Ilgari o'rganilmagan manba va talqinlar qayta tahlildan o'tkazildi.

Shunday ishlardan biri, Abdulla Qodiriyning farzandi Habibulla Qodiriyning "Qodiriyning so'nggi kunlari" nomli xotira qissasidir. Ma'lumki, H.Qodiriy 70-

yillarda “Otam haqida” nomli xotira qissasini eʼlon qilib, unda Abdulla Qodiriy hayoti va ijodi haqida dastlabki maʼlumotlarini bayon etgan edi. Mazkur xotira shoʻro davrida yozilgani bois, unda adib haqida emin-erkin fikr aytish imkoniyati yoʻq edi. 80-yillarning oxiriga kelib, ijtimoiy-siyosiy hayotda yuz bera boshlagan oʻzgarishlar tufayli bir qadar erkinroq fikrlash sharoiti tugʻildi va yangi faktlar, kuzatishlar, izlanishlar orqali A.Qodiriy toʻgʻrisida ochiqroq yozishga imkoniyat paydo boʻldi. Darhaqiqat, “Qodiriyning soʻnggi kunlari” xotira qissasida ulugʻ adib hayoti, ijodiy laboratoriyasining ayrim qirralari oʻz aksini topdi. Chunonchi, xotiraning “Xitoy konsuli” bobida adib romanlarining faqat Oʻrta Osiyodagi turkiy xalqlar orasida emas, balki Sharqiy Turkistonda ham keng yoyilgani taʼkidlanadi. Boshqa tarafdin oʻsha davrda siyosiylashgan shoʻro idoralarining tazyiqini ham koʻrsatuvchi hujjatdir. Darvoqe, A.Qodiriyning Amir Umarxonning kanizi haqida roman yozish niyati boʻlganiga oid maʼlumot ayni shu jihatdan xarakterlidir. Adib niyati va bu mavzuga doir maʼlumotlar toʻplagani boshqa adabiyotshunoslarning kuzatishlarida ham uchraydi. Jumladan, “Sharq yulduzi” jurnalida bosilgan “Abdulla Qodiriy va tarixchi Hakimxon” sarlavhali maqolada “Amir Umarxonning kanizi” nomli romanga materiallar toʻplash chogʻida tarixchi Muhammad Xakimxon toʻraning “Muntahab at-tavorix” nomli tarixiy kitobi muhim manba sifatida yozuvchining eʼtiborini tortgani taʼkidlanadi. Bu maʼlumot Qodiriyning navbatdagi tarixiy romanlar turkumini davom ettirish niyati jiddiy boʻlganidan dalolat beradi.

Keyingi davr tanqidchiligida adabiy hodisalarga tarixiy-biografik yondashuvning kuchaygani yangicha adabiy tanqid metodologiyasining muhim tamoyillaridan biri shakllanayotganidan dalolat beradi. Zero, ijodkor hayoti va asarlariga doir manbalarni aniqlashda bu tamoyil muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur davr tanqidchiligi faoliyatida Qodiriy, Choʻlpon, Fitrat biografiyasiga taalluqli, biroq yashirib kelingan, yoritilmagan maʼlumotlarga eʼtibor qaratilganiga guvoh boʻlamiz. Chunonchi, ularning qanaqa ayblovlar bilan qachon, qanday vaziyatda qamoqqa olingani, tergov jarayonida ularga qanday ayblar qoʻyilgani, kimlar bilan yuzlashtirilgani, qaysi “gunohlari” uchun otilganliklari oydinlashdiki, bu ular biografiyasining ochilmagan tomonlari edi. Shu bois, adabiy tanqid 80-yillar oxiri 90-

yillarning boshlaridayoq arxiv materiallari asosida sir tutib kelingan muammolarga oydinlik kiritdi. Bu borada keng o'quvchilar ommasiga oshkor etilgan materiallarni yangicha nuqtai nazar va yangicha konsepsiya bilan tadqiq hamda tahlil etishga harakat qilingani muhim ahamiyatga ega. Shu ma'noda, ayniqsa, Naim Karimov, Islom Usmonov, Hamidulla Boltaboev, Shuhrat Rizaev singari munaqqidlarning kuzatishlari xarakterlidir.

Naim Karimovning "O'zbek ziyolilarining jallodlari" turkumi sirasidan "Qodiriy boshi-yangi yil sovg'asi", "Cho'lpon uchun kishan", Islom Usmonovning "Qodiriy qayerda otilgan?" maqolalari, Majid Hasanovning "Vatan mening sajdagohim" sarlavhasi bilan e'lon qilingan Fitratning hayoti va ijodi haqidagi suhbatida atoqli adiblar hayotining eng qayg'uli, fojeali vaziyatlariga oid ma'lumotlar berilgan. Xususan, Naim Karimovning maqolalarida Qodiriy va Cho'lpon hayotining xalqdan sir saqlangan sahifalari yoritilgan. Qodiriyning qamoqqa olinishi va sho'ro xavfsizlik xizmati boshlig'i Apresyan va uning gumashtalari Agabekov, Trig'ulov kabilarning Qodiriy, Cho'lpon va Fitrat taqdirida o'ynagan mash'um rollari ishonchli tahlillar bilan ko'rsatilgan. Binobarin, qatag'on qurbonlari bo'lgan bu adiblar qismatini yoritishda ushbu maqolalarning ahamiyati juda katta bo'ldi. Boshqa tarafdin endigina istiqbolga erishgan xalqimiz o'sha paytda bu faktlardan voqif bo'lib, hurriyatga erishganimiz tasodifiy emasligini, balki Vatan ozodligi yo'lida fidoyi ziyolilarimiz o'z jonlarini qurbon qilishganini, mustaqillik og'ir va mashaqqatli kurashlar evaziga qo'lga kiritilganini dalillovchi manbalar bilan tanishishga muyassar bo'ldi.

Shubhasiz, bu davr tanqidchiligida, avvalo, ijodkorlarning poetik olami, badiiy mahoratini kashf qilish, asarlarini yangicha mezon va metodologik tamoyillar asosida tahlil hamda talqin etish yetakchilik qiladi. Bu borada, ayniqsa, Qodiriy, Fitrat, Cho'lpon ijodlariga munosabat xarakterlidir. Aslida, sho'ro davri tanqidchiligida ham Qodiriy ijodiy olamini yoritishga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlar yaratilgandi. Ushbu mavzudagi maqola va bahs-munozaralarda asosiy e'tibor yozuvchi dunyoqarashi, mafkurasi, metodi va nihoyat mahorati masalasiga qaratilardi. Biroq ularda markscha-lenincha metodologiya ustuvorlik qilgani uchun, garchi Qodiriy ulkan

isteʼdod sohibi sifatida etirof etilgan boʻlsa-da, hukmron mafkura talablaridan kelib chiqib, uning ijodidagi cheklanganliklar alohida uqtirilar edi.

Qodiriyshunos olim Bahodir Karimovning “XX asr oʻzbek adabiyotshunosligida talqin muammosi” (Qodiriyshunoslik misolida) mavzusidagi doktorlik ishi va shu ilmiy tadqiqot asos boʻlgan “Abdulla Qodiriy” nomli monografiyasida adib ijodining oʻzbek va xorij adabiyotshunosligi hamda tanqidchiligida qanday talqin etilganligi har tomonlama ochib berilgan. Tadqiqotchi toʻgʻri taʼkidlaganidek, “XX asr oʻzbek adabiyotshunosligida, umuman, sobiq ittifoqdagi millatlar adabiyotshunosligida badiiy asar talqini koʻpincha davr siyosatiga muvofiq boʻlganligi koʻrinadi. Shu maʼnoda, adabiyot va siyosat juftligi filologiya ilmida har vaqt yonma-yon keldi”. Binobarin, istiqlol davriga kelib, Qodiriy ijodini tahlil qilishda qanday metodologik tamoyillarga tayanila boshlandi, adib ijodiy mahoratining qaysi qirralariga eʼtibor qaratildi, degan masala juda muhimdir. Shu nuqtai nazardan keyingi yillarda chop etilgan maqolalar, tadqiqotlar va bahs-munozaralarni koʻzdan kechirsak, ularda yozuvchi biografiyasining yangi qirralarini ochishdan tashqari, adib poetik olamining talqinida ham yangicha mezonlarga qoʻl urilganligini kuzatamiz. Avvalo, shuni taʼkidlash kerakki, istiqlol davri tanqidchiligida Qodiriy ijodiy mahoratiga bagʻishlangan bir qancha maqola, tadqiqot yuzaga keldi. Ularning ayrimlari monografik xarakterda boʻlib, yozuvchi hayoti va ijodini yaxlit holda oʻrganishga bagʻishlangan ocherklar va monografiyalar boʻlsa, ayrimlari ijodkor poetik olamining muayyan qirralarini yoritgan tadqiqotlardir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Karimov B. “Abdulla Qodiriy”. –T.: “Fan”. 2006.
2. Karimov B. “Adabiyot, badiiyat, abadiyat”. T.: Xotiralar, badialar, maqolalar. 2004.
3. Mirvaliev S. “Abdulla Qodiriy”. “Fan” nashriyoti. – T.: 1992
4. Nazarov B. “Oʻzbek sovet adabiy tanqidi tarixi”. T.: “Fan”. 1987.
5. Rasulov A. “Tanqid, tahlil, baholash”. T.: “Fan” nashriyoti, 2006.

6. Rahimjonov N. “Mustaqillik davri o‘zbek she‘riyati”. – T.: “Fan” nashriyoti, 2007.

7. www.ziynet.uz

8. www.adiblar.uz

SIDDIQIY-AJZIY JADID MAKTABLARIDAN BIRINING ASOSCHISI

NODIRA ABDUNAZAROVA,
O‘zDSMI “San’atshunoslik va madaniyatshunoslik”
kafedrası katta o‘qituvchisi,
mustaqil izlanuvchi

“Umuman, biz jadidchilik harakati, ma’rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o‘rganishimiz kerak. Bu ma’naviy xazinani qancha ko‘p o‘rgansak. Bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko‘p savollarga to‘g‘ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ‘ib etsak, xalqimiz, ayniqsa yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi”.

Shavkat Mirziyoyev
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti

Annotatsiya

Ushbu maqolada jadidchilik harakatining yirik vakillaridan biri mutafakkir, yetuk shoir, tarjimon va mohir pedagog, usuli jadid maktablarining tashkilotchilaridan biri sifatida faoliyat ko‘rsatgan ma’rifatparvar Siddiqiy- Ajziyning ko‘p qirrali faoliyati haqida.

Kalit so‘zlar: Turkiston, maktab, jadid, Mulla Mushfiqiy, “Zarafshon”, “Mayna”, “Ginagina”, “Shashpar”, “Tir”, “Gumnom”, “Olmos”, maktab.

Аннотация

В статье рассказывается о многогранной деятельности Сиддики Айзи, одного из крупных представителей джадидского движения, мыслителя, зрелого поэта, переводчика и искусного педагога, одного из организаторов джадидских школ усули.

Ключевые слова: Туркестан, школа, джадид, «Мулла Мушфиғи», «Зарафшан», «Майна», «Гинагина», «Шашпар», «Тир», «Гумном», «Олмос», школа.

Abstract

This article is about the multifaceted activity of Siddiqi Ajzi, one of the great representatives of the Jadid movement, a thinker, mature poet, translator and skilled pedagogue, and one of the organizers of the Usuli Jadid schools.

Key words: Turkestan, school, jaded, “Mulla Mushfiqi”, “Zarafshan”, “Maina”, “Ginagina”, “Shashpar”, “Tir”, “Gumnom”, “Olmos”, school.

XX asr boshlarida Turkiston jadidlari madaniyat va ma’rifatni ijtimoiy taraqqiyotning bosh omili deb hisobladilar. Ularning aksariyati o‘z asarlarida Turkiston xalqi madaniyatini rivojlantirish, ma’rifatga chaqirish, Vatan taqdiri va uning istiqboli uchun qayg‘urish kabi muammolarni ko‘tarib chiqqanlar.

Jomboyning yana bir tabarruk maskanlaridan biri ulug‘ jadid allomasi Ajziy asos solgan va Turkistondagi ilk zamonaviy ta’lim maskani bo‘lgan maktabdir.

Turkistonda jadidchilik harakatining yirik vakillaridan biri Saidahmad Hasanxo‘ja o‘g‘li Siddiqiy-Ajziy 1864-yilda Samarqand viloyatining Jomboy tumani, Halvoyi qishlog‘ida hunarmand oilasida tavallud topdi. Uning ajdodlari asli turkistonlik xo‘jalardan bo‘lib, XV asrning o‘rtalarida hukmronlik qilgan Abu Said Mirzo davrida Samarqandga ko‘chib kelgan edi.

Bo‘lajak mutafakkirning yoshligida otasi Hasanxo‘janing vafotidan so‘ng onasi uni soatsoz ustaga shogirdlikka beradi. Usta tabiatan ancha xasis odam bo‘lgani sababli Saidahmad nihoyatda qiynalgan, turmushning og‘ir damlarini o‘z boshidan kechirdi. U bu haqda o‘z tarjimai holida batafsil bayon qilgan edi. Turmush qaramasdan, o‘zining tirishqoqligi tufayli Saidahmad soatsozlik hunarini puxta o‘rganib olgan, shuningdek, to‘quvchilik, zargarlik bilan ham shug‘ullangan edi.

Shu bilan birga, mazkur yillar davomida u Samarqand madrasalaridan birida o‘qishni ham davom ettirdi. Ammo, tirikchilik sharoitining og‘ir bo‘lganligi tufayli o‘qishni tashlagan va ota kasbi bo‘lgan to‘qimachilik bilan shug‘ullangan edi.

Bu davrda Saidahmad o'zining tug'ma qobiliyati tufayli mustaqil bilim olishga kirishdi. Jumladan, sharq klassik adabiyoti, arab, fors, ozarbayjon va keyinchalik rus tilini o'zlashtirdi. 1880-yillardan e'tiboran, o'zi ham an'anaviy usuldagi she'rlar mashq qila boshladi. Ammo, uning ma'rifatchilik faoliyati va ijodi o'z davrining buyuk kishilaridan biri sifatida e'tirof etilishiga olib keldi.

Siddiqiy-Ajziy 1901-yilda haj safariga o'tlanadi. Mazkur sayohat davomida bir qator Sharq mamlakatlarida bo'lib, Islom dunyosidagi yangiliklar bilan tanishdi, bir necha muddat Jiddada Rusiya elchixonasida tarjimonlik qildi. So'ng Moskva, Peterburg shaharlarini aylanib Tiflisga o'tadi. Nihoyat, Samarqandga qaytib, 1903-yil Halvoyi qishlog'ida yangi maktab ochadi. Shoir keyingi butun hayotini ana shu muqaddas ishga sarf etdi. O'zi ochgan maktabda tabiiy fanlar, arab hamda rus tillaridan saboq berdi, darsliklar tuzdi. U milliy uyg'onish davrining barcha shoirlari singari keng ommani ma'rifatga boshlash, o'z haq-huquqlarini anglashga o'rgatishni adabiyotning bosh mavzui deb bildi unga o'z hayotini bag'ishladi. Shu bilan bir vaqtda, Siddiqiy-Ajziy vaqtli matbuot nashrlarida ham faol ishtirok etdi.

Jumladan, Vatan, ilm-ma'rifatga bag'ishlangan maqolalari bilan Qozon, Orenburg va Kavkazdagi nashrlarda qatnashdi.

1918-21-yillarda viloyat Adliya komissari lavozimida faoliyat ko'rsatdi. 1922-yildan yana o'qituvchilikka qaytdi. Samarqandda o'zbek va tojik tillaridagi "Mashrab", "Mulla Mushfiqiy" kabi hajviy jurnallarni, "Zarafshon" gazetasini chiqarishda faol ishtirok etdi. "Mayna", "Ginagina", "Shashpar", "Tir", "Gumnom", "Olmos" imzolari bilan hajviy asarlar yozdi. Siddiqiy 1926-yili qattiq kasallanib, 1927-yilning iyul oyida Samarqandda vafot etdi.

XX asr boshlarida yetuk shoir, tarjimon va mohir pedagog, usuli jadid maktablarining tashkilotchilaridan biri sifatida faoliyat ko'rsatgan ma'rifatparvar Siddiqiy-Ajziyning ko'p qirrali faoliyati 1920-yillardayoq tadqiqotchilar e'tiborini tortdi. Jumladan, Siddiqiy-Ajziy haqidagi dastlabki maqola Vadud Mahmud (1897-1976) tomonidan "Inqilob" jurnalining 1924-yil 11-12-sonlarida e'lon qilindi.

Uning mazkur maqolasida olim haqida ko'plab ma'lumotlar e'lon qilinib, quyidagicha fikr bildirildi; "Boshlab Siddiqiy yaxshi texnikdur: soat va turli

moshinalarni tuzatmoq ishiga mohirdur... Musiqa bilan ham ancha shug'ullangandur. O'z tilidan boshqa arab, fors, rus tillarini bilur... Samarqand jadidlarining boshida Behbudiy, Siddiqiy va jadid maktabining muallimlaridan Shakuriy o'laroq rasman takfir etishlarig'a sabab bo'lg'ondur" [1,3].

Siddiqiy-Ajziy faoliyati haqida qimmatli ma'lumot beruvchi ikkinchi muhim manba Tursunqul(Rahim Hoshim)ning "Maorif va o'qutg'uchi" jurnalining 1928-yil 3-sonida bosilgan "Siddiqiy to'g'risida mulohazalar" maqolasi bo'ldi. Maqola muallifi Ajziyning shoirlik salohiyati bilan bir qatorda, mazkur davrda faoliyat yuritgan jadidlarning maktab va maorif sohasidagi fikrlariga ham e'tiborni qaratadi. Shu bilan birga, u olim haqida fikr yurita turib unga quyidagicha ta'rif beradi: "Siddiqiy mafkura va o'ylashda o'z chog'dosh (muosir) va maslakdoshlaridan yuqori turadi. Uning xayoli keng, dunyoni ko'rishi atrofli, ko'zining ufqi vus'atlidir". Holvoyi qishlog'ida 120 yil avval asos solingan maktab bugungi kunda ham faoliyat yuritmoqda. 2018-yilda Ajziy avlodlari homiyligi bilan bino qayta ta'mirlanib, muzey va kutubxona ham tashkil qilingan [2,62].

Yuqorida nomlari keltirilgan maqolalar bilan birga, birmuncha muddat o'tgach, bu borada ilmiy tadqiqot ishlari ham olib borildi. Jumladan, 1962-yilda R.Arslonovning falsafa fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan "Siddiqiy dunyoqarashi" dissertatsiyasi, 1965-yilda pedagog-olim M. Fattayevning Siddiqiy-Ajziy faoliyati haqida ham so'z yuritilgan "Atoqli pedagoglarimiz" risolasi yaratildi. 1967-yilda professor B.Qosimovning "Siddiqiy-Ajziy" nomli anchagina ko'lamli maqolasi e'lon qilindi. Shuningdek, Buxorolik tazkiranavis Ne'matullo Muhtaram tomonidan yaratilgan "Tazkiratush-shuaro" asarida esa olimning talabalik vaqtlarida she'riyatga muhabbat qo'yanligi to'g'risidagi ma'lumotlar berildi. Mazkur manbalar va tadqiqotlar keyingi ishlar uchun muayyan yo'nalishlarni taqdim etdi.

Bundan tashqari, Tojikistonlik akademiklar Z.Rajabov va A.Bahouddinovlar tomonidan Siddiqiy-Ajziyning ijodkor-ma'rifatparvar sifatida shakllanishida Ahmad Donish va uning "Navodirul-vaqoye" ("Nodir voqealar") asari muhim ahamiyatga ega bo'lganligi to'g'risidagi ma'lumotlar keltirildi. Uning 1912-yil "Anjumani arvoh"

(“Arvohlar yig‘ini”) dostoni, 1914-yil “Ganjinai hikmat” (“Hikmat xazinasini”), “Mir‘oti ibrat” (“Ibrat oynasi”), 1916-yil “Ayn ul-adab” (“Odob chashmasi”) kabi she‘riy to‘plamlari nashr qilingan. “Anjumani arvoh”da xonlikdagi turg‘unlik tanqid qilingan. “Mir‘oti ibrat”da esa Turkistonning o‘sha davrdagi fojiali ahvoli va undan qutulish choralari haqida bahs yuritgan. Ilm-fan, davlat tili, qonun – bularsiz hech bir millatning istiqboli yo‘q, bu to‘rt narsani qo‘lga kiritmagan millat halokatga mahkumdir, deydi. Ajziy she‘rlari chuqur falsafiy mazmuni, ijtimoiy-siyosiy mushohadalari, Fuzuliy va Bedilona uslubi bilan ajralib turadi. 1908-1910-yillarda tarjimon sifatida L.Tolstoy hikoyalarini, Krilov masallarini, Gogolning “Shinel” povestini o‘zbek va tojik tillariga tarjima qildi. Jadid maktablari uchun darslik yozib, unga o‘z tarjimalaridan namunalar kiritgan.

XX asr boshlarida Turkistonda faoliyat yuritgan, jadidchilik harakatining yirik namoyondalaridan biri Saidahmad Siddiqiy-Ajziy faoliyati o‘lkada maorif taraqqiyoti, yangi usul maktablarining vujudga kelishi va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Uning say-harakatlari natijasida Samarqand viloyatining Jomboy tumanidagi Holvoyi qishlog‘ida yangi usul maktabiga asos solindi. Mazkur dargoh nafaqat o‘z qishlog‘i va viloyatda, balki butun Turkistonda mashhur bo‘ldi.

Keyinchalik olimning serqirra faoliyati haqida yuqorida nomlari keltirilgan turli asarlar yaratildi. Mazkur asarlar nafaqat olimning tarjimai holi va faoliyatini o‘rganishda, balki Turkiston jadidlari faoliyati tarixini o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Holvoyi qishlog‘ida 120 yil avval asos solingan maktab bugungi kunda ham faoliyat yuritmoqda. 2018-yilda Ajziy avlodlari homiyligi bilan bino qayta ta‘mirlanib, muzey va kutubxona ham tashkil qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. “Maorif va o‘qituvchi” jurnali, 1928-yil, 3-son
2. Ilonov R. “Siddiqiy dunyoqarashi”, falsafa fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. 1962-yil, 62-bet.

3. Saidahmad Siddiqiy-Ajziy (1864 – 1927), “Sogʻlom avlod uchun” jurnali, 2005-yil, avgust, 8(112)-son, -B.31
4. “Sharq yulduzi”. 1967-yil, 11-son, 224-237-betlar.

GʻULOM ZAFARIY IJODINING JADID DRAMASI RIVOJIDAGI OʻRNI

XILOLA ABDUJABBOROVA,
OʻzDSMI Oʻzbek tili va adabiyoti
kafedrasi oʻqituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada jadidchilik harakatining yorqin namoyandalaridan boʻlgan Gʻulom Zafariyning ijodi, xususan, dramaturgiyasi va uning oʻzbek dramaturgiyasi rivojidadagi oʻrni haqida soʻz boradi. Uning ijodi adabiyot darsliklarida oʻrganilmaganligi sababli, u haqidagi maʼlumotlar koʻpchilik uchun yangilik va qiziqarli boʻladi degan umiddamiz.

Kalit soʻzlar: jadid, drama, teatr, dramaturgiya, ijod.

Аннотация

В данной статье рассказывается о творчестве Гулама Зафари, одного из видных представителей джадидистского движения, особенно его драматургии и его роли в развитии узбекской драматургии. Так как его творчество не изучается в учебниках литературы, надеемся, что информация о нем будет для многих новой и интересной.

Ключевые слова: джадид, драма, театр, драматургия, творчество.

Annotation

This article describes the work of Ghulam Zafari, one of the prominent representatives of the Jadid movement, especially his drama and his role in the development of Uzbek drama. Since his work is not studied in literature textbooks, we hope that information about him will be new and interesting for many.

Key words: jadid, drama, theatre, dramaturgy, creativity.

Jadidlar tomonidan tashkil etilgan yangi usuldagi maktablar, teatr, kutubxona va muzeylar, gazeta va jurnallar, Turkiston farzandlarini chet ellarga oʻqishga yuborish

maqsadida tuzilgan xayriya jamiyatlari xalqimizni necha asrlik gʻaflat uyqusidan uygʻotdi, milliy ozodlik harakati uchun beqiyos kuch berdi.

Shavkat Mirziyoyev
Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti

Asli toshkentlik boʻlgan Gʻulom Zafariy (1889-yilda Toshkentning Kattabogʻ mahallasida tugʻilgan) ijodiy faoliyatini Turkistonda jadidchilik harakati keng tomir ota boshlagan shiddatli bir davrda boshladi. Bir tomondan, oʻz zamonasining yetuk ziyolilari bilan yaqindan tanishligi, ikkinchi tomondan, Bogʻchasaroyda chiqadigan “Tarjumon”, Ufada nashr etilgan “Vaqt” gazetalari, shuningdek, Turkistonda yangi paydo boʻla boshlagan mahalliy nashrlardagi maʼrifiy-inqilobiy ruhdagi asarlar bilan muntazam tanishib borishi, unda millat va Vatanga muhabbat, uning uchun kurashish tuygʻularini uygʻotdi.

Bu davrda, aniqrogʻi, 1914-yilning 15-yanvarida Turkiston madaniy hayotida yorqin voqea sodir boʻldi. Shu kuni Mahmudxoʻja Behbudiyning “Padarkush” pyesasi sahnaga qoʻyildi: Turkistonda Ovroʻpo usulidagi yangi teatr dunyoga keldi va shiddat bilan rivojlana boshladi. Yangi oʻzbek teatrini yaratish tilagi koʻplab jadidlarning koʻnglida avvaldan mavjud edi. Tatar, ozarbayjon xalqlarida bunday teatr anchadan beri bor boʻlib, ular Turkistonga ham gastrolga kelishar, oʻzbek ziyolilarida teatrga qiziqishni oshirib, yangi uslubdagi oʻz teatrini yaratish ishtiyoqini qoʻzgʻar edi. Bu haqda Gʻulom Zafariy keyinroq shunday yozgan: “1912-yildan boshlab yoshlar orasida teatr havaskorlari koʻrina boshlagan edi. Bu havaskorlar yurtimizdagi rus, tatar, ozarbayjonlik ogʻaynilarimizning Yevropa usulida oʻynagan teatrlaridan ibrat oldilar” [1,12].

“Turon” teatr truppasining faol aʼzolaridan biri boʻlgan Gʻulom Zafariy ham butun vujudi bilan teatr ishlariga shoʻngʻib ketadi: aktyor, rejissor, rejissor yordamchisi, butafor ustasi sifatida faoliyat koʻrsatadi, Behbudiyning “Padarkush” asari taʼsirida oʻzi ham 1914-yilda “Baxtsiz shogird” nomli ilk dramasini yozadi [2,18].

Avloniy boshchiligida tashkil etilgan truppa tatar va ozarbayjon teatri bilan yaqin hamkorlik qiladi. Truppa faoliyatining ilk davrida unga tatar va ozarbayjon teatri

namoyandalari yordam berdilar. Truppa o'zining birinchi pardasini "Padarkush" pyesasi bilan ochdi. Pyesani ozarbayjonlik rejissor Aliasqar Asqarov sahnalashtirdi. Shundan keyin truppa ko'plab ma'rifiy ruhdagi asarlarni sahnaga olib chiqdi. Bular, asosan, Abdulla Avloniy, N.Qudratulla, Hamza, Abdulla Qodiriy hamda tatar, ozarbayjon va chet el dramaturglarining asarlari bo'lib, G'ulom Zafariy ularda turli rollarni ijro etib bordi.

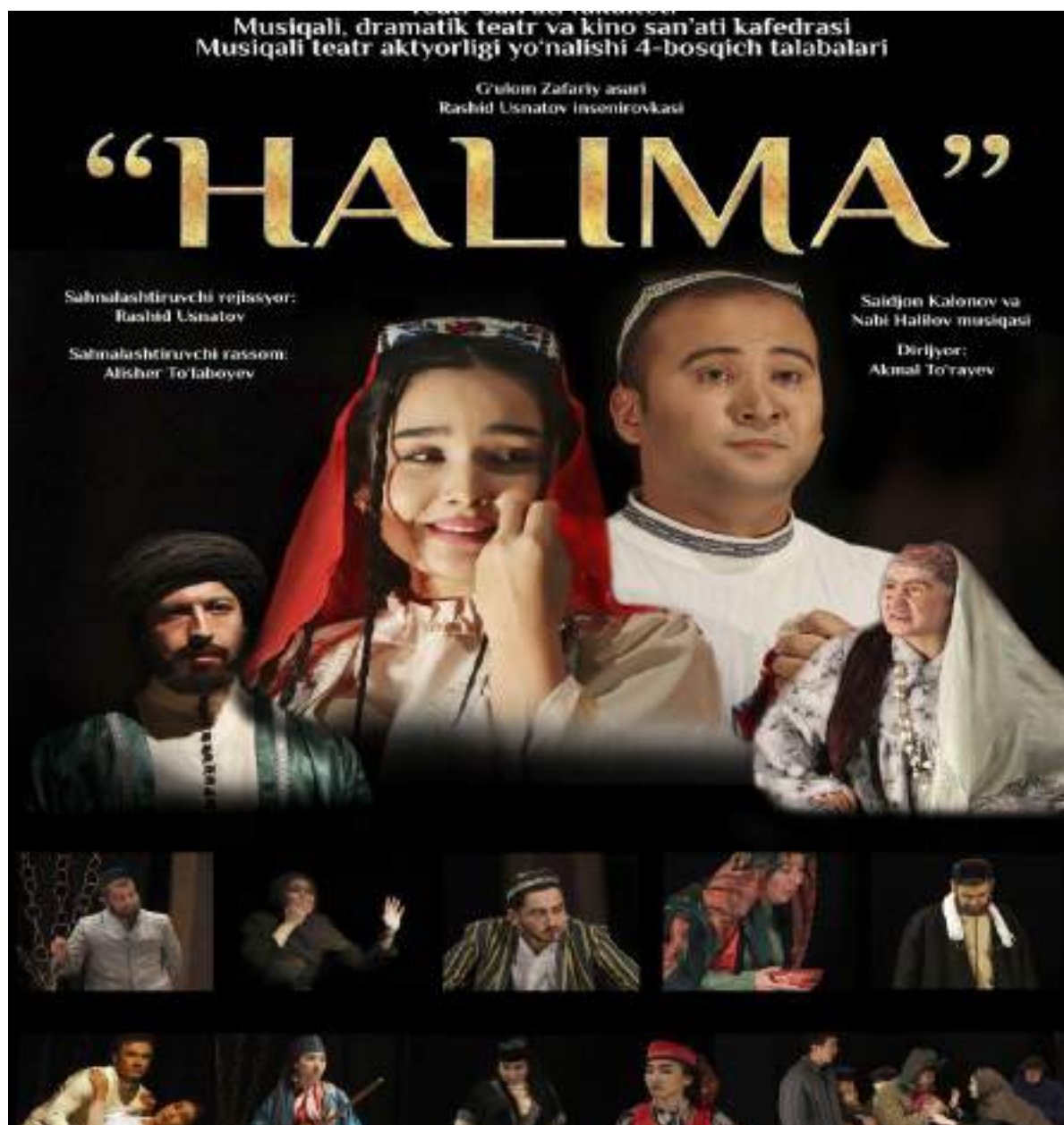
O'tgan asrining 10-yillarida ozarbayjon teatri Turkistonga bir necha marotaba gastrolga keldi. Tili, dini bir, urf-odati yaqin bo'lgan ozar xalqining qalbi va ruhi aks etgan bu asarlar o'zbek xalqi o'rtasida keng shuhrat qozondi. Ayniqsa, musiqali dramalar xalqning samimiy muhabbatiga sazovar bo'ldi. Tabiatan musiqaga moyil bo'lgan G'ulom Zafariyda ham bu asarlar bilan tanishish, ozarbayjon rejissorlari bilan hamkorlikda ishlash ishtiyoqi tug'ildi. Uning keyinroq yaratilgan ko'plab kichik musiqali sahna asarlari, mashhur "Halima" dramasining maydonga kelishida ozarbayjon teatri namoyish etgan spektakllarning ham ta'siri bor. Bu haqda muallifning o'zi shunday yozgan edi: "1916-yil boshida Bokudan Sidqiy Ruhullo, Ahmadbek Qamarlinskiy ham Yunus Narimonov o'rtoqlar kelib yosh teatr havaskorlarimizga o'ynamoq yo'llarini ko'rsatib ketdilar" [2,20]. Ozarbayjon teatrining Turkistonda namoyish etilgan "Layli va Majnun", "Er va xotin", "Asli va Karim", "Mashodi Ibod", "Arshin mol-olan" kabi spektakllarida eskilik va yangilik o'rtasidagi kurash, xalq taraqqiysiga to'sqinlik qilayotgan jaholat, mutaassiblik ijtimoiy tuzumning qoloqligi masalalari ko'tarilar hamda sevgi-muhabbatga asoslangan nikoh, xotin-qizlar erki uchun kurash g'oyalari ifodalanar edi. Aytish mumkinki, Turkistonda jadidchilik harakatining keng qanot yozishida ozarbayjon ma'rifatparvarlari, xususan, teatr namoyandalarning ham munosib o'rni bor.

"Turon" teatr truppasida ishtirok etish G'ulom Zafariy uchun bir maktab bo'ldi. U bu yerda faqat teatr sirlarinigina o'rganib qolmasdan, jadidchilik g'oyalari bilan ham chuqurroq tanishdi, uning yetakchi namoyandalari bilan yaqin ijodiy aloqada bo'ldi. Abdulla Avloniy, Fitrat, Cho'lpon, Hamza singari jadidlar, shuningdek, tatar, ozarbayjon ma'rifatparvarlari bilan yaqindan tanishgan, ijodiy hamkorlikda bo'lgan va yangi matbuotni muntazam kuzatib borgan G'ulom Zafariy chor hokimiyatining

siyosatini yaxshi bilib oldi, uning musulmon xalqlarga, jumladan, Turkiston xalqiga nisbatan olib borgan siyosatining nozik tomonlarini anglab yetdi.

G‘ulom Zafariyning dastlab ijobiy baholangan, keyinchalik sinfiy yot bo‘lgan millatchining zararli dramasi deyish darajasiga borilgan “Halima” musiqali dramasi oradan shuncha vaqt o‘tsa-da, o‘z qiymatini yo‘qotmadi. Asar haligacha teatr sahnalaridan va tomoshabinlar e‘tiboridan tushmay kelmoqda. “Halima” musiqali dramasining 2022-yilda institutimiz bitiruvchi guruhlar, ya’ni Musiqali teatr aktyorligi san’ati yo‘nalishi talabalari tomonidan diplom spektakli sifatida namoyish etilishi ham buning yorqin dalilidir.

Garchi G‘ulom Zafariy 1937-yilda qatag‘on qilingan, nafaqat o‘zi, balki asarlari ham ta’qiqqa uchragan bo‘lsa ham, vaqt o‘tishi bilan adolat qaror topdi va uning asarlariga qayta jon baxsh etildi. Zero, haqiqiy san’at namunalari mangulikka daxldordir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zgarishchi yoshlar. 1924, 2-son, 12-bet.
2. Jadidlar. G'ulom Zafariy: risola. O.Usmonov. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022, 18-20-betlar.
3. G'.Zafariy. Asarlar (so'zboshi muallifi va nashrga tayyorlovchi: Sirojiddin Ahmad). – Toshkent: Info Capital Group, 2018.
4. O. Usmonov. G'ulom Zafariy (Hayot va ijod yo'li). – Toshkent: Muharrir, 2020.

2-SHO‘BA
JADID DRAMATURGIYASINING MAVZUIY VA G‘OYAVIY
YO‘NALISHLARINI ANIQLAB OLISH

O‘ZBEK DRAMATURGIYASI ASOSCHISI – MAHMUDXO‘JA
BEHBUDIY

ALIBOY QAHRAMONOV,
O‘zDSMI O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi
katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari nomzodi,
XAYRIXON HASANOVA,
O‘zDSMI O‘zbek tili va adabiyoti
kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada Jadid dramaturgiyasi va teatrining asoschisi, ma’rifatparvar publisist, dramaturg Mahmudxo‘ja Behbudiyl faoliyati haqida mulohaza yuritilgan. Mahmudxo‘ja Behbudiylning jadidchilik maktablari va darsliklari, gazeta va jurnallari, dramaturgiyasi haqida so‘z boradi. Shuningdek, Behbudiylning xalqni ozodlikka chiqarish, xalq ko‘zini ochish, el-yurt kamolotini o‘ylash yo‘lidagi harakatlariga to‘xtalib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Mahmudxo‘ja Behbudiyl, drama, jadid, asar, xalq, adabiyot, “Padarkush”, jadidchilik harakati, maqola, Turkiston.

Аннотация

В данной статье рассматривается деятельность основоположника Джадидской драматургии и театра, просветителя, публициста, драматурга Махмудходжи Бехбуди. Упоминаются джадидистские школы и учебники, газеты и журналы, драматургия Махмудходжи Бехбуди. Также были затронуты действия Бехбуди по освобождению народа, открытию глаз народа, созерцанию страны.

Ключевые слова: Махмудходжа Бехбуди, драма, джадид, произведение, народ, литература, «Падаркуш», джадидистское движение, статья, Туркестан.

Abstract

This article discusses the activities of the founder of Jadid dramaturgy and theater, enlightened publicist, playwright Mahmudhoja Behbudi. Mahmudhoja

Behbudi's martial arts schools and textbooks, newspapers and magazines, dramaturgy are discussed. Behbudi's efforts to liberate the people, open the eyes of the people, and think about the perfection of the country were also touched upon.

Key words: Mahmudhoja Behbudi, drama, jadid, work, folk, literature, “Padarkush”, jadidism movement, article, Turkestan.

XX asr boshlarida yangi o‘zbek adabiyotida shakllanish jarayoni kechdi. Tariximizga jadidchilik, milliy uyg‘onish nomi bilan kirgan bu davrda adabiyotimiz ham shakl, ham mazmun jihatidan yangilandi: dastlabki o‘zbek nasri namunalari, dramatik asarlar yaratildi. Jadid matbuoti yuzaga keldi. Zero, yangi o‘zbek adabiyotiga tamal toshini qo‘ygan iste‘dodli yozuvchi va shoirlar uning jahon adabiyotidagi mavqeini ko‘tarishga intildilar. Buni A.Qodiriy, S.Ayniy, A.Avloniy, M.Behbudiy, A.Cho‘lpon, A.Fitrat kabi ijodkorlar yaratgan asarlar tasdiqlaydi.

O‘zbek xalqi tarixida o‘chmas iz qoldirgan muhim voqealardan biri ozodlik va mustaqillik g‘oyalari, xalqning butun orzu-istaklarini o‘zida mujassamlashtirgan Turkiston muxtoriyatida o‘z aksini topdi. Bugungi kunda xalqning ma’rifatli ziyolilari, xususan, jadidlarning ozodlik uchun kurash tarixini o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Ilmiy jamoatchilik e’tiborini ko‘pdan o‘ziga jalb etib kelayotgan muxtoriyat tarixi hozirda nafaqat ilmiy, balki amaliy va hatto siyosiy nuqtai nazardan qiziqish uyg‘otishi tabiiy, chunki bu davr o‘sha yillar voqealariga qayta baho berishni taqozo etadi.

Jadid adabiyotining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bu adabiyot vakillari badiiy ijodning faqat bir turida asarlar yozibgina qolmay, ayni paytda boshqa qo‘shni turlarda ham asarlar yaratdilar. Bu bilan ham kifoyalanib qolmay, teatr san‘atiga asos solib, o‘zbek adabiyotiga birinchi marta dramaturgiyani olib kirdilar.

Jadid dramaturgiyasi va teatrining otasi Mahmudxo‘ja Behbudiydir. U garchand “Padarkush” nomli yagona pyesaning muallifi bo‘lishiga qaramay, bu asari bilan o‘zbek madaniyati tarixida dramaturgiyani boshlab berdi va jadidchilik harakatining dasturulamal ahamiyatga molik g‘oyalarini shu pyesada ilk bor ifodaladi.

“Padarkush” 1911-yilda yozildi. Bu birinchi o‘zbek dramasi edi. 3 parda, 4 manzarali bu asar mazmunan sodda bo‘lib, o‘qimagan, johil va nodon bolaning o‘z

otasini o'ldirgani haqida edi. Behbudiy bu asar janrini "milliy fojia" deb atagan. Nashr qilishga chor senzurasini yo'l qo'ymaydi. "Borodino jangi va Rusiyaning fransuzlar bosqinidan xalos bo'lishining 100 yillik yubileyi sanasiga bag'ishlanadi" degan vaj bilan Tiflis (Tbilisi) senzurasidan o'tkazadi. Drama 1913-yil bosilib chiqqan, ammo sahnaga qo'yish uchun yana bir yilcha vaqt ketadi. Asar Samarqandda 1914- yil 25-yanvarda sahnaga qo'yildi. Drama xalqqa kuchli ta'sir ko'rsatadi. Abdulla Qodiriy «Baxtsiz kuyov» dramasini shuning ta'sirida yozgani ma'lum. «Padarkush» ham janr, ham mazmuniga ko'ra yangi o'zbek adabiyotini boshlab bergan asar bo'ldi. Drama Toshkentda 1914-yil 27-fevralda Avloniy tomonidan qayta sahnalashtirildi.

Drama kompozitsion qurilishiga ko'ra oddiy bo'lgan holda, mazmun-g'oya jihatdan ancha qamrovlidir. Xususan, undagi xarakter va harakat, shakl-shamoyil mazkur janr talablariga ancha mos edi. Dramadagi qahramonlar esa ikki qutbda - ikki xil harakat bilan yashaydilar. Bir tomonda boy, o'g'li va uning gumashtalari bo'lsa, ikkinchi tomonda domla, ziyoli obrazlari asar g'oyasini ochishda muhim o'rin egallaydi.

Maxmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) alloma, yozuvchi, jamoat arbobi va o'zbek dramaturgiyasi asoschisi. Jadidchilik harakati, ya'ni yangicha o'quv metodikasi lideridir. Mahmudxo'ja Behbudiy Samarqand shahrida muftiylar oilasida dunyoga kelgan. Behbudiy voyaga yetgan atrof-muhit uning dunyo qarashiga hech qanday ta'sir ko'rsatmagan. Mahmudxo'janing otasi islom dinining yirik mutaxassisi bo'lgan va dinga oid qator maqolalar yozgan. Behbudiy gazeta va jurnallar orqali dunyoda sodir bo'layotgan yangiliklar bilan tanishib borgan. Makka, Misr hamda Istanbulga bo'lgan sayohatlari uning dunyoqarashini butunlay o'zgartirib yuborgan. U gazeta va jurnallar bilan hamkorlik o'rnatib, o'z maqolalarini chop qildirgan, ularda maktab va san'atni yaxshilash masalalarini ko'targan.

Mahmudxo'ja Behbudiy adabiyot, tarix fanlari qatori siyosatshunoslik bilan ham jiddiy shug'ullanadi. Ro'znoma va oynomalardan jahonda sodir bo'layotgan siyosiy voqealar bilan yaqindan tanishib boradi. Maktab, madaniyat, ma'rifatparvarlik g'oyalarining targ'iboti ushbu maqolalarning markazida turardi. Xususan, qrim-tatar allomasi Ismoil Gaspirali (Gasperinskiy) va u bosh muharrir bo'lgan «Tarjimon»

gazetasi M.Behbudiyni buyuk ma'rifatchi va o'zbek milliy jadidchilik yo'nalishining otasi darajasiga ko'tardi.

Behbudiy dunyoqarashida Rossiyadagi eng nufuzli bo'lgan kadetlar partiyasi a'zolari bilan uchrashuv va ular harakatnomalarining ta'siri ham katta bo'lgan. U Turkiya, Misrga borib, u yerdan muhim kitoblar, o'quv qo'llanmalarini olib keladi, yangi usuldagi maktab dasturi ustida ishlashga kirishadi. Biroq, u turli to'siqlarga uchrab, «jadidlar rahnamosi», «dahriy» deb e'lon qilinadi. Shunga qaramay, u tatar mutafakkiri Ismoil Gaspiralining ma'rifatchilik borasidagi ta'limotini qo'llab-quvvatlab, o'z o'lkasida ham shunday ishlarni amalga oshirishga kirishadi va ko'p o'tmay ma'rifatparvar sifatida o'z xalqi hurmatiga sazovor bo'ladi. U bir qator Sharq va G'arb tillarini bilgan yuksak madaniyat sohibi bo'lishi bilan birga, umuminsoniy madaniyatning tolmas targ'ibotchisi ham bo'lgan.

Behbudiy o'zbek va fors-tojik tillarida ikki yuzdan ortiq maqola va asarlar yaratgan. Jumladan, "Muntaxabi jug'rofiyai umumiy" – "Qisqacha umumiy jug'rofiya" (1903), "Kitob-ul-atfol" – "Bolalar uchun kitob" (1904), "Muxtasari tarixi islom" – "Qisqacha islom tarixi" (1904), "Amaliyoti islom" (1905), "Rusiyaning qisqacha geografiyasi" (1908) kabi darslik va kitoblar yozgan. Uning 1901-yildan boshlab "Turkiston viloyatining gazetasi", "Taraqqiy", "Xurshid", "Shuhrat", "Tujjor", "Osiyo", "Hurriyat", "Turon", "Sadoi Turkiston", "Ulug' Turkiston", "Najot", "Mehnatkashlar tovushi", "Tirik so'z", "Tarjumon", "Sho'ro", "Vaqt", "Toza hayot", "Samarqand", "Oyna" kabi gazeta va jurnallarda chop etilgan maqolalari esa taraqqiyparvar kishilar va ayniqsa, yoshlarning diqqat-e'tiborini qozongan.

Behbudiy maqolalarida tezda xalq ko'zini ochish, el-yurt kamolotini o'ylash, madrasalarda ta'limning zamon talablaridan orqada qolayotganligini tanqid qilib, bu sohani xalq turmushini yuksaltirishga xizmat qiladigan darajaga ko'tarish uchun da'vat, millat ravnaqi, ishlab chiqarish va bevosita jamiyatning iqtisodiy ahvoliga faol ta'sir ko'rsatadigan ilmiy bilimlarni o'qitishga e'tiborni kuchaytirish hamda ayni vaqtda, halollik va pokizalikka undovchi diniy ilmlardan ham voz kechmaslik, dinni mustahkamlash, turkiy tillardan tashqari, arab va fors tillari qatori rus tilini ham bilish zaruriyati singari davrning muhim muammolari ko'tariladi.

Mahmudxo'ja Behbudiyning ulkan xizmatlari, ilmiy faoliyati, tarixnavisligi, umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qilishi, o'zbek adabiyoti va san'ati oldidagi fidoiyligi yuksak hurmatga sazovor. U o'zbek xalqining zabardast o'g'loni, yetuk ma'rifatparvar adibi va jamoatchlik tomonidan tan olingan olimi edi. U xalqni qo'llab-quvvatlash, islohotlar yo'li bilan Turkiston iqtisodiy salohiyatini yuksaltirish, milliy ma'naviyatni shakllantirib, aholi osoyishtaligini ta'minlash borasida ijobiy ishlar qildi.

M.Behbudi ma'rifatning, maorif ishlarining faqatgina nazariyotchisi bo'lib qolmay, balki o'lka maorifi rivojida amaliy tomondan ham jonbozlik ko'rsatdi. U Istanbul, Ufa, Qrim, Qozon, Orenburg kabi shahar va mamlakatlarni ko'rdi va bildi, "yangi usul"ni turkistonliklar orasida birinchilar qatori amalda qo'lladi. 1905-yilda Behbudi tomonidan tashkil etilgan maktab Samarqand shahri yaqinidagi Kaptarxona qishlog'ida edi. Tajriba sifatidagi bu maktabning shaharda emas, balki qishloqda ochilishining boisi bor edi. Chunki shaharda ushbu usulda o'qitishga qarshi chiquvchilar hukumat tomonidan ham, mahalliy aholi tomonidan ham juda ko'p edi.

Behbudiyning ma'rifat yo'lidagi xizmatlaridan yana biri buning omi xalq orasida ziyo tarqatmoq uchun tashkil etgan kutubxonasi edi. Behbudi birinchi bo'lib Samarqandda musulmon kutubxonasini tashkil etish fikrini ahli ilm, aqrabo- yu ulamolar oldiga qo'yadi va bu yo'lda ularni hamjihatlikka chaqiradi. O'sha davrda bir qancha vaqt faoliyat ko'rsatib, ancha mashhur bo'lgan ushbu kutubxona haqida davrning yetakchi nashri sanalgan "Turkiston viloyatining gazetasi"da xabarlar berib borilgan.

Mahmudxo'ja Behbudiyning hayoti va ijodiy faoliyati haqida 20-yillarda mahalliy matbuotda Sadriddin Ayniy, hoji Muin ibn Shukrullo, Laziz Azizzoda kabi zamondoshlari tomonidan bir qator maqola, xotiralar e'lon qilingan. Keyingi yillarda, xususan, mustaqillikka erishilgandan so'ng jadidlar faoliyatini o'rganishga qiziqish kuchayishi bilan Behbudi ham qayta kashf etila boshlandi. Behbudi tarjimai holini yoritishda hoji Muinning 1922-23 yillarda o'zi muharrirlik qilgan "Mehnatkashlar tovushi" (1922), "Zarafshon" (1923) gazetalarida chop etgan maqolalari muhim ahamiyatga ega.

Behbudiyning qiziqish va bilim doirasi shu qadar keng ediki, u Turkistonning hamma jihatiga - siyosiy va ijtimoiy ahvoli, iqtisodiy va madaniy holati, buguni va ertasiga g'oyat qiziqib qaradi, o'zini shu xalq, shu yurtning taqdiriga javobgar shaxslardan biri deb his qildi.

Yoshlarni Rusiya, Yevropaning markaziy shaharlariga va Arabistonning mashhur oliy o'quv yurtlariga yuborib o'qitish kerak, deydi Behbudiy. Shundagina Turkiston qoloqlikdan qutula oladi. Behbudiyning fikrlari bugungi kunga hamohangdir.

Milliy taraqqiyparvarlarimizning orzusi turkistonliklarni tanazzuldan chiqarish, ilg'or xalqlar qatori jahon madaniyati tizimidan joy olish, o'z madaniyatini dunyo ommasiga tanitishdan iborat edi. Ularning madaniy taraqqiyot va tanazzul haqidagi fikrlari bevosita ilm-fan, maktab, maorif, ta'lim-tarbiya masalalari bilan chambarchas ravishda tahlil etilgan. Ular bu sohada milliy xususiyatlarni saqlab qolgan holda Sharq va G'arb madaniyatini taraqqiy ettirishga intilganlar va o'z faoliyatlari davomida mamlakatda taraqqiyot, yuksalish, rivojlanish uchun ilm-fan, maorifni eng birinchi zaruriyat deb bilganlar. Chunki jadidlar xorij mamlakatlariga qilgan sayohatlari davomida G'arb va Sharq mamlakatlari o'rtasida tafovutni angladilar va taraqqiyot yo'lining eng birinchi yo'nalishi ilm-fan va texnika zaruriyati ekanini xalqqa tushuntirishga harakat qildilar. Ming afsuski, jadid bobolarimiz o'z oldiga qo'ygan ezgu maqsadlarni amalga oshirishga mavjud vaziyat, ijtimoiy tuzum yo'l bermadi. Ular uchun maorif, ilm-fanning taraqqiyoti, milliy yuksalish orzu-armon bo'lib qoldi.

Bugungi kun O'zbekistonda yangi Uyg'onish davri, ya'ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratish asosiy maqsad qilib belgilangan ekan, Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Buyuk ajdodlarimizning orzulari ushaladigan davr keldi. Ularning betakror va noyob ilmiy-ma'naviy merosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Bu o'lmas meros hamisha yonimizda bo'lib, bizga doimo kuch-quvvat va ilhom bag'ishlashi lozim. Avvalambor, milliy ta'lim tizimini ana shunday ruh bilan sug'orishimiz kerak".

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning nutqidan.
2. M.To'laxo'jayova, T.Qozoqboev. "Drama nazariyasi". T. Fan va texnologiyalar markazi. 2014.
3. A.Aliyev. Mahmudxo'ja Behbudiy.-Toshkent:-Yozuvchi. 1994-yil.
4. A.Aliyev. Ijod va izlanishlar. -Toshkent: -Adabiyot va san'at nashriyoti. 1976-yil.
5. Adabiy meros va zamonaviylik.-Toshkent:-Adabiyot va san'at nashriyoti. 1983-yil.
6. A.Jalolov. Jadid adabiyotida milliy ozodlik va istiqlol g'oyalari // O'TA, 1996, 4-son.
7. D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. T., "Xalq merosi" nashriyoti, 2004.
8. Mahmudxo'ja Behbudiy. Ikki maqola: Jaholat dardlaridan & Teyotur nima? Xurshid Davron kutubxonasi (kh-davron.uz).
9. Ibrohim G'afurov. Mahmudxo'ja Behbudiy haqida ikki badia Xurshid Davron kutubxonasi (kh-davron.uz).

HAMZA DRAMALARINING G'OYAVIY-BADIIY ZAMINI

IRODA XOLIQULOVA,
ChDPU "O'zbek tili va adabiyoti"
yo'nalishi 2- kurs magistri

Annotatsiya

Ushbu maqolada jadidchilikning eng yosh vakillaridan biri bo'lgan Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Zaharli hayot" va "Maysaraning ishi" dramalarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari haqida so'z yuritilgan. Ma'rifatparvarlik, xotin-qizlar erki, Turkiston birligi Hamza ijodining asosiy g'oyalari hisoblanadi.

Kalit so'zlar: G'oya, drama, Mahmudxon, Maryamxon, Maysara, obrazlilik, umumlashtiruvchi g'oya, bo'rttirilgan g'oya, hayotiylik.

Аннотация

В данной статье говорится об идейно-художественных особенностях драм «Отравленный жизнь» и «Приделки Майсары» Хамзы Хакимзады Ниязи, одного из самых молодых представителей джадидизма. Просвещение, права женщин, единство Туркестана были основными идеями творчества Хамзы.

Ключевые слова: идея, драма, Махмудхан, Марьямхан, Майсара, образность, обобщающая идея, преувеличенная идея, жизненность.

Annotation

This article talks about the ideological and artistic features of the dramas “Poisonous Life” and “Maysara's Work” by Hamza Hakimzada Niyazi, one of the youngest representatives of Jadidism. Enlightenment, women's rights, the unity of Turkestan are the main ideas of Hamza's work.

Key words. Idea, drama, Mahmud Khan, Maryam Khan, Maisara, imagery, generalizing idea, exaggerated idea, vitality.

Dramaturg, shoir, san'atkor, jamoat arbobi hisoblangan Hamza adabiyotning barcha sohalarida ijod qilgandir. Lekin Hamza dramaturgiya janriga eng ko'p hissa qo'shgan jadidlardan desak, hech ham mubolag'a bo'lmaydi.

Badiiy adabiyotda bir-biridan farq qiluvchi rang-barang asarlar yaratilgan va yaratib kelinmoqda. Adabiy asar tarkibi o'nlab g'oyaviy-badiiy unsurlardan iboratdir. Badiiy unsurlar tarkibiga mavzu, g'oya, mazmun, shakl, obraz, til, syujet, kompozitsiya, leksik qatlamlar va hokozolarni kiritishimiz mumkin. Hamza dramalarida ham yuqoridagi badiiy unsurlar o'z o'rnida qo'llangandir. Adabiiy asar to'qimasida hamma unsurlar o'z joyida bo'lishi shart: unda birorta ortiq yoki kam bo'lmasligi lozim [1,92]. Hamzaning dastlabki dramalarida ba'zi kamchiliklarni uchratishimiz mumkin, lekin keyingi dramalari har tomonlama talablarga javob beradigan, anchagina mukammal tarzda yaratilgan. Ushbu maqolada Hamza dramalarining g'oyaviy zamini haqida so'z yuritiladi. Avvalo, g'oya nima degan savolga javob izlasak: “G'oya – ijodkorning qalamga olinayotgan voqelikka munosabatidir” [2,50]. Yaxshi bir g'oyani ma'lum bir ijodkor she'rga solib taqdim

etsa, boshqasi esa dramatik asarlar yaratishi mumkin, uchinchi kishining qalbidagi g‘oyalar esa bir umr uning qalbida qolib ketishi mumkin.

Badiiy asar qandaydir fikr, g‘oya, haqiqatni aytish istagining tug‘ilishidan boshlanishi va so‘ng shu g‘oyani ifodalashga xizmat qiladigan hayotiy material tanlanishi haqidagi qoida jahon adabiyotining yetuk namoyondalari ijodi misolida isbotlangan [3,41]. G‘oyada adibning bo‘layotgan voqea-hodisaga, ijtimoiy voqelikka, hayotga bo‘lgan munosabati, dunyoqarashi singdirib yuborilgan bo‘ladi.

Hamzaning “Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari” dramasining bosh g‘oyasi-XX asrdagi o‘zbek xalqining ijtimoiy ahvolini, ayniqsa, yosh avlodning hayotini, o‘sha davr tuzumining insonlar hayotiga ta’sirini obrazlar orqali xalqqa ko‘rsatib berishdan iboratdir.

Badiiy g‘oya hayot manzarasidan, kishilarning taqdiridan, voqealar mohiyatidan kelib chiqadigan hodisa desak, hech ham mubolag‘a bo‘lmaydi. Ushbu drama orqali XX asrdagi hayotning keng va haqqoniy manzarasini ko‘ramiz. Dramada Mahmudxon, Maryamxon, Mirzo Hamdamboy, Abduqodirboy obrazlaridan tortib Zaynab obrazi ham o‘sha davr tabaqalarining ko‘z oldimizda birma-bir o‘tishiga xizmat qilgan. Epizodik obrazlar bo‘lgan Maryamxonning ota-onasi obrazi orqali ham o‘sha davrning johil, ma’rifatsiz ota va onalari ko‘z oldimizda jonlanadi. Dramatik asarning g‘oyasi faqatgina mantiqiy go‘yadan iborat bo‘lishi kerak emas, albatta, g‘oya obrazlilikka, hayotiylikka ega bo‘lgan chinakam badiiy g‘oya bo‘lishi zarur. Ushbu dramaning badiiy g‘oyasi faqatgina ijtimoiy hayotni tasvirlashdan iborat desak adashgan bo‘lamiz, dramada chinakam sevgi, sof muhabbat, insonlarning bir-biriga bo‘lgan ishonch ham tasvirlangandir. Shuningdek, Hamza dramada zulmga uchragan xotin-qizlarning hayotini ham yorqin aks ettirgandir. Birgina Maryamxon obrazi orqali XX asrning jami xotin-qizlari taqdiri, ahvoli tasvirlangan.

Hamza “Maysaraning ishi” dramasini anchagina tajriba orttirgan, qalami o‘tkirlashgan davrda yaratgan. Ushbu asarning bosh g‘oyasi – XX asr amaldorlarining asl yuzini, qilmishlarini, feodal davr tuzumini oilaviy hayotga ta’sirini ochib berish, shuningdek, ayollar ham tadbirkor, ishbilarmon, uddaburon ekanligini ko‘rsatishdan iboratdir. Ayollarga xos ushbu sifatlar Maysara obraziga singdirib yuborilgandir.

“Maysaraning ishi” dramasida davrning xususiyatlari va davr kishilarining hayotiga oid juda ko‘p g‘oyalar ifoda etilgan.

Har bir yetuk adib ijodining asl o‘zagini tashkil qiladigan, uning barcha asarlarini marjon kabi tizib turadigan ip – umumiy g‘oya mavjud. Tom ma’nodagi ijodkorlar butun umri, iste’dodini yaxlit bir go‘yani tarannum etish, o‘quvchiga yetkazish maqsadini amalga oshirishga bag‘ishlaydilar. Ana shu ulkan go‘ya hamma vaqt ularning asarlarini nurlantirib, o‘zligini yo zohiran, yo botinan namoyon etib turadi [4,42]. Jumladan, Lev Tolstoyning barcha asarlarining bosh g‘oyasi – zulmga qarshi bormaslik g‘oyasidir. Abdulla Qodiriy hamda Cho‘lpon o‘z umri va iste’dodini inson ozodligi va erki g‘oyasiga sarf qilgan desak, hech ham adashmagan bo‘lamiz. Ulardan farqli ravishda, Hamid Olimjon ijodining asl g‘oyasi-baxt va shodlikni tarannum etishdir.

Hamza Hakimzoda Niyoziy XX asr ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar zamonida yashab, ijod qildi. Ana shunday o‘zgarishli hayot, milliy uyg‘onish va bu uyg‘onishni bostirishga urinishlar, millat erki va taqdirining xavf ostida qolishi Hamza ijodining asl g‘oyasini, mohiyatini belgilaydi. Shuni aytishimiz mumkinki, ma’rifatparvarlik, xotin-qizlar erki, Turkiston birligi g‘oyalari Hamza uchun asosiy g‘oya bo‘lib qolaverdi. Bu g‘oyalar faqatgina Hamza dramaturgiyasining asl mohiyatini emas, balki she’riyatning ham, publitsistikasining ham asl mohiyatini tashkil qiladi. “So‘zdan, tuyg‘udan u qoloqlik, qullik, g‘aflat va jaholatga qarshi qurol sifatida foydalangandi. Haq-huquqlari poymol etilgan, kuni tunidan qora va fayzsiz mazlum ommaning holidan Hamza qadar ezilib, hasratga cho‘mgan shoir kamdir. Vatani ko‘nglida yig‘lagan va faryod chekkan shoirlardan bittasi Hamzadir”, degan edi adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqul.

Hamza g‘oyalariga ko‘ra, mustamlakachilikdan qutulishning dastlabki yo‘llaridan biri xalqning savodli, bilimli bo‘lishidir. Hamza ana shu g‘oyalarning ro‘yobga chiqishini Mahmudxon va Maryamxon obrazlari orqali ko‘rsatishga harakat qilgan. Mahmudxon olti yil davomida dunyoviy va diniy bilimlarni egallagan, Maryamxon ham ana shu yo‘lda harakat qilayotgan obrazlardan biri edi. Hamzaning yuqorida qayd etilgan ikkala dramasining ham mushtarak jihatlari, bir-biriga o‘xshash tomonlari

ko'pdir. Ikkala dramada ham xotin- qizlar erki zulmga, zo'ravonlikka qarshi kurashi tarannum etilgandir. Xotin-qizlarning erki g'oyasi Hamza she'riyatida ham uchraydi:

Adabiyotshunoslikda badiiy g'oyaning bir qancha xususiyatlari mavjuddir. Ular tarkibiga badiiy g'oyaning obrazli ekanligini, umumlashtiruvchi ekanligini, bo'rttirilgan bo'lishini, muallifning tasvir predmetiga munosabatini kiritishimiz mumkin.

Badiiy g'oyaning ilk xususiyatlaridan biri obrazli ekanligidir. "Badiiy g'oya – obrazli fikrdir" degan edi adabiyotshunos olim Izzat Sulton. Badiiy g'oya tasvir etilayotgan hayot manzarasi, kishilarning taqdiri, voqealarning mohiyatidan va mantiqidan kelib chiqadi, albatta. Hamza dramalarini o'qir ekanmiz, har bir obraz orqali o'sha davr kishilarning hayoti ko'z oldimizdan o'tadi. "Maysaraning ishi" dramasi bosh qahramoni Maysara orqali XX asrdagi ishbilarmon ayollarning hayoti tasvirlangan, aksincha, Qozi, Mullaro'zi, Xidoyat obrazlari orqali esa o'sha davr amaldorlarining xususiyatlari namoyon etilgan. Ushbu dramadagi Cho'pon va Oyxon, Tohir va Nodira obrazlariga ham to'xtalib o'tishimiz kerak, chunki bu obrazlar orqali hayot faqat g'araz niyatlardan iborat emas, balki hayot ishonch, sevgi, muhabbat kabi go'zal tuyg'ulardan ham iborat ekanligiga guvoh bo'lamiz. Badiiy g'oya obrazlilik, hayotiylik kabi xususiyatlarga ega bo'lishi zarur, agar bunday xususiyatlarga ega bo'lmasa, g'oya quruq mantiqiy g'oyaga o'xshab qoladi.

Badiiy g'oyaning yana bir xususiyatlaridan biri umumlashtiruvchiligidir. "Badiiy g'oya hayotdagi hodisa va kishilarni tipiklashtirib, individuallashtirib ifoda etadi. Badiiy g'oya hayotdagi hamma hodisa va kishilarni ko'rsatish yo'li bilan emas, bu hodisa va kishilarning eng muhim xususiyatlarini tasvirlash orqali ifoda etiladi." [5,176]. Mahmudxon, Maryamxon, Mirzo Hamdamboy, Abduqodirboy, Maysara, Mullado'st, Cho'pon, Qozi, Mullaro'zi kabi kishilar XX asr insonlari orasidagi eng xarakterli insonlardir. Bu insonlar orqali hayotning turli tabaqa vakillarining xarakterli jihatlari ochib berilgan. Feodal hukmronlarning xalqqa jabri, xalqning savodsiz ekanligi, amaldorlarning xotin-qizlar ustidan zulm o'tkazishi, ota-onalarning farzandlarining taqdiriga zo'rlik bilan aralashuvi va shu kabi ko'plab voqea-hodisalar XX arsning eng xarakterli xususiyatlaridir.

Badiiy g'oya yozuvchining tasvir predmetiga munosabatini, fikrini ifoda etuvchi g'oyadir. Badiiy g'oya yozuvchining yuragining tub-tubiga joylagan niyatlarini, o'y-hayollarini, maqsadlarini va shu kabi boshqa hislarini kitobxonga yuqtira oladigan emotsional g'oya bo'lishi zarur. Kitobxon asarni o'qir ekan, sevgan qahramoni kulsa kuladi, yig'lasa chin ko'ngildan xafa bo'ladi. Hamza dramalarini o'qir ekanmiz, Mahmudxon va Maryamxonning taqdiriga, hayotiga achinamiz, albatta, Maysaraning nayranglarini ko'rib esa yuzimizga tabassum yuguradi.

Badiiy g'oyaning yana bir xususiyatlaridan biri tasvirni bo'rttirib ko'rsatishidir. XX asrda yoshlarni ota-ona orzusi bilan zo'rlab uylantirish yoki turmushga berish halokatli ekanligi tushungan kishilar juda kam edi. Shuningdek, xotin-qizlarning taqdiriga befarq insonlar ham mavjud edi. Hamza kitobxon e'tiborini mana shunday hodisalarga qaratishga harakat qilgan va bu voqea-hodisalarni bo'rttirib tasvirlagan, ya'ni Mahmudxon va Maryamxon asar oxirida vafot etdi, Maysara esa tadbirkorligi tufayli barcha amaldorlarni "chuv" tushirdi.

Qadimgi davr asarlarida badiiy asarlarning yaxlitligini, har tomonlama mukammal bo'lishini qahramonlar ning birligi bilan belgilanadi deb o'ylashgan. Lekin asarning butun xarakterini beradigan qahramon emas, ochib berilgan go'yaning birligi, qo'yilgan muommoning birligidadir. Yozuvchi g'oyalarni obrazlarda ifodalaganligi uchun dramatik asar kitobxonlar, tomoshabinlarning fikrlari, dunyoqarashiga, ruhiyatiga, ichki dunyosiga ta'sir qiladi, ya'ni o'quvchi yoki tomoshabin dramaning asl g'oyasini qahramonlarning xatti-harakatlari, nutqlari, voqea-hodisalar orqali tushunib olishi mumkin. Badiiy g'oyani shakllantirish murakkab ijodiy jarayondir. Adabiyotda unga shaxsiy tajriba, yozuvchining dunyoqarashi va hayotni anglashi ta'sir ko'rsatadi. Hamza ana shunday yo'llarni bosib o'tgan ijodkordir. U yosh bo'lishiga qaramasdan jadidlarning izidan olg'a bordi, Munavvarqori Abdurashidxonovni "ma'naviy ota"si deb bildi. Mustamlaka zulmiga qarshi kurashishning yagona yo'li xalqni ma'rifatli qilish deb bildi va ana shu maqsadda jadid maktablarini tashkil qildi, asosan, kambag'allarni, kambag'al bolalarni o'qitishga, ilm berishga harakat qildi. Maktab o'quvchilari uchun "Yengil adabiyot", "O'qish kitobi", "Qiroat kitobi" nomli darsliklar yaratdi. Hamza o'zining fikrlarini, dunyoqarashini, o'y-xayollarini "Zaharli

hayot yoxud ishq qurbonlari “dramasining bosh qahramoni Mahmudxon obraziga singdirib yubordi. Mahmudxon ham olti yil davomida o‘qib o‘rgangan, uning maqsadi ham yoshlarni savodli qilishdan iborat edi. Eng e‘tiborlisi, Hamzaning dunyoqarashi asarning obrazlari ruhiyatiga singdirib yuborilgan, bu esa dramaning g‘oyasini tushunib yetishga yordam beradi.

“Men faqira eski maktabdagina tahsil etdim, lekin har bir insoniyat hayot masalalarin sizning marhamatingiz va ma’naviy yordamingiz orqali tanidim... Ikkinchi muddaom, afandim, emdi tezda ijdihot etingizki, ikkovimiz elimizni, siz quyoshi bo‘lganda men mohtobi bo‘lib qorong‘u vatanni yoritaylik, siz-da erlarimizning holindan, men mazluma oilalarimiz holindan gazetalarga yozishib, bir-birimizni ogohlantiraylik. Garchi siz tijoratda bo‘lsangizda, chin maqsudingiz bo‘lgan qizlar maktabi ochaylik: men ma’naviy, siz moddiy xizmatda bo‘ling, qadrsiz hamshiralarimizni ilm naqdi bila ko‘tarishaylik” [6,10]. Dramadan olingan parchada ham jadidlarning maqsadi, fikrlari, g‘oyalarining bir shu’lasini ko‘rishimiz mumkin. Maryamxon va Mahmudxonlarning ham asosiy maqsadi yo‘qsil oilalar uchun, xususan, xotin-qizlar uchun maktab ochib, ularni ilmi, ma’naviyatli, ma’rifatli qilishdan iborat edi. Bu yo‘lda esa Maryamxon Mahmudxondan moddiy yordam ham so‘raydi.

Hamza bir maqolasida shunday fikrlarni keltirib o‘tgan: “Agar bu ahvolda yashayversak, bir muddatdan so‘ng bu bid’atlar orasida bir millat tug‘ilib butun islom faqat ismi bor, jismi yo‘q bir holg‘a kelib qolur. O‘zimizning bid’atlarg‘a muhtalo bo‘lg‘onimiz yetar, o‘zimizdan keyingi avlodlarimizning xurshid saodatlarin zavolga yetkurmaylik va hozirdan bu dardlarning davosiga kirishib, chorasini izlayluk...Buning kabi bid’at va majusiyat odatlarni yo‘q qilmak uchun yolg‘iz ikki kalima so‘zni yaxshi tushunmak lozim: o‘qimoq va o‘qimoq”.Hamza ta’kidlagan mana shu ikki kalima so‘z hozirgi kunda ham yoshlarimiz uchun dasturilamal bo‘lib xizmat qilishi lozim.

V.V.Odinsov badiiy g‘oya haqida shunday fikrlarni aytib o‘tgan: “Adabiy kompozitsiya g‘oyasi har doim o‘ziga xosdir va to‘g‘ridan to‘g‘ri yozuvchining nafaqat uning tashqarisida yotgan bayonotlaridan kelib chiqadi (unung tarjimai

dalillari, ijtimoiy hayot va boshqalar), shuningdek, matndan ezgulik nusxalari, jurnalistik qo'shimchalar, muallifning o'zi sharhlari va boshqalar ham badiiy g'oyaning tarkibiga kirib ketadi". Chindan ham Hamza dramalarida yuqoridagi adabiyotshunos ta'kidlaganidek, uning tarjimai holini, ijtimoiy hayot aksini, atrofda bo'layotgan voqea-hodisalarni yaqqol sezishimiz mumkin. XIX asr oxiri XX asr boshlarida feodaalizm kuchaygan, ayniqsa, amaldorlar tomonidan xalqning siquvga olinishi ularning ustidan zulm o'tkazishi avj olgan palla edi. Hamza bunday holatlarga jim qarab tura olmadi, u doimo haqiqatga tik boqdi va har doim rost so'zladi. Uning dramalarining g'oyalari ham ijtimoiy voqeliklar bilan chambarchas bog'lanib ketgan edi: "Endi amma, men hech bir narsa anglamay qoldim. Dunyoning borliq zahmat, kulfatlari har palla bizga o'xshash, yomonlikdan qo'rqqanlar...ustida...falakning aylanishi shundoq bo'lgandan so'ng, shariat kursisida o'tirgan yurt qozialarishundoq ishlar qilgandan so'ng, o'zining Baloyi nafsi uchun farzandi qatoridagi fuqarolarning nikohlik haramlariga ko'z olaytirish bilan ovora bo'lib yurgan Shahar hokimlaridan qanday umid tutarmiz, amma" [7,182]. Cho'ponning nutqidan olingan parchada ham xalqning ahvoli qay darajada ekanligiga yana bir bora guvoh bo'lamiz: mazlum xalq har doim ezilgan, ularning g'ururi, sha'ni, qadr-qimmatini toptalgan holatlar dramada o'z aksini topgan. Dramaning asl mohiyati, g'oyasi ham amaldorlarning, qozilarning kirdikorlarini achchiq kulgi orqali ochish edi. Maysara nayrangi orqali birovning hasmiga ko'z olaytirish qanday oqibatga olib kelishini amaldorlarga ko'rsatib qo'ydi.

Badiiy g'oya qanchalik zo'r bo'lsa, asar shunchalik uzoq umr ko'radi. Hamzaning ushbu dramasi ham yillar davomida kitobxonlar, tomoshabinlar ko'nglidan joy olib kelmoqda. Hozirgi kunda ham respublikamiz teatrlarida sahnalashtirilmoqda.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Hamza dramalarining g'oyaviy zamini o'zi yashagan davrga, jamiyatda bo'layotgan voqea-hodisalarga borib taqaladi. Umuman olganda, dramatik asarning, nafaqat dramatik asar, balki barcha janrdagi badiiy asarlarning g'oyasi uning barcha elementlari, tarkibiy qismlari va ularning o'zaro ta'siri va birligi bilan ifodalanadi. Yuqorida nomlari qayd etilgan dramalarning ham har bir qahramoni, epizodi, har bir detali asarlarning g'oyasini ochish uchun xizmat qilgan. Hamzaning ilg'or pedagogik qarashlari, ijtimoiy-falsafiy fikrlari, shuningdek,

XX asr boshlarida ro'y bergan umumiy ma'naviy o'zgarishlar dramalarning asl g'oyasiga o'z ta'sirini o'tkazgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Аристотель. Поэтика. -Т.: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
2. Fitrat. Adabiyot qoidalari. Tanlangan asarlar. IV jild.-T.: Ma'naviyat, 2006.
3. Xalidev V.YE. Teoriya literaturi. -M.: Visshaya shkola, 1999.
4. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. -T.: O'qituvchi, 1980.
5. Jalolov B. O'zbek dramaturgiyasi poetikasi masalalari. -T.:Fan, 1984.
6. Umarov E., Pal I. Janr estetikasi. -T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1985
7. Rahmonov M. O'zbek teatri tarixi. Qadimiy zamonlardan XVIII asrga qadar.-T.:Fan, 1975.
8. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. -T.: Ma'naviyat, 2002.
9. Rizayev SH. Jadid dramasi. -T.: Sharq, 1997.
10. Saidov U. Sharq va G'arb: madaniyatlar tutashgan manzillar.- T.:Yangi asr avlodi, 2009.
11. Jo'raqulov U. Nazariy poetika masalalari. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2015.
12. Ilhom G'aniyev. Fitrat dramalari poetikasi. – Toshkent: Fan, 2005.

O'ZBEKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATI, JADID MATBUOTINING MAYDONGA KELISHI VA UNING ADABIYOTGA TA'SIRI

Annotatsiya

Mazkur maqolada jadidlarning insonlarning ma’rifatli bo’lishi uchun qilgan sa’y-harakatlari, ular yozgan asarlar va maqolalar, janrlar xilma-xilligi, ayni shu jarayonda shakllangan jadid adabiyotining o’ziga xos jihatlari atroflicha tadqiq etildi. Shuningdek, o’zbek jadid matbuoti yangi o’zbek adabiyotining shakllanishi va taraqqiy topishida oltin beshik vazifasini o’taganligi, Behbudiyan Cho’lpongacha bo’lgan jadid adabiyotining barcha vakillari fikrlarini ham, qalamlarini ham mana shu ilk gazeta-jurnallarimizda charxlaganligi haqida fikrlar yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Jadid, maktab, darslik, gazeta, matbuot, jurnalistika, ma’rifat, maorif.

Аннотация

В данной статье подробно изучены усилия, предпринимаемые джадидами для просвещения народа, написанные ими произведения и статьи, жанровое многообразие, а также особенности формировавшейся в этом процессе джадидской литературы. Обсуждается также, что современная узбекская печать послужила золотой колыбелью для становления и развития новой узбекской литературы, что все представители современной литературы от Бехбуди до Чулпона оттачивали свои мысли и перья в этих первых газетах и журналах.

Ключевые слова: джадид, школа, учебник, газета, печать, журналистика, просвещение, образование.

Annotation

In this article, the efforts made by the Jadids for the enlightenment of people, the works and articles written by them, the variety of genres, and the specific aspects of the Jadid literature formed in this process were studied in detail. It is also discussed that the modern Uzbek press served as a golden cradle for the formation and development of new Uzbek literature, that all the representatives of modern literature

from Behbudi to Cholpon sharpened their thoughts and pens in these first newspapers and magazines.

Key words: jadid, school, textbook, newspaper, press, journalism, enlightenment, education.

Jadidchilik harakati, shu vaqtgacha islom dunyosida sira ham ko‘rinmagan ilg‘or va tezkor o‘qitish “Savtiya” (tovush) usuliga asoslangan jadid maktablari tashkil topishidan boshlandi. Bu maktablarda bolalar bir yilda savod chiqarib, mukammal o‘qish va yozishni o‘zlashtiradi. Buning uchun esa qadim an‘anaviy musulmon maktablarida 5-6 yil o‘qish kerak bo‘lar edi. Aytish mumkinki, “Savtiya” usulidagi jadid maktabi Vatanimiz tarixidagi buyuk kashfiyotlar silsilasini boyitdi.

Jadid maktabida diniy va dunyoviy ta‘lim-tarbiya hamda ilm o‘zaro uyg‘unlashtirildi. Bolalar qulay partalarda o‘tirib, xarita va rasmlar yordamida tez savod chiqardi va diniy-dunyoviy ilmlarni o‘rgandi. Jadid maktablarida Qur’oni-karim, matematika, geografiya, ona tili, rus, arab tillari, ashula va hatto jismoniy tarbiya o‘qitila boshlandi.

Jadid maktablari to‘rt (boshlang‘ich) va yetti yillik edi. Masalan, Munavvarqori Abdurashidxonovning yetti yillik maktabini bitirgan yoshlar dunyoviy ilmlarni, rus tilini yaxshi o‘zlashtirgan holda jadid maktabida o‘qituvchi, masjidlarda imom bo‘lish, madrasa va hatto, xoriydagi dunyoviy oliy o‘quv yurtlarida o‘qish, savdo va boshqa korxonalarda kotib bo‘lib ishlash malakasiga ega bo‘lganlar. Bunday yetti yillik maktablar Toshkentdan tashqari, Qo‘qon, Samarqand kabi yirik shaharlarda ham ochiladi.

Jadid maktablari pullik edi. Har oyiga ota-onalar baholi qudrat, ellik tiyindan bir yarim so‘mgacha pul to‘ladi. Bu o‘rinda har ota-ona o‘zlarining boylik va kambag‘allik darajalarini shariat asosida belgilab pul beradilar. 35 foizgacha kambag‘al va nochorlarning bolalari tekin o‘qitildi. O‘ziga to‘q oilalar esa o‘z xohishi bilan uch so‘mdan va undan ham ko‘p pul bergan.

Bulardan tashqari, jadidlarning o‘zlari tashkil etgan xayriya jamiyatlari ham jadid maktablarini mablag‘ bilan ta‘minlab turgan.

Jadid maktablarining ochilishiga rus amaldorlari, musulmon mutaassiblari qarshilik qiladilar. Jadidlar katta matonat va fidoyilik bilan eski maktablarga tegmay namuna sifatida jadid maktablarini tashkil etib, omma orasida katta obro‘ qozondilar. Jadid maktablari qat’iy nizom va dastur va darsliklarga asoslandi. Tarixda birinchi bo‘lib, jadidlar o‘quvchilarga kundalik, chorak va yillik baholar qo‘yishni joriy etdilar. O‘quvchilar sinfdan-sinfga o‘tish va bitirish uchun jamoatchilik oldida ochiq chorak, yillik va bitiruv imtihonlarini topshirganlar.

Maktab ochgan jadidlar dastur, qo‘llanma va darsliklarni ham o‘zlari yaratdilar. Sayidrasul Sayidazizovning “Ustodiavval”, Munavvarqori Abdurashidxonovning “Adibi avval”, “Adibi soniy”, “Tajvid” (Qur’onni qiroat bilan o‘qish usuliga oid qo‘llanma), “Havoyiji diniya” (Shariat qonunlari to‘plami), “Yoryuzi”, “Usuli hisob”, “Tarixi anbiyo”, “Tarixi islom”, Abdulla Avloniyning “Birinchi muallim” va “Ikkinchi muallim”, “Turkiy guliston yohud ahloq“, Mahmudxo‘ja Behbudiyning“ Qisqacha umumiy geografiya”, “Bolalar maktubi”, “Islomning qisqacha tarixi”, “Amaliyoti islom”, “Aholi geografiyasiga kirish”, “Rossiyaning qisqacha geografiyasi” va boshqalar shular jumlasidandir [1,16].

Jadid maktablari ochilishi bilan ba’zi joylarda qadim maktablari bo‘shab qoldilar. Natijada eski va jadid maktabdorlari o‘rtasida jiddiy qarama-qarshiliklar paydo bo‘ldi. Bunga mutaassib qozi, mulla va ulamolar ham qo‘shildilar.

Jadid maktablarining jami soni va ular qayerlarda ochilib faoliyat yuritganligi haqida hozircha to‘la ma’lumot yo‘q. Lekin 1903-yilda birgina Toshkentda 20 ta (shundan 2 tasi o‘rta), jadid maktablari bo‘lgan. Ma’lumki, 1909-yildan keyin jadid maktablari qattiq nazorat ostiga olinadi, arzimasi bahonalar bilan yopiladi. Ularda o‘qitiladigan adabiyot va darsliklar “oxranka” ning diqqat markazida bo‘ladi. Jadid maktablari Buxoro, Samarqand, Toshkent, Andijon, Xiva, To‘qmoq, Yangi Marg‘ilon, Eski Marg‘ilon, Kattaqo‘rg‘on, Qizil O‘rda, Turkiston, Chust, Chorjo‘y, Termiz, Marv shaharlarida ochiladi. Shuningdek, Juma (Samarqand viloyati), Qovunchi (Toshkent viloyati), To‘raqo‘rg‘on (Namangan viloyati), Po‘stindo‘z (Buxoro viloyati) kabi katta qishloqlarda ham jadid maktablari ochilgan. Jadid maktablari M.Behbudiyning

yoʻzishicha, 15-20 yil ichida jami Kavkaz mamlakatlari, Eron, Hind, Misr, Hijoz va boshqa joylarida ham joriy boʻldilar [2,24].

Jadidchilikning asosiy maqsadlaridan biri mamlakatda zamonaviy (yevropacha) oliy taʼlimni yoʻlga qoʻyish boʻldi. Universitet tashkil etish gʻoyasi Turkistonda ilk bor 1892-yilda Ismoilbek Gaspirali tomonidan oʻlga surildi. I.Gaspirali 1906-yilda, yana “Tarjimon” gazetasida toʻgʻridan toʻgʻri Buxoro amiri va Xiva xoniga murojaat qilib shunday deydi: “Fuqoroyi islomsizlardan mol istamas, osh istamas. Din “Qurʻon” dan, jon Xudodan. Siz davlatlik xonlardan aholiga ehson etiladigan narsa-nashri maorifga, taraqqiyot va kamolatga omil boʻluvchi oliy darajalik maorif maktablaridir. Koʻhna madrasalari koʻp Buxoroi sharifda va Xivada endi biror dorilfununi islomiya taʼsis etmoq lozim. Bu dorilfununlarga bir daraja ilm olgan talaba qabul qilinib, tarix, joʻgʻrofiya, kimyo, handasa, ilmi huquq, usuli idorayi davlat, ilmi iqtisod va boshqa lozim fanlar, turkiy, forsiy, rusiy va fransaviy tillar oʻrgatilsa... Ushbu dorilfununlarda muallim va mudarrislik qila oladigan ahli kamolbor” [3,18].

Jadidlar oliy taʼlimning asosi – universitet tashkil etish uchun Toshkent shahar Dumasidan ham foydalandilar. Munavvarqori, Fitrat, M.Behbudiy, U.Asadullaxoʻjayev va boshqa jadidlar milliy dunyoviy oliy taʼlim gʻoyasini oʻz asar va maqolalarida keng targʻibot-tashviqot qiladilar. Oliy taʼlimga zamin yaratish uchun, jadid maktablarida dunyoviy ilmlar oʻqitildi, xoriyga yoshlar oʻqishga yuborildi.

Dunyoviy hozirgi zamon oliy oʻquv yurti–universitetga asos solishga jadidlar faqat 1918-yilda Musulmon xalq dorulfununini tashkil etish bilan muvaffaq boʻldilar. Umuman, jadidlar juda qisqa vaqt ichida butunlay yangi yaʼni jadid xalq maorifi tizimi yaʼni, hozirgi zamon xalq maorifi tizimiga asos soldilar.

Jadidchilik harakatining ikkinchi bir muhim faoliyati milliy matbuot va jurnalistikasiga asos solish boʻldi. Turkiston jadidlari rus demokratik va inqilobiy harakatining yutuqlaridan ham samarali foydalandilar. Zolim “oqqoshsho” Nikolay II inqilobiy-demokratik harakat bosimi ostida 1905-yil 17-oktyabrda maxsus manifestga imzo chekib, demokratiya, matbuot va soʻz, har xil yigʻinlar oʻtkazish erkinligini joriy qilishga majbur boʻldi. Buni jadidlar katta quvonch bilan kutib oldilar.

Mana shundan so'ng jadidlar millat himoyasi uchun jangovar qalqon va muazzam minbar bo'lgan gazeta va jurnallarni tashkil etish uchun juda shaxdam kurashadilar. Toshkentda Ismoil Obidiy "Taraqqiy" (1906), Munavvarqori Abdurashidxonov "Xurshid" (1906), Abdulla Avloniy "Shuhrat" (1907), Sayidkarim Sayidazimboyev "Tujjor"(1907), Ahmadjon Bektemirov "Osiyo"(1908), Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev "Sadoi Turkiston" (1914-1915) gazetalari, shuningdek, Abdurahmon Sodiq o'g'li (Sayyox) "Al-Isloh" (1915) jurnalini nashr etishga muvaffaq bo'ldilar. Samarqandda esa Muhmudxo'ja Behbudiy "Samarqand" ruscha (1913) gazetasi va "Oyna" (1913-1915) jurnalini, Qo'qonda Obidjon Mahmudov "Sadoi Farg'ona" (1914) gazetalarini chiqardi. Bu gazeta va jurnallar doimo mahfiy politsiya "oxranka"ning ayg'oqchilari kuzatuvi, ta'qibi ostida bo'ldilar.

Jadid matbuoti 1917-yil fevralda rus podshosi taxtda nag'darilgach, yanada rivojlandi. Juda qisqa vaqt oralig'ida fevraldan oktyabrgacha Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov "Najot" (1917-yil mart), A.Battol "Sho'roi islom" (1917-yil may), Abdulla Avloniy "Turon" (1917-yil), Ahmad Zaki Validiy va Munavvarqori Abdurashidxonov "Kengash" (1917 yil iyun), "Ulug' Turkiston" (1917-yil), Qo'qonda Bo'lat Soliyev "Yelbayrog'i" (1917-yil sentyabr) gazetalarini, H.H.Niyoziy "Kengash", Ashurali Zohiriy "Yurt" (1917 -yil iyun) jurnallarini, Samarqandda esa Shohmuhammadzoda "Hurriyat" (1917-yil aprel) gazetalarini chop etdilar [4,11].

Buyuk millatparvar jadidlar, jadid matbuoti orqali millatni o'z madaniy iqtisodiy ahvoli, siyosiy qaram va huquqsizligini anglatishga, unda bosqinchilarga qarshi nafrat, milliy istiqlolga ishonch ruhini tarbiyalashga muvaffaq bo'ldilar. Shuning bilan birga ular milliy muxtoriyat va jumhuriyat g'oyasini, millatlararo tenglik vaqon-qarindoshlikni targ'ibot qilishni to'g'ri yo'lga qo'yadilar.

Ma'rifat - ta'lim va tarbiya orqali kishilarning bilimi va ongini oshirish yo'lida qilinadigan harakatdir. O'z faoliyatlarini burishga bag'ishlangan kishilar esa ma'rifatparvarlar deb ataladi. Yurtimizda ma'rifatparvarlar harakati XIX asr oxiri–XX asr boshlarida vujudga keldi va u jadidchilik harakati nomi bilan shuhrat qozondi. Jadidchilik harakatlarining namoyondalari esa jadidlar deb atashgan. Jadidlarni

Rossiya mustamlakasiga aylanib qolgan yurtimizning taraqqiyotida orqada qolib ketganligi tashvishga solgan. Ular yurtimizni ozod va obod ko'rishni istaydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T.:Sharq, 1998.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.:Ma'naviyat, 2010.
3. O'zbek milliy ensiklopediyasi, 12-tom.
4. Qosimov B. Milliy o'yg'onish.T.: Ma'naviyat, 2002.
5. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. – T.:Sharq, 2000.
6. Abdulla Avloniy. Burungi o'zbek vaqtli matbuotining tarixit. Nashrga tayyorlovchi Sh.Rizayev. Kitobida: Milliy o'yg'onish. – T. "Universitet", 1993.
7. Abdulla Qodiriy. G'irvonlik Mallavoy. – T.:G'ofur G'ulom n omidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1987.
8. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. – T. "Universitet", 2006.
9. "Taraqqiyot" gazetasi. 1906, 1-3-13-sonlari.
10. <http://jadid.my1.ru>
11. <https://uz.wikipedia.org>
12. <http://books.google.co.uz/books>
13. <http://www.google.co.uz/#q=jadidchilik+harakatlari>

ABDULLA AVLONIY DRAMATURGIYASI

YULDUZ MUROTOVA

O'zDSMI

KAF fakulteti 3- kurs talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada atoqli ma'rifatparvar, iste'dodli shoir va pedagog Abdulla Avloniy qalamiga mansub dramatik asarlarning badiiy xususiyatlari xususida so'z yuritiladi.

Kalit soʻzlar: “Advokatlik osonmi?”, “Ikki muhabbat”, “Toʻy”, “Syezd”, “Layli va Majnun”, “Oʻliklar” “Pinak”, “Biz va siz”, dramatik asar.

Аннотация

В данной статье говорится о художественных особенностях драматических произведений, написанных известным просветителем, талантливым поэтом и педагогом Абдуллой Авлони.

Ключевые слова: «Легко ли быть юристом?», «Две любви», «Свадьба», «Сейзд», «Лейли и Меджнун», «Мертвые», «Пинак», «Биз и ты», драматическое произведение.

Annotation

This article talks about the artistic features of dramatic works written by the famous educator, talented poet and teacher Abdulla Avloni.

Key words: "Is it easy to be a lawyer?", "Two loves", "Wedding", "Seyzd", "Layli and Majnun", "Dead", "Pinak", "Biz and you", dramatic work.

“Har bir millatning dunyoda borligʻini koʻrsatadurgʻon oynayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yoʻqotmak millatning ruhini yoʻqotmakdur... Yohu, bizga na boʻldi? Bobolarimiz yoʻlidan chiqib ketduk! Yaxshi qoʻshningdan olguncha yomon uyingni qidir, demishlar. Bobolarimizga yetushgon va yaragan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas. Oʻz uyimizni qidirsak va oxtarsak, yoʻqolganlarini ham toparmiz. Yoʻqolsa yoʻqolsun, oʻzi boshimga tor edi, deb Yovrupo qalpogʻini kiyub, kulgu boʻlmak zoʻr ayb va uyotdur”. Mazkur soʻzlar ona tilimiz va milliy tarixiy xotiramiz qayta tiklanayotgan kunlarda Abdulla Avloniyni bizga zamondosh etadi va biz, nabiralaridan avloniylar davri tarixi va adabiyotiga eʼtiborliroq, sinchkovroq boʻlishni taqozo qiladi. Bugungi kunda har tomonlama taraqqiy topib borayotgan jamiyatimizda maʼnaviyatni yuksaltirish yuksak vazifalardan biridir. Maʼnaviyatimizni yanada rivojlantirishda esa millatimiz tarixini, maʼnaviy qiyofasini oʻzida badiiy aks ettirgan tarixiy badiiy hamda ilmiy, dramatik asarlarning ahamiyati va oʻrni beqiyosdir. Oʻzbek adabiyotida esa bunday asarlar juda koʻp. Ular yosh avlodni barkamol qilib voyaga yetkazishda muhim ahamiyatga ega. Bu jihatdan, taniqli oʻzbek adibi Abdulla Avloniyning yaratgan asarlardagi mukammal fikrlarning

g'oyaviy to'liqligi, ta'lim-tarbiya tizimiga va tushunchalariga doir fikrlarning ilmiy-nazariy asoslanganligi yuqoridagi fikrlarimiz dalilidir.

Atoqli ma'rifatparvar, iste'dodli shoir va pedagog Abdulla Avloniy 1878-yil 12-iyulda Toshkentda kosib oilasida dunyoga kelgan va eski maktabda ta'lim olgan. U tarjimai holida bu haqda shunday yozgan: "12 yoshimdan O'qchi mahallasidagi madrasada dars o'qiy boshladim. 13 yoshimdan boshlab yoz kunlari mardikor ishlab, oilamga yordam qilib, qish kunlari o'qir edim. 14 yoshimdan boshlab, o'sha zamonga muvofiq har xil she'rlar yoza boshladim. Bu zamonlarda "Tarjumon" gazetasini o'qib, zamondan xabardor bo'ldim". Avloniy madrasani bitirib, maktabdorlik bilan shug'ullandi. O'qish va o'qitish usuliga isloh kiritib, yangi tipdagi maktab tashkil etdi va yosh pedagog-o'quvchilarga zamonaviy bilimlar berish, Sharq va G'arb tillarini o'rgatish kabi muhim ta'lim-tarbiyaviy ishlarni amalga oshirdi. 1895-yildan ijodiy faoliyati boshlangan Avloniy "Qobil", "Shuhrat", "Hijron", "Avloniy", "Surayyo", "Abulfayz", "Indamas" taxalluslari bilan she'r, hikoya, feleton va kichik hajmli dramatik asarlar yaratgan. Shoir o'z asarlarida zamonasidagi qoloqlikni, johillikni tanqid qiladi va kishilarni bilimga, ma'rifatga chaqiradi.

Abdulla Avloniy 1917-yilgacha mahalliy xalq orasidan yetishib chiqqan noshir va jurnalist sifatida Toshkentda "Shuhrat", "Osiyo" kabi gazetalarni tashkil etadi. U "Advokatlik osonmi?", "Ikki muhabbat", "To'y", "Syezd", "Layli va Majnun", "O'liklar" "Pinak", "Biz va siz" kabi dramatik asarlarni yozib, milliy dramaturgiyamiz rivojiga o'zining salmoqli hissasini qo'shdi. Mazkur dramatik asarlar orqali ijodkor jaholat, bid'at, bilimsizlikning fojeali oqibatlarini, qo'pol va yaramas urf-odatlarini fosh etadi. Va ushbu asarlar xoh eski urf-odatlarga qarshi qaratilgan bo'ladimi, xoh muhabbat yoki maktab-maorif haqida bo'ladimi, hamma-hammasida inson, uning axloqiy go'zalligi va ma'naviy boyligi kuylanadi.

Avloniy 1913-yili "Turon" teatr truppasini tashkil etdi va shu teatr uchun original sahna asarlarini yaratish bilan birga qardosh dramaturglarning pesalarini o'zbek tiliga tarjima ham qildi. Abdulla Avloniy 20-yillarda o'zbek xalqi maorifi va madaniyati taraqqiyotida ishtirok etibgina qolmay, qo'shni afg'on xalqining ijtimoiy-siyosiy hayotida ham muayyan rol o'ynagan. U ma'lum muddat Afg'oniston xalq maorifi

vaziri, soʻng Shoʻrolar Ittifoqining Afgʻonistondagi konsul-elchisi vazifalarida xizmat qilgan.

Maʼlumki, XX asrning boshida Turkistonning katta shaharlariga turli millat teatr truppalari, xususan, tatar, arman, ozarbayjon, rus sanʼatkorlari ijodiy safarga kelishgan (bu oʻsha davr matbuotida keng yoritilgan). Ularning taʼsirida Abdulla Avloniy oʻzbek teatr sanʼatining poydevori boʻlgan Yevropa tipidagi truppaning (1914 yil) rahnamalaridan biriga aylandi. Avloniy oʻzbek teatrining asoschilaridan edi. U 1913 yilda “Turkiston” teatr truppasini tuzdi. “Turkiston” oʻzining qatʼiy nizomini ham eʼlon qilgan edi. Uning tashkilotchisi ham, gʻoyaviy-badiiy rahbari ham Avloniy edi. Truppa “Zaharli hayot” (Hamza), “Baxtsiz kuyov (A. Qodiriy) kabi XX asr boshlari oʻzbek dramaturgiyasining eng yaxshi namunalarini sahnalashtirgan, teatr ozarbayjon dramaturglari asarlari (“Badbaxt kelin”, “Xoʻr-xoʻr”, “Jaholat”, “Uliklar”, “Joy ijaraga olgan kishi”, “Man oʻlmisham”, “Layli va Majnun”, “Asli va Qaram”) ni oʻzbekchaga tarjima qilib sahnaga qoʻygan. Avloniyning oʻzi Mallu (“Layli va Majnun”), Fayziboy (“Baxtsiz kuyov”), Aliboy (“Toʻy”), Boy (“Padarkush”) rollarini ijro etgan.

U teatr sanʼatining xalq ongiga taʼsiri haqida “Teatr xususida munozara” maqolasida “Tiyotr har bir millatning yamon urf va odatlarini yoʻq qilmak uchun, oʻzini ahvolini tuzatmak uchun boqadurgʻon Oynasidir - deydi. Avloniy ilgʻor turk va ozarbayjon, tatar dramaturgiyasi bilan tanishib, eng yaxshi asarlarni, jumladan Jalil Mamadqulizodaning “Oʻliklar”, “Uy tarbiyasining bir shakli”, “Jaholat” dramalarini oʻzbekchaga tarjima qildi, rejissyor va aktyor sifatida truppa faoliyatida fidokorona qatnashdi. 1914-1916 yillarda Toshkent va Fargʻonada, chiqib turgan gazeta va jurnallarni varaqlab koʻrsangiz, truppa faoliyati, Avloniyning rejissyorlik va aktyorlik mahorati haqida yozilgan maroqli maqolalarni koʻplab uchratasiz.

“Turon” truppasining ilk qadamlarida soʻzsiz Avloniyning oʻrni katta. Truppa repertuarining shakllanishida, musiqiy bezagida uning qoʻli borligi yaqqol seziladi. Teatrning birinchi “qadamlaridan boshlab musiqa sanʼatiga katta oʻrin berilgan. Truppaning matbuotda bosilgan eʼlonlari bu fikrni tasdiqlaydi. Hatto eʼlonlardan birida tanaffus paytlarida Sultonxon tanburchi (ushbu davrning eng nufuzli tamburchisi.) turli mashqlarni ijro etishi maʼlum qilingani kishini hayratga soladi.

Avloniy “Advokatlik osonmi?” (1914), “Pinak” (1915) komediyalari, 1914–17 yillarda yozgan “Biz va Siz”, “Portugaliya inkilobi”, “Ikki sevgi” kabi fojeaviy asarlari bilan o‘zbek dramaturgiyasining maydonga kelishi va teatrchilikning xalq orasigatomir otishiga muhim hissa qo‘shdi. Advokat Davronbek orqali Turkistondagi huquqsizlik, dunyodan xabarsizlikni fosh etdi. “Advokatlik osonmi?” degan asarida bir qator ko‘knori va qimorbozlar obrazini yaratib, ma’naviy turmushning tuban bir holga kelib qolganlini ko‘rsatdi. Monarxiyaga qarshi kurash, bayrog‘i ostida kechgan 1910-yilgi Portugaliya inqilobi, 1909-yili Turkiyada yuz bergan “Yosh turklar” inqilobi (“Ikki sevgi”) haqida yozib, adabiyotimizda mavzu va g‘oyalar ko‘lamini kengaytirdi. “Biz va Siz”da esa XX asr boshidagi Turkistonning eskilik va yangilik borasidagi kurashini aniq taqdirlar misolida yoritib berdi.

A.Avloniy ijodi 60-yillarning oxiridan o‘rganila boshlandi. Hozirda uning turli janrlardagi asarlaridan namunalar alohida kitoblar holida chop etilgan. Avloniyning ma’rifatparvarlik va milliy uyg‘onish g‘oyalarini kuylagan dastlabki dramalari o‘zbek milliy uyg‘onish davri adabiyotining hamisha bebaho mulki bo‘lib qoladi. SHoir yuqoridagi dramatik asarlar orqali maktab yoshidagi bolalarning fikr doirasini kengaytirish, ularda maktab va kitobga, mehnatga, tabiatga, Vatanga muhabbat uyg‘otishni maqsad qilib qo‘ygan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 2-jildlik. 2 jild. T.: Ma’naviyat,1998 .221-bet.
2. Abdulla Avloniy..Turkiy guliston yoxud axloq - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. - 96 6et

3-SHO‘BA
JADID DRAMATURGIYASIGA LINGVOPOETIK,
LINGVOKONSEPTUAL VA LINGVOMADANIY ASPEKTD A YONDASHUV
MASALALARINI MUHOKAMA QILISH

“JADID MA‘RIFATPARVARLIK HARAKATINING G‘OYAVIY
ASOSLARI” TO‘PLAMIDAN TA‘LIM JARAYONIDA FOYDALANISH
MASALASI

HULKAR HAMROYEVA,
O‘zbekiston xoreografiya akademiyasi
yetakchi ilmiy xodimi,
filologiya fanlari doktori, professor
Annotatsiya

Ushbu maqolada “Jadid ma‘rifatparvarlarining milliy ta‘lim, matbuot, adabiyot va san‘atni rivojlantirishga qo‘shgan hissasi va uning Milliy g‘oya targ‘ibotidagi ahamiyati” mavzuidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari (2016-yil, 15-aprel) mundarijasi to‘g‘risida umumiy ma‘lumotlar keltirilib, ta‘lim jarayonida undan foydalanish yo‘llari yoritiladi.

Tayanch so‘zlar: “Jadid” so‘zi, yangilik tarafdorlari, Chor Rossiyasining mustamlachilik siyosati, Misr, Turkiya, Kavkaz, Turkiston, yangilik, ma‘rifat va madaniyat, Turkistonlik jadidlar, “Taraqqiy” gazetasi, jadid maktablari, jadid o‘quv qo‘llanmalari.

Аннотация

В данной статье использованы материалы Республиканской научно-практической конференции на тему «Вклад современных просветителей в развитие отечественного образования, печати, литературы и искусства и его значение в продвижении национальной идеи» (15 апреля 2016 г.) даны общие сведения о его содержании, а также выделены способы использования в учебном процессе.

Ключевые слова: слово «джадид», новаторы, колониальная политика царской России, Египет, Турция, Кавказ, Туркестан, новаторство, просвещение

и культура, туркестанские джадиды, газета «Таракки», джадидские школы, джадидские учебные пособия.

Annotation

This article uses the materials of the Republican scientific-practical conference on the topic "The contribution of modern educators to the development of domestic education, printing, literature and art and its importance in promoting the national idea" (April 15, 2016) provides general information about its content, as well as ways of using in the educational process are highlighted.

Key words: the word "Jadid", innovators, the colonial policy of tsarist Russia, Egypt, Turkey, the Caucasus, Turkestan, innovation, education and culture, Turkestan Jadids, the newspaper "Tarakki", Jadid schools, Jadid textbooks.

“Jadid” so‘zi arabcha bo‘lib “yangi”, yangilik tarafdori degan ma’noga ega. Rus tilidagi manbalarda “Новометодная мусульманская школа” deb yozilgan. Ta’limni isloh qilish umumiy jadidchilik harakatning bir yo‘nalishi sanaladi. Bu harakat Turkistonda XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Chor Rossiyasining mustamlachilik siyosatining kuchayishi oqibatida paydo bo‘ldi. Umuman shu davrlarda jadidchilik oqimi Misr, Turkiya, Kavkaz, Turkiston va boshqa o‘lkalarda siyosiy oqim sifatida yuzaga keldi. Jadidlar o‘z davrining ilg‘or kishilari sifatida xalq ichida yangilik, ma’rifat, va madaniyat tarqatuvchilar edilar. Turkistonlik jadidlar ona Vatanni mustaqil, ozod holda ko‘rishni bosh maqsadlari deb bilganlar. Ularning fikricha, milliy ozodlik kurashida qurol emas, balki xalqqa ma’rifiy bilim berish muhim o‘rin tutadi. Shu sababli, ular 1906-yildan boshlab “Taraqqiy” nomli gazeta chop eta boshladilar [1,10].

Asosiy g‘oya xalqni milliy istiqbolga tushib qolmaslikni oldini olish bo‘lgan, Jadidlar Turkistonning turli shaharlarida jadid maktablarini ochib, diniy ilmlar bilan birga dunyoviy bilimlarni, jumladan, tabiiy bilimlarni targ‘ib qila boshlashdi. Ular uchun asos qurol ilm va ma’rifat bo‘lib, ular eski maktablar o‘qitish tizimidan qoniqmay, yangi maktablar ochish yo‘li bilan milliy rivojlanishni ta’minlash mumkin,

degan maqsad bilan yashaganlar. Jadidlar ma'rifatparvarlik harakatida Turkistonga Qrimdan kelgan Gaspinskiy alohida o'rin tutadi. U Rossiya musulmonlari orasida birinchi maktab – jadid maktabi – yangilik maktabi “Usuli jadid”ga asos soldi. Undagi maktab tizimi, darsliklari, o'quv metodlari Yevropa ta'lim tizimiga yaqin bo'ldi [2,60].

Jadidlar o'qitishning eski usullari, yangisiga, ya'ni, yoshlarga zamonaviy ilmiy o'rganishga almashtirish va ta'lim tizimida o'qitishni ona tilida olib borilishiga katta e'tibor berganlar. Ayniqsa, o'quvchilarda vatanparvarlik, millatparvarlik tuyg'usini shakllantirish ularning asosiy konsepsiyalaridan edi. Jadidlarning tarbiya haqidagi qarashlari islom dinida qadimdan qaror topgan odob-axloq negizida shakllangan edi. Ularda bolalar diyonatli, saxovatli, xushaxloqli, xushmuomali bo'lishini ko'rmoqchi bo'lishgan. Mahmudxo'ja Behbudiy Turkistonda jadidlar harakati asoschisi. jamoat arbobi, islomshunos, geograf, pedagog olim bo'lib, yangi usulda maktablar tashkilotchisi edi. U Ismoil Gasprinskiy maktab usulini o'rgandi. “Usuli jadid” maktablari uchun bir qator darsliklar yozdi. “Qisqacha umumiy geografiya”, “Bolalar maktubi”, “Rossiyani qisqacha geografiyasi”, “Amaliyot islomi”, “Islomning qisqacha tarixi” shular jumlasidan edi.

Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li o'tgan asrning birinchi choragida Turkiston va Rossiya ziyolilari ichida mashhur edi. U yangi usul maktablarning asoschisi, mohir muallim darslik va o'quv kitoblar muallifi, jamoat arbobi edi. Munavvar qori Toshkentda “usuli savtiya” maktabini ochadi. Uning fikricha, maktabni isloh qilmasdan odamlar ongida o'zgarish hosil qilib bo'lmaydi. Munavvar qori yoshlarni chet elga yuborish, chet ilmini o'rganishni targ'ib qildi. O'zbek ziyoli bolalarini Germaniyada o'qitish tarfdori bo'lib, keyinchalik ular vataniga xizmat qilishini istagan edi. Munavvar qori ko'p tillarni mukammal bilgan (fors, arab, rus, turk tillari). Toshkentlik Abdulla Avloniy 1907-yili Mirobod mahallasida keyinchalik Degrez mahallasida yangi usuldagi maktablar ochdi. Avloniy maktabida darslar ona tilida olib borilishi bilan eski usul maktablaridan farq qilar edi. U o'z maktabida – tabiat, geografiya, tarix, adabiyot, til, hisob kabi fanlarni o'qitar edi [3,41].

Mustaqillik sharofati bilan jadidchilik tarixini atroflicha o'rganishga kirishildi. Turli konferensiya va ilmiy anjumanlar o'tkazilib, olimlarning izlanishlari

keng jamoatchilikka yetkazildi. Ushbu ilmiy anjumanlar samarasi o‘laroq kitoblar, to‘plamlar nashr etildi. Bugungi avlod original manbalar asosida yozilgan tadqiqotlarni o‘qib o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Bu maqolada biz “Jadid ma’rifatparvarlarining milliy ta’lim, matbuot, adabiyot va san’atni rivojlantirishga qo‘shgan hissasi va uning milliy g‘oya targ‘ibotidagi ahamiyati” mavzuidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumasi materiallari mavzulari xususida fikr yuritamiz [4].

Konferensiya materiallari 6 bo‘limdan iborat bo‘lib, so‘zboshida jadidchilik tarixi, ilmiy konferensiyaning ahamiyati, o‘zbek olimlarining bu boradagi izlanishlari atroflicha bayon etilgan. 1-qism “Jadidchilik va milliy g‘oya masalalari” deb nomlangan bo‘lib, undan S. Agzamjodjayevning “Jadidchilikning g‘oyaviy rivojlanish bosqichlari”, B.Nazarovning “O‘zbek va fransuz ozodlik she’riyati: tipologiya masalasiga doir”, J.Ismailovning “Milliy-ozodlik harakatlari va ma’rifatparvarlar”, Z.Abdirashidov. “Turkiston jadidlari va milliy g‘oya targ‘iboti”, R.Shamsutdinov, Sh.Saydaliyevaning “Jadidchilik harakati namoyandalarining ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy qarashlariga doir”, T.Qozoqovning “Farg‘ona vodiysida jadidchilik harakatining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari”, B.Jamilovning “Vatan: armon, istiqlool, orzu” va N.Xoliqovning “Istiqlolning g‘oyaviy rahnamolari” maqolalari o‘rin olgan [5].

R.Shamsutdinov hamda Sh.Saydaliyeva tomonidan yozilgan “Jadidchilik harakati namoyandalarining ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy qarashlariga doir” maqolasi arxiv materiallaridan foydalanib yozilgani bilan xarakterlidir.

“Jadid matbuotining shakllanishi” rukni ostida berilgan D.Alimovning “Без национальной печати “нет самой нации” - концепция развития джадидской прессы” (“Milliy matbuotsiz millatning o‘zi ham bo‘lmaydi” shiori jadid matbuotining taraqqiyot konsepsiyasi edi.”), B. Hasanovning “Jadid matbuoti sahifalarida Turkistonda ta’lim masalalarining yoritilishi”, B.Irzayev hamda U.Ortiqovning “Jadid matbuoti sahifalarida Turkistondagi siyosiy jarayonlar”, R.Rahmatjonovning “Jadidlar va matbuot”, A.Mingnarovning “Madaniy jarayonlar va ta’lim masalalarining Turkiston milliy matbuotida yoritilishi” maqolalaridan OTMlarda o‘qitiladigan ijtimoiy fanlarda foydalanish mumkin [6].

“Jadid adabiyoti va san’ati masalalari” ruknida berilgan N.Karimov “Jadid teatrining milliy manbalariga doir”, B.Irzayevning “O‘zbek musiqa madaniyati va jadid taraqqiyparvarlari”, R.Barakayevning “Jadid ma’rifatparvarlik harakati va o‘zbek bolalar adabiyoti” maqolalari dolzarb mavzularda yozilgan bo‘lib, ulardan adabiyot va san’at ta’limida referatlar yozishda foydalanish mumkin.

“Jadid maktabida maorif va axloqiy tarbiya masalalari” ruknida D.Ziyoeyevaning “XX asr boshlarida shahar kutubxonalari taraqqiyotida jadid ma’rifatparvarlarining o‘rni”, N.Mustafayevaning “Turkiston jadidlarining zamonaviy o‘rta va oliy maktab, maorif masalasiga munosabati”, Sh.Ziyodov. “Turkistondagi shaxsiy kutubxonalar tarixidan”, E.Yusupov, E.Tojimirzayevning “Milliy g‘oya va “usuli jadid” maktablarining faoliyatiga doir”, A. Rasulov, D.Nasriddinovaning “Jadidchilik harakatida tatar ayollarining tutgan o‘rni”, Z.Ishanxodjayevaning “Прогрессивные идеи джадидов и их судьба”, A.Kudiyarovning «Из истории просветительской работы в Каракалпакии», D. Jamolovaning “Buxoro respublikasi hukumatining maorif sohasidagi siyosati» maqolalari davr ijtimoiy tarixini o‘rganishda talabalarga kerakli manba bo‘lib xizmat qiladi [7].

“Jadidchilik tarixnavisligi” ruknida esa F.Shirinova, S.Hamroyevalarning “Buxoro jadidlari mahalliy muarrixlar talqinida”, F.Temirovning “Sadriddin Ayniyning ijodiy merosi Buxorodagi jadidchilik harakatini o‘rganishda muhim manba”, A.Yusupovning “К истории изучения историографического труда Садриддина Айни” maqolalari joy olgan.

“Jadid ma’rifatparvarlarining milliy ta’lim, matbuot, adabiyot va san’atni rivojlantirishga qo‘shgan hissasi va uning Milliy g‘oya targ‘ibotidagi ahamiyati” mavzuidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari jadidizm tarixini o‘rganish natijalarini ko‘rsatuvchi katta manba sifatida ahamiyatlidir.

Bu to‘plamda jadidchilik tarixi mavzusini yoritishda butun Respublikamiz hududlarini qamrab olishga intilish bo‘lganligini ko‘ramiz.

Yana bir muhim jihati shundaki, jadidchilikka oid jurnallarda e’lon qilinayotgan maqolalar ko‘pincha qaytariq tarzida bo‘layotganligini kuzatish mumkin.

Agar muharrirlar bunday to'plamlarni o'z vaqtida kuzatib borishsa, plagiatlikning oldini olishga o'z hissalarini qo'shgan bo'lur edilar.

Tadqiqotchilar mavzuning o'rganilganlik darajasini yaxshi va diqqat bilan kuzatib borishsa, yangi tadqiqotlar uchun yangi mavzular izlab topgan bo'lur edi. Zero, izlanishlarsiz ilmiy taraqqiyotda o'sish va yangilanish jarayoni sodir bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. История образования в архивных источниках (По материалам СГА РУз). Том II. "Yangi nashr". T.: 2015. 204 s. Str.10.

2. Sh.Rizayev. Jadid dramasi. (Mas'ul muharrir – N.Karimov.) T.: Sharq. 1997. - 320 b. B. 60.

3. Sh.Rizayev. Jadid dramasi. (Mas'ul muharrir – N.Karimov.) T.: Sharq. 1997. - 320 b. B. 41.

4. Jadid ma'rifatparvarlarining milliy ta'lim, matbuot, adabiyot va san'atni rivojlantirishga qo'shgan hissasi va uning Milliy g'oya targ'ibotidagi ahamiyati. // Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. 2016-yil 15-aprel "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi. T.: 2016.

5. Jadid ma'rifatparvarlarining milliy ta'lim, matbuot, adabiyot va san'atni rivojlantirishga qo'shgan hissasi va uning Milliy g'oya targ'ibotidagi ahamiyati. ... Toshkent. 2016.

6. Jadid ma'rifatparvarlarining milliy ta'lim, matbuot, adabiyot va san'atni rivojlantirishga qo'shgan hissasi va uning Milliy g'oya targ'ibotidagi ahamiyati. T.: 2016.

7. Jadid ma'rifatparvarlarining milliy ta'lim, matbuot, adabiyot va san'atni rivojlantirishga qo'shgan hissasi va uning Milliy g'oya targ'ibotidagi ahamiyati. T.: 2016.

“TURKISTONDA JADIDCHILIK VA UNING TUGATILISHI” MAQOLASINI O‘RGANISH MASALASI

IKROMIDDIN OSTONAQULOV,
O‘zDSMI , “O‘zbek tili va adabiyoti”
kafedrasi dotsenti, tarix fanlari doktori

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek tarixchi olimi Boymirza Hayitning jadidchilik tarixiga oid muhim bir maqolasining xususiyatlari, undan foydalanish muammolari bayon etilgan.

Tayanch so‘zlar: Madrasa, Sheroziy, madrasa darslari, dunyoviy ilmlar, diniy ilmlar, riyoziyot, handasa, tarix, tibbiyot, Turkiston madaniy muhiti, Yevropa sivilizatsiyasi, ma’rifatparvarlik, jadidchilik.

Аннотация

В данной статье описаны особенности важной статьи узбекского историка Боймирзы Хаита по истории джадидизма и проблемам его использования.

Ключевые слова: медресе, Широzi, занятия в медресе, светские науки, религиозные науки, математика, геометрия, история, медицина, туркестанская культурная среда, европейская цивилизация, просвещение, модернизм.

Annotation

This article describes the features of an important article by the Uzbek historian Boymirza Khait on the history of Jadidism and the problems of its use.

Key words: madrasah, Shirozi, classes in madrasah, secular sciences, religious sciences, mathematics, geometry, history, medicine, Turkestan cultural environment, European civilization, education, modernism.

Taniqli o‘zbek olimi Boymirza Hayit 1917-yil 17-dekabrda Namangandagi Yorqo‘rg‘on qishlog‘ida tavallud topib, sakson to‘qqiz yoshida Olmoniyaning Kyoln shahrida 2006-yil 31-oktabr kuni olamdan o‘tgan. Uning 9 farzandni tarbiyalagan onasi Robiya Hayit va otasi Mirza Mahmudmirzo o‘g‘li ma’rifatli insonlar bo‘lishgan. O‘rta maktabni yakunlagandan keyin Boymirza Toshkent davlat universitetiga tahsil oladi

va 1939-yilda o'qishni muvaffaqiyatli yakunlaydi. Ayni o'sha yili harbiy xizmatga chaqiriladi. Ikkinchi jahon urushi boshlangach, ko'p o'tmay 1941-yili nemislarga asir tushgan Boymirza Hayit keyinchalik "Turkiston legioni" saflarida sovetlarga qarshi urushadi. Urush tugaganidan keyin Olmoniyada yashab qolgan Boymirza Hayit asosiy faoliyatini Turkiston tarixiga oid izlanishlarga bag'ishladi.

Olim sho'rolar tomonidan "bosmachilik" deb atalgan, mustaqillikka erishilganidan keyin Turkistondagi milliy ozodlik harakati deb bilingan qarshilik harakatlari, XX asrdagi Markaziy Osiyo respublikalari tarixiga bag'ishlangan o'nlab kitoblar, o'ndan ortiq ilmiy risolalar, 400 dan ziyod maqolalar chop ettirdi. Sho'rolar Ittifoqida Boymirza Hayit asarlari ta'qiqlandi, unga va asarlariga qarshi ko'plab maqolalar e'lon qilindi. Shu bilan birga, uning Mustafo Cho'qay, Cho'lpon va Fitrat kabi shaxslar hayoti hamda faoliyatiga bag'ishlangan asarlarining nafaqat tarix, balki g'oyaviy kurash nuqtai nazaridan ham katta ahamiyatga ega ekani e'tirof etiladi.

G'arb tarixchi olimlarining ta'kidlashicha, B.Hayit tadqiqotlaridan iqtibos olishda bir muncha qiyinchiliklar bor. Sababi, u ko'p hollarda tahlil jarayonida manbalarni aniq ko'rsatmaydi. Bu hol uning uslubi akademik ilmiylikdan ko'ra, adabiy-publitsistik uslubga yaqinligini bildiradi. Bunday tamoyilda asar yozish aslida XV-XVIII asr qo'lyomalariga xos bo'lib, o'sha paytdagi ulamolar bir fikr yozganda asl manbaga suyanadi. Odamlar unga dalilsiz ham ishongan. Biroq unday usul g'arb sharqshunoslarini qoniqtirmaydi. Agar tadqiqotchi iqtibos keltirganda manbani, muallifni va manba sahifasini aniq ko'rsatmasa, keltirilgan iqtibos shubhali va beasos deb hisoblanadi. Buning o'z sabablari bor, albatta.

Gap shundaki, Yevropa sharqshunoslik dorulfununlarida tahsil olgan talabalar amaliyot o'tash uchun Sharq mamlakatlarida bo'lib, turli mavzularda tadqiqotlar yozishgan. Jurnallarda e'lon qilishgan. Ko'p hollarda ular manbani ko'rsatmay iqtiboslarni keltiravergan, ayrimlari manbani keltirgan bo'lsa ham, sahifani soxta raqam bilan yozavergan. Keyin o'sha manba bilan o'zi tanishgan boshqa tadqiqotchi, soxtakorlikni fosh etgan. Bir-birini tanqid qilish, ayblash kuchayib ketgan. Shundan keyin ustozlar va muharrirlar adabiyotlar va manbalardan foydalanishda tadqiqotchilardan muallifni, asar nomini va sahifasini aniq ko'rsatmagan

mualliflarning maqolalarini qabul qilmagan. Keyinchalik esa qo‘lyozmalarning kitobiy bichimi, hajmi, qayerda saqlanishi kabi ma‘lumotlarni ham talab qilishgan.

Bu tamoyil bugun butun dunyoda qabul qilingan. Agar biz B.Hayitning mazkur “Turkistonda jadidchilik harakati va uning tugatilishi” maqolasini jiddiy o‘qisak, ayrim fikrlar qanday manbaga suyanib aytilganligini ilg‘ab ololmaymiz. Biroq insonda intuitsiya degan tuyg‘u bor. Shu tuyg‘u manbaning qaysi ekanligidan qat‘iy nazar muallif fikri juda aniq manbaga suyanib yozilganligini tasdiq qiladi. Biz muallifning Mirzajon Sheroziy to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni qaysi qo‘lyozmadan olinganligini bila olmasak ham, uning bir necha kitoblarda qayd etilganligini, tadqiqotchi buni o‘zi juda yaxshi bilishiga amin bo‘lamiz.

Muallif yozadi: “Mirzajon Sheroziyning mashhur Buxoro madrasasida davom ettirgan dunyoviy ilmlarga qarshi nafrat harakati XVI asr oxiridan XVIII asr boshlarigacha yolg‘iz Buxoro xonligi madrasalari uchun emas, balki butun Turkiston madrasalari uchun ham o‘rnak bo‘ldi. Madrasalar, eski zamondagi umumilmlar markazi rolini yo‘qotdilar. XIX asr o‘rtalarigacha ba‘zi Buxoro madrasalarida diniy darslar yonida aruz ilmi, qofiya ilmi, tarix ilmi, tabiat, hisob ilmi, munozara ilmi kabi ilmlar o‘rgatilmoqda edi. Faqat bular ta’sirli bo‘lolmadilar.

Buxoro madrasalaridagi mudarrislar Mirzajon Sheroziy zamonidan beri darslarning mazmuni masalasida ikki xil fikrdagi guruhlariga bo‘lingandilar. Sheroziy tarafdorlari, diniy darslar berishni ilgari surardilar. Ularning qarshisidagi mudarrislar esa diniy darslar bilan birga dunyoviy ilmlar ham tibbiya, jo‘g‘rofiya, tarix, handasa, riyoziyot, adabiyot va falakiyot o‘rganilishini talab qilardilar. XIX asrda butun madrasalarda taassub hokim edi. Bunday fikr jarayoni Turkistonni madaniy nuqtai nazardan ruhiy tushkunlik bulutlari ortida qoldirdi”.

Bu fikrlar bizga jadidchilik bo‘yicha ko‘plab asarlarda bayon etilgan fakt va tahlillarni tasdiqlashi bilan muhimdir. Shu bilan birga u juda ko‘p manbalarni o‘rganishda kalit vazifasini ham o‘taydi. Shunlarni e’tiborga olib, doktor B.Hayitning nemis tilida yozilgan maqolasi tarjimasini qayta nashr qilishni lozim ko‘rdik.

Turkistonda XIX asr oxirida boshlangan jadidchilik harakati uzoq paytdan buyon davom etib kelayotgan madaniy masalalar borasidagi tortishuvlar va

muzokalaralarining yangi shaklda namoyon bo'lishi edi. Jadidchilik harakati, yangi usulda ta'lim va tarbiyani tevarakdagi Ovrupo sivilizatsiyasiga moslashtirish emas, balki Ovrupo sivilizatsiyasini o'rganib, uni milliy madaniyatga xizmat ettirishning bir ifodasi edi. Ziyo Ko'kalpga ko'ra, "zamonaviylashmoq" degani ovropoliklar kabi zirhlilar, /broneviklar/, avtomobillar, uchoqlar ishlab chiqarib, ularni ishlata bilmoq deganidir: zamonaviylashmoq suratda, ko'rinishda ovropoliklarga o'xshash kerak degani emas" [1,12]. Turkistondagi jadidchilik jarayoni ham Ziyo Ko'kalp ifodalaridagi mazmunga ega edi.

XIX asr oxirida boshlangan va XX asr boshida Turkistonning har tarafiga yoyilgan madaniyatga oid kurashlar, aslida XIX asr oxiridan beri davom etib kelayotgan ta'lim-tarbiya asoslari sohasidagi tortishuvlarning endi yangi davr fikrlari, shart-sharoitlari bilan boyiyotganini ko'rsatar edi. Turkistonda yangilanish uchun kurash jarayoni ta'lim-tarbiyani yangi usulda tashkil etish orzularidan boshlangan edi.

Turkistondagi, xususan Buxoro shahridagi "madrasalarda ilm o'rgatish qanday asoslarga olib borilishi kerak", degan masala olimlar orasida 200 yildan ortiq davr mobaynida muhokama va tortishuvlarga sabab bo'ldi.

Ma'lumki, Buxoro madrasalari XIX asr oxirigacha, bugungi tushunchalarga solishtirsak dorilfunun tabiatiga ega edi. Madrasalarda barcha ilmlar o'rgatilardi. XVI asr oxirida fojia boshlandi. Turkistondagi Buxoro davlatining xoni Abdullaxon Buxoroda ajoyib bir madrasa binosini qurdi. U 1587-yilda bu madrasaga bir Shayx-ul-Ulamo /Rektor/ tanlamoq uchun ulamolarni bir ilmiy munozaraga taklif etdi. Abdullaxonning amriga ko'ra, mudarrislardan Mavloviy Sadriddin bilan Sherozdan kelgan musofir mudarris Mirzajon Sheroziy orasida diniy va ilmiy munozara ochildi. Sheroziy, tortishuv kunlarida, o'z fikrlari bilan ilohiyot ta'limotini teranlashtirishni himoya qildi. Buxoro mudarrisi Sadriddin esa, madrasa ta'lim-tarbiyasida, diniy ilmlar yonida dunyoviy ilmlarining ham ahamiyati borligi haqidagi fikrni ilgari surdi. Majlisga yig'ilgan mudarrislar Abdullaxon qarshisida Sheroziyning fikrlari ustun deb qaror chiqardilar.

Xon o'z nomi berilgan madrasaga Sheroziyni Shayx-ul-Ulamo qilib tayin etdi. Xon ismini tashigan bu madrasa boshqa madrasalarga qaraganda imtiyozli hisoblanadi.

Sheroziy tez orada madrasa darslari qatorida dunyoviy ilmlarni o'rgatilishiga barham berdi. Bunday tadbir boshqa madrasalarga ham ta'sir etdi. Madrasalarda 10-12 yil davomida tahsil oluvchi talabalar, yolg'iz diniy ilmlarni o'rgana boshladilar, lekin riyoziyot, xandasa, tarix, tibbiya va adabiyot ilmlaridan xabarsiz qoldilar.

Mirzajon Sheroziyning qimmatga tushgan islohoti

Mirzajon Sheroziyning mashhur Buxoro madrasasida davom ettirgan dunyoviy ilmlarga qarshi nafrat harakati XVI asr oxiridan XVIII asr boshlarigacha yolg'iz Buxoro xonligi madrasalari uchun emas. balki butun Turkiston madrasalari uchun ham o'rnak bo'ldi. Madrasalar, eski zamondagi umumilmlar markazi rolini yo'qotdilar. XIX asr o'rtalarigacha ba'zi Buxoro madrasalarida diniy darslar yonida aruz ilmi, qofiya ilmi, tarix ilmi, tabiat, hisob ilmi, munozara ilmi kabi ilmlar o'rgatilmokda edi. Faqat bular ta'sirli bo'lolmadilar.

Buxoro madrasalaridagi mudarrislar Mirzajon Sheroziy zamonidan beri, darslarning mazmuni masalasida, ikki xil fikrdagi guruhlariga bo'lingandilar. Sheroziy tarafdorlari, diniy darslar berishni ilgari surardilar. Ularning qarshisidagi mudarrislar esa diniy darslar bilan birga dunyoviy ilmlar ham tibbiya, jo'g'rofiya, tarix, handasa, riyoziyot, adabiyot va falakiyot o'rganilishini talab qilardilar. XIX asrda butun madrasalarda taassub hokim edi. Bunday fikr jarayoni Turkistonni madaniy nuqtai nazardan ruhiy tushkunlik bulutlari ortida qoldirdi. Ammo, XIX asrgacha bir guruh mudarrislar maktab va madrasalarda barcha ilmlarning o'rgatilishi fikrlaridan va talabalaridan voz kechmagandilar. XIX asrda Samarqandda Abu Said, Andijonda Fozil domla, Vobkentda Mo'min Xo'ja, Boysunda Mulla Xudoyberdi va Qozonda Shahobiddin Marjoniy kabi olimlar madrasalarda Sheroziydan oldingi ilmlarni kabul qilish fikrini ilgari surardilar, faqat muvaffaqiyatga erisha olmadilar.

Turkistonda ta'lim va tarbiya tortishuvlari davom etar ekan, bu mamlakat XIX asrda rus istilosiga duchor bo'ldi. Ruslar orqali Ovrupo sivilizatsiyasi ham Turkistonga kira boshlagan edi. XIX asrda butun islom dunyosiga isloh yo'li bilan zamonaviylashish jarayoni hokim edi. Usmonli imperatorligi Istambul, Qrim, Ozarbayjon, Qozon, Hijoz va Hindistonda, musulmon hayotini islohot o'tkazish yo'li bilan yangilash fikrlari tarqalayotgan edi. Usmonli imperatorligidan Mustafo Rashid

Poshonning islohot g'oyasi, Qrim olimi Ismoil Gaspirali Beyning, Ozarbayjonning ma'rifatparvar yozuvchisi Mirza Fatali Oxundzodaning va Qozonda Shahobiddin Marjoniyning g'oyalari hojilar, maktublar, sayyohlar va tujjorlar vositasi bilan Turkistondagi ziyolilarga ilhom bermoqda edi.

Turkistonda ilk bora, Ovrupo texnikasini o'rganish kerakligi masalasini Qo'qon xoni Olimxonning jiyani Said Muhammad Hakimxon, Rusiya, Turkiya, Xijoz, Eron va Ozarbayjonni sayohat qilib qaytgach, 1843-yilda yozgan asari bilan o'rta qo'ygan edi. Turkistondagi jadidchilik harakati XIX asr oxirida quruq madaniy harakatning o'zi bo'libgina kolmay, ayni choqda Turk-Islom huquqiy munosabatlarining yangitdan o'rta qo'yilishi va bu huquqiy munosabatlarning millatga o'rgatilishi ma'nosini tashimoqda edi. Milliy va siyosiy hurriyat orzulari jadidchilik harakatining bir parchasi ekanligini ilk bora o'rta qo'ygan odam aslan Buxoro fuqarosi, lekin Sibiriya yashayotgan qozi Abdurashid Ibrohim (1853-1940) bo'lgan edi. U Turkiya, Makka va Ovrupo o'lkalarida uzoq yillar yashadi va bu o'lkalardagi fikrlarni va hayot tarzini o'rganish tashabusida bo'lgandi. Ibrohim 1895-yilda Istambulda "Cho'lpon – Yulduz" nomi ila e'lon qilingan risolasida, musulmonlar ustidagi rus hokimiyatiga qarshi shiddatli hujumlar qilgan edi. Ismoil Gaspirali Bey ham 1881-yilda yozgan bir risolasida, musulmonlarning fikriy sukunatiga sabab bo'lgandir", deya shikoyatda bo'lingan edi. Uzoq yillar Makkada, Istambulda va umrining oxirida Turkistonning Chuguchok shahrida nashr etilgan "Tolfiq al-axbor" nomli asarida (ikki jild, 1245 sahifa) rus hokimiyati ostidagi turklar uchun mustaqillik talab etmoqda edi [2,542].

Ilk jadidlar kimlar edi?

Jadidchilik harakatining XX asr boshidagi yetakchilari, hurriyatga yetishmoq uchun avvalo yosh avlodni Ovrupo ilmlari darajasida tarbiyalash g'oyasini ilgari surmoqda edilar. Ular tomonidan tashkil etilgan Usul-i Jadid maktablari 1890-yilda Farg'ona vodiysida va 1893-yilda Samarqand shahrida ochilgan edi. Ular Samarqand va Buxoro shaharlarini kezib ko'rishgandi. Ularning ziyoratidan keyin Samarkand jadidchilik harakatining ilk markazi rolini o'ynay boshlagandi. Shuni qayd etishimiz kerakki, rus hokimiyati ostidagi turklar orasida ilk da'fa Korako'l (ruslarcha,

Prejevalsk) shahrida tashkil etilgan Usuli jadid maktabi Mulla Jo‘raboy tomonidan 1990 yilda ochilgandi. 1990-yillarda Turkiston Umumiy Valiyligida 80 ga yaqin, Buxoro Amirligida 57 yangi usul maktabi ochilgandi.

Ilk jadidchilikning asos markaziy muammosi, zamonaviy maktab va zamonaviy ma‘lumot edi. Shoir Sadriddin Ayniyning XX asr boshida yozilgan quyidagi she‘ridan jadidchilikning o‘sha paytlardagi manzarasi ko‘z o‘ngimizda namoyon bo‘ladi:

“Maktabsizlik bizni qildi yap-yalang‘och,
Maktabsizlik bizni etdi talon-taroj.
Maktabsizlik Turon elin o‘ldirdi och,
Ko‘zingni och, bu xo‘rlikdan maktabga qoch”.

Demak, ilk jadidchilarning eng katta dardlari yangicha ya‘ni zamonaviy maktab ochish masalasi bo‘lgan edi. Jadidchilar qoloqlik va g‘aflatdan qutilish uchun avvalo tez va qulay o‘qish-yozishni o‘rgatmoq g‘oyasini ilgari surdilar. Maktablarda islom asoslari bilan birga jo‘g‘rofiya, tarix, turk tili, kimyo, fizika va hisob ilmlarini ham o‘rgatayotgan edilar. Maktablardagi darslar turkcha edi.

Turkistondagi o‘qitish sistemasining Ovrupodagi maktab sistemalaridan orqada qolayotganidan shikoyat qilardilar. Tavvalo taxallusli shoir bir she‘rida quyidagicha kinoya qilgan edi:

“Sizning bola o‘qiydi kitobga qarab,
Bizning bola o‘qiydi osmonga qarab,
Olib keling aeroplaningizni,
Varragimiz ila solishtiramiz.
Olib keling avtomobilingizni,
Qo‘qon aravasi ila chopishtiramiz”.

Usul-i jadid maktablari boy turklar tomonidan qurilayotgan, ularning mudirlari va o‘qituvchilari esa madrasa tahsili ko‘rgan, Ovrupo va boshqa turk mamlakatlaridan kelayotgan fikrlarni gazeta va jurnallar vositasi ila o‘rgangan ziyolilar edi. Yangi usulda dars berish yo‘lini o‘rganmoq uchun Turkistondan Krimga vakil o‘qituvchilar yuborilgandi. Maktablarda turk tili grammatikasini qulay o‘rgatmoq

uchun Munavvar Qori 1901-yilda “Adib-i soniy” nomli kitoblar yozgan va nashr ettirgan edi.

Munavvar Qorining bu asarlari Turkistonli muhojir Mavlono A’zam Hoshimiy tomonidan Karochida (Pokistonda) 1965-yili yangitdan nashr etildi.

Jadidchilar arab harflarini qulay o’rgatmoq va turkchani to’g’ri talaffuz ettirmoq uchun arab harflaridagi fatxa, kasra va zamma ishoratlari o’rniga alohida harflarini ilova qilgandilar. Ular bu alifbega turklarning eng eski “ng” harfini ham qo’shdilar. Turkistonda alifbe shu tariqa yaratilgandi.

Turkistondagi jadidchilik harakati, yangilanish fikrlarini tashviq etmak g’oyalari bilan nashr etilgan gazeta va jurnallarda alohida qadrini topgandi. Jadidchilar 1905-yillarga qadar o’z gazetalarini chiqarishga imkon topa olmagandilar. Ular, 1906-yildan e’tiboran, “Taraqqiy”, “Xurshid”, “Shuhrat”, “Osiyo”, “Buxoroi Sharif”, “Turon”, “Samarqand”, “Sadoi Farg’ona”, “Sadoi Turkiston”, “Qozoq”, “Boloqon” gazetalarini, “Oyna”, “Islah” va “Yurt” jurnallarini nashr etdilar. Bu gazeta va jurnallar Turkistonda jadidchilik matbuotining qisqa bir vaqt ichida tashkil topganini ko’rsatmokedadir. Birgina Samarqand muftisi Mahmudxo’ja Behbudiy tomonidan nashr etilgan adabiyot jurnali – “Oyna” 1913-15 yillarda uzluksiz chiqib turdi. Jadidchilik gazetolari turkistonliklarni zamonning yangi sharoitlariga qarab harakat qilishga da’vat etardi. Chunonchi, 1914-yildan chiqa boshlagan “Sadoyi Turkiston” gazetasining 1-sonida quyidagi fikrlar yozilgandi:

“Biz hali hozirda na zamonga, na Shariyati Islomiyaga ko’ra harakat qilamiz. Shu jaholat muqaddas vatanimiz va mehribon onamiz bo’lgan Turkistonga qarshi bir xiyonat deya his etganimizdan bu gazetani ta’sis etdik.”

Turkistondagi jadidchilik harakati o’z adabiyotini yaratishda ham orqada qolmadi. Jadidchilik adabiyoti bilan, Turkiston adabiyoti tarixining yangi davri boshlandi. Jadidchilik adabiyotining XX asr boshidan 1937-yilgacha bo’lgan davrida shunday ulug’ shoir va adiblar faoliyat ko’rsatdilarki, ularning orasida quyidagi siymolar alohida tanilganlardir: Mulla Nafas, Avliyo Quli, Miskin Qilich, Komil Xorazmiy, Muhammad Aminxuja Muqimiy, Zokirjon Furqat, Mufti Mahmudxo’ja Behbudiy, Ibrohim Qo’nanboy-Abay, Miryoqub Dug’lat, Abdurauf Fitrat, Ashurali

Zohiriy, Tavallo, Ubaydullo Zavqiy, Abdulhamid Sulaymon CHO‘lpon, Avaz O‘tar, Abdulla Avloniy, Hamza Xakimzoda Niyoziy, Sadriddin Ayniy, Abdulla Qodiriy-Julqinboy, Mulla Qilich, Muxtor Avaz, Qosim Tiniston, Mag‘jon Jumaboy va h. k. Shu narsa ham ta’kidlanishi kerakki, jadidchilik adabiyotining vakillari milliy jaholatga qarshi jabha ochishga va mustaqillik yo‘lini izlab topishga da’vat etdilar. Jadidchilar teatr asarlariga alohida e’tibor berdilar.

Jadid teatrining boshlanishi

Behbudiyning “Padarkush” nomli teatr asari jadidchilik adabiyotida dramaturgiyaga yo‘l ochgan edi. Behbudiya ko‘ra, o‘qimagan, johil qolgan farzand otasining qotili bo‘lishi hech gap emas. Keyingi davr jadidchilik dramaturgiyasining takomilida Abdurauf Fitratning katta roli bordir. Fitrat dramatik asarlarining mavzusini Turkiston tarixidan olgan va “tarixni gapirtirib” yoshlarni Turkiston milliy hayotiga bog‘lashga harakat qilgandi.

Jadidchilik adabiyoti bugungi Turkiston turk adabiyotiga ham ta’sir etgandir. Afsuski, bu kunga qadar jadidchilik fikrlari va adabiyoti dunyoning hech bir yerida turkologlar tomonidan teran tadqiq etilmagandir.

Jadidchilik harakati Chor Rusiyasi va Buxoro Amirligi hukumatining kontroli va dushmanlik siyosati ostida davom ettirilgan bir faoliyat jabhasi edi. Chor Rusiyasi jadidchilikdan qo‘rqayotgan edi, chunki jadidchilik, yoshlarni milliy tarbiya yo‘li bilan Rus hukumatiga qarshi safarbar bo‘lish nuqtasiga ketayotgan edi. Buxoroda va umuman Turkistonda mutaasib dindorlar ham jadidchilikni islomga dushman bir harakat shaklida ko‘rayotgan edilar. Buxoro Amiri va uning hukumati jadidchilikning eng jiddiy dushmani rolini o‘ynadi. Buxoro Amirligida jadidchilik qo‘rquvi buyuk edi. Qayerdagi, bir jadidchini ko‘rsalar va uning faoliyatini sezsalor o‘sha yerda uni o‘ldirardilar. Shunga qaramay, Buxoro Amirligidagi jadidchilik faoliyatlari ham shiddat bilan davom etgan edi.

Turkistonda madaniy kurash turkistonliklar orasida 1917-yilga qadar ikki oqimni tashkil etardi. Ziyolilar jadidchilik va qadimchilik guruhlariga bo‘lingandilar. Har ikkisining ham qo‘rqinch dushmani rus hokimiyati edi Ammo qadimchilar buni

anglamasdilar. Qadimchilarning ta'siri katta edi. Shunga qaramay jadidlik endi to'xtatib bo'lmaz bir fikr jarayoni mohiyatini olgandi. Ammo, jadidchilik harakati 1910-yilgacha bir tashkilot qura olmagan edi. Ruslar madaniyat tashkilotlari tashkil qilishga ruxsat bermasdilar. Jadidchilik harakati bir tashkilot xarakterini olmagan edi. Jadidizmning ko'zga ko'ringan vakillaridan Fayzulla Xo'janing fikricha, jadidchilik harakati 1910-yildan keyin Turk va Eron inqiloblarining ta'siri ostida butun musulmon sharqining uyg'ona boshlashi bilan bir tashkilot xarakterini oldi [3,6]. Mustamlaka bo'lgan Turkistonda jadidchilik 1917-yilga qadar bir tashkilot shaklini olaolmadi. Lekin yarim mustamlaka bo'lgan Buxoro amirligidagi jadidchilar 1910-yilda yashirincha "Jamiyati tarbiyai atfol" nomli bir tashkilot qurdilar. Bu jamiyat 1911-yilda Istambulda, Turkiston (va Buxoro)dan talaba o'laroq jo'natilgan Abdurauf Fitrat, Muqimiddin Bekjon va Sodiq Ashur o'g'li kabilardan tashkil topgan hay'at "Buxoro marifat jamiyati"ni qurgandilar. Bu jamiyat Turkiston va Buxoro amirligidan Istambulga jo'natilgan talabalarning moddiy va ma'naviy muammolariga yordamchi bo'lgandi. Jamiyatning 17 moddali nizomnomasi, a'zolari va faoliyatlari bo'lganligi to'g'risida ma'lumotlar uchraydi...

Fevral inqilobi va inqirozi

Rusiyada 1917-yil fevral inqilobidan keyin Turkiston jadidchilari Munavar Qori rahbarligida "Sho'roi islom" ismli tashkilot tuzdilar. Bu tashkilot ularning madaniy hayotidagi ilk va ochiq bir tashkilot edi. "Sho'roi Islom" bir tarafdin Turkistonning har tarafida madaniy hayotni jonlantirish uchun faoliyat ko'rsatdi, boshqa tarafdin Turkistonning turkistonliklar tomonidan idora etilishi tushunchasini ishlab chiqdi. Rus hokimiyati ostidagi Turkiston jadidchilari Buxoro amirligidagi jadidlar bilan yaqin aloqalarga kirishdilar. Jadidchilar o'zlarining "Sho'roi islom" tashkiloti vositasi ila Turkistonda hech bo'lmaza, Milliy muxtoriyat (avtonomiya) qozonmoqqa harakat qilardilar.

Bolshevik ruslar 1917-yil noyabrida Toshkent shahrida Turkiston uchun Sovet hokimiyati rejimini e'lon etganidan so'ng, Turkiston milliy ziyolilari va Rusiyaga qarshi bo'lgan barcha ish odamlari Qo'qon shahrida to'plandilar. 1917-yil dekabrda Turkiston milliy muxtoriyat hukumatini qurdilar. Bu muxtoriyat

Turkistonning turkistonliklar tomonidan idora qilinishiga asoslangan edi. “Sho‘roi Islom” tashkiloti Rusiya bolshevizmiga qarshi Turkiston milliy davlatchilik g‘oyalarini jiddiyat bilan olib borgan va birinchi bo‘lib, “Turkiston ulamolar jamiyati” bilan birlikda Qo‘qon shahrida Turkiston muxtoriyatini e‘lon qila olgandi. Sovet tarixchilarining fikrlariga ko‘ra, “jadidchilar, Turkistonni Rusiyadan ayirishni o‘ylardilar” [4,451]. “Sho‘roi Islom” tashkiloti 1920-yilda Sovet hukumati tomonidan ta‘qiqlandi [5,95-96].

Rusiya Sovet hukumati 1917-yildan e‘tiboran, jadidchilar ila ish birligi qilmoq taktikasini olib bordi. Jadidchilar Chor Rusiyasidan ozod bo‘lganlari uchun mamnun edilar. Va Sovet hokimiyatining ilk davrida milliy madaniy siyosatlarini davom ettira oldilar. Jadidchilarning “Turk eli”, “Turk so‘zi”, “Ulug‘ Turkiston”, “El bayrog‘i”, “Cho‘lpon” nomli gazetalari 1918-yilning yoz oylarigacha o‘z milliy g‘oyalarini bayon etib ulgurgandilar. Jadidchilar bilan ish birligi qilgan Sovet idorachilari hatto “Kommunizm Turkistonda jadidizm yo‘li orqali maydonga chiqa oladi”, deya fikr bildirgandilar [6, 12-19]. Sovet idoralari jadidchilarning yuqorida zikr etganimiz, gazetalari yopdilar. Ular, 1918-yildan e‘tiboran o‘z ruhlarida o‘nta gazeta nashr etdilar. Jadidchilar sovet gazetalari yo‘li ila o‘z fikrlarini bildirib boshladilar.

Buxoro amirligi va Xiva xonligidagi jadidchilar: bular “Yosh buxoroliklar”, “Yosh xivaliklar” nomlari bilan tanilgandirlar, Usmonli imperatorligidagi “Yosh turklar” harakatining ta‘siri ostida qolgandirlar. Ularning bir guruhi Buxoro amirligi va Xiva xonligini yo‘q qilib, bularning o‘rniga jumhurriyat qurmoq niyatida sovetlar bilan, hatto qurol bilan ish birligi qildilar. Sovet kommunizm rejimi ila birlikda ishlash masalasida jadidlar ikki guruhga bo‘linadilar. Bir guruh jadidchilar sovetlar tomonidan Buxoro va Xiva yarim mustaqil davlatlarining ishg‘ol etilishiga rozi bo‘lmaydilar, lekin bir qism jadid rahbarlari sovet qizil armiyasining Buxoro va Xivaga hujum qilishiga tarafdor bo‘ldilar. Sovet rusiya qo‘shini 1920-yilda bu ikki davlatni ishg‘ol etar ekan, jadidchilarga suyandi va jadidlar ham ularga qurol bo‘ldilar [7, 199].

Sovet madaniy siyosatining ta‘siri bilan jadidchi ijodkorlar 1919-yildan e‘tiboran, ikki guruhga bo‘linishgandi. Miryoqub Davlat, Mag‘jon Jumaboy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sulaymon Cho‘lpon kabi shoirlar fikrlarini o‘zgartirmay, Sovet

madaniyat idoralarida milliy mafkura milliy madaniyatning takomili uchun faoliyatlarini davom ettirdilar. Jadidlarning eski ta'sirli shoirlaridan Sadriddin Ayniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Avloniy va Saken Sayfullin kabilar she'rlarida va boshqa faoliyatlarida kommunizm ruhini tashimoq rolini o'ynay boshladilar.

Sovet Rusiyasining Turkistondagi idorachilari 1930-yilgacha jadidchilarning fikr va faoliyatlariga izn berdilar. Faqat 1934-yildan e'tiboran, jiddiyat bilan, "mafkura maydonida kurash" shiori ostida jadidizm mafkurasidan qutilish harakatiga tushdilar. Jadidlarning hayot bo'lgan katta bir qismi Sovet davlati, kommunistik partiyasi va madaniyat muassasalarida 1937-yilgacha ishlay oldilar. Sovet rejimi bularning kontrol ostida ishlatayotgan edi, lekin hayotlariga tajovuz qilmayotgan edi.

Sovet Rusiyasining 1937-39-yillarda davom ettirgan "davlat va kommunistik partiya idoralarini xalq dushmanlaridan va millatchilardan tozalash" siyosati natijasida jadidizmning Sovet idoralarida ishlayotgan barcha vakillari qamoqqa olindilar. Bularning ko'pchiligi troyka (uch kishilik yashirin mahkama) qarori bilan otib tashlandi.

Demakki, 1939-yilni Turkistonda jadidizm faoliyatlarining oxiri deb hisoblash mumkin. Jadidchilik kommunizm rejimining zo'rovonlik siyosati ostida milliy madaniyatning takomili va milliy davlat hayotini qozonmoq yo'lidagi faoliyatlarini to'xtatish majburiyatida qoldi. Jadidchilik harakati Turkistondagi fikr hayoti tarixining bir parchasi sifatida davom eta boshladi. Jadidizm tugatilishi masalasida Sovet Ittifoqida nashr etilgan bir ensiklopediyada shunday deyilgandir: "Jadidizm Sovet hokimiyatiga qarshi kurashda siyosiy bosqinchilik (banditizm) shaklini oldi. Jadidchilar chet imperialist hukumatlarining josuslari rolini o'ynadilar. Jadidizm oqibatda SSSRda sotsializm zafarlaridan so'ngra bitkazildi [8, 28-30, 100]. Sovetlarning "Jadidizm siyosiy bosqinchilik shaklini oldi va chet imperialistlarining josuslari rolini o'ynadi", degan fikrlari tuhmatning bir ko'rinishidir. Sovetlar "Sotsializm zafari", deganda 1938-39-yillarni tushunadilar. Sovetlar jadidchilik harakatining ba'zi ochiq faoliyatlariga barham berdilar. Lekin Turkiston ziyolilari orasida jadidizm ruhidan to hozirgi paytgacha qutila olmadilar. Ba'zi Turkistonli tarixchi va adabiyotchilar, 1956-yildan keyin jadidizm jarayonining tarixiy hodisa

sifatida qurilishi masalasini o'rtaga qo'ydilar. Ba'zilar esa, ochiqcha jadidizm g'oyasini himoya qilish istagida bo'ldilar. Kommunizm rejimi ularning qarshisida ham jabha ochish majburiyatida qolgandi. O'zbekiston kompartiyasining birinchi kotibi SH. Rashidov rejimning talablarini shunday ifoda etgan edi. "Ba'zi insonlar Stalinning shaxsiga qarshi kurash bilan birga, jadidchilik va uning g'oyasini ham himoya qilmoqchi bo'ladilar. Biz bunga xayrixohlik qila olmaymiz va bunga yo'l qo'ymaymiz. Shaxsga sig'inish davrida ba'zi jadidchilar va ularga yaqin bo'lgan o'qituvchilar, yozuvchilar va gazetachilar tazyiqqa duchor etildilar. Keyingi paytlarda ular afv etildilar. Ammo teskarichi va aksilinqilobchi bo'lgan jadidizm afv etilmadi. Panislamizm va panturkizm jadidchilarning asos g'oyasi edi. Kimki, jadidchilikni himoya qilmoq harakatida bo'lsa, u dushmanni himoya etayotgan bo'ladi" [9, 28-30]. Bu kungi (1981-yil) Turkistonda jadidizm yo'q. Lekin sovet rejimida jadidizmdan qo'rquv bor. Jadidizm mafkurasining qoldirgan ta'sirlari bor. Turkistonda u zamonning jadidchilari, shoir Abdulla Avloniy tilidan: "Tur, ey, millat uyqudan, hasratlashaylik" [10, 100], deyishardi. Bu kungi ziyolilar, millatning uyqudan uyg'onganini sezardilar. Ular millatni turishga chaqirayotirlar, millatni, mustaqillikni olishga da'vat etayotirlar.

(Mazkur maqolaning turkiya turkchasida bitilgan nusxasi "Milliy egitim va kultur", "Milliy ta'lim va madaniyat" jurnalida turkiya turkchasida bosilgan. Turkiya turkchasidan Miraziz A'zam tarjimasi.)

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ziyo Ko'kalp - Turkiya madaniyat arbobi, shoir, olim, faylasuf, "Turklashmoq, islomlashmoq", Istambul. 1974, 12-bet.
2. Zaki Validiy To'g'on. "Bu kungi Turk Eli /Turkiston/ va yaqin tarixi", II jild, Istambul 1942-47, 542-bet.
3. Fayzulla Xo'jayev. "К истории революций в Бухаре". Toshkent, 1926. 6-bet.
4. Б.Ф. Гафуров. "История таджикского народа". М., 1949. 451-bet.
5. Очерки "Истории Коммунистической партии Туркистана", Т., 1958. 95-96- betlar.

6. B. Hayit. “Buxoro va Xiva mustaqilligining bitirilishi tarixi haqida ba’zi mulohazalar”, “Milliy Turkiston”, 1967, 12-son, 12-19-betlar.
7. Большая советская энциклопедия, 4-jild, 199-bet.
8. “Правда Востока”, 1962, 26-yanvar. yana qarang: kuzatuvchi B. Hayit: “Nega jadidchilikdan qo‘rqmoqdalar?”, “Middiy Turkiston” 1963, 92-son, 28-30-betlar. “Sharq yulduzi”, T., 1980, 8-son, 100-bet.
9. “Правда Востока” gazetasi. T. 1961, 26-yanvar. Yana qarang: “Milliy Turkiston” 1963 94-son, 28-30-bet.
10. “Sharq yulduzi”, 1980. 8-son, 100-bet.

HAMID OLIMJON – ILK FITRATSHUNOSLARDAN BIRI

DILNOZA JUMAYEVA,
O‘zDSMI, “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrası mudiri,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada atoqli o‘zbek shoiri va olimi Hamid Olimjonning 1936-yili yozgan “Fitratning adabiy ijodi haqida” tadqiqoti mazmuni tahlil etilib, shoirni ilk fitratshunos ekanligi ochib berilgan.

Tayanch so‘zlar: Hamid Olimjon, Abdurauf Fitrat, jadidlar, burjua adabiyoti, Fitrat dramalari, madaniy qoloqlik, ilm-ma’rifat.

Аннотация

В данной статье анализируется содержание исследования известного узбекского поэта и ученого Хамида Олимжона «О литературном творчестве природы», написанного в 1936 году, и выявляется, что поэт является первым натуралистом.

Ключевые слова: Хамид Олимджон, Абдурауф Фитрат, модернисты, буржуазная литература, драмы Фитрата, культурная отсталость, знания.

Annotation

This article analyzes the content of the study of the famous Uzbek poet and scientist Hamid Olimjon "On the literary work of nature", written in 1936, and reveals that the poet is the first naturalist.

Key words: Hamid Olimjon, Abdurauf Fitrat, modernists, bourgeois literature, Fitrat's dramas, cultural backwardness, knowledge.

O'zbek adabiyotining XX asrdagi yirik vakili Hamid Olimjon ijodi to'g'risida adabiyotshunoslikda juda ko'p tadqiqotlar yaratilgan. Bu o'rinda S.Azimov, S.Mamajonov kabi olimlar asarlarini eslash o'rinlidir[1]. 2018-yili nashr etilgan falsafa fanlari doktori S.To'ychiyeva "Vodiylarni yayov kezganda" kitobida shoirning adabiy biografiyasini juda ko'p manbalarga suyanan holda bayon etib bergan. Bu kitob orqali biz Hamid Olimjonning shoir, jamoat arbobi va ulkan adabiyotshunos, folklorshunos ekanligini chuqur his etamiz. Ammo kitobda shoirning Fitrat ijodiga bag'ishlangan maqolasi to'g'risida ma'lumot berilmagan [2, 188]. Buning o'ziga xos sabablari bor, albatta. Bugun mana shu masala xususida fikr yuritmoqchimiz.

Ma'lumki, Hamid Olimjon iste'dodli shoir bo'lish bilan birga sermahsul adabiyotshunos va publitsist ham edi. 1960 yili nashr etilgan 3 jildlik "Tanlangan asarlar"ining 3-tomida uning prozaik asarlari, ocherk, maqola va ilmiy tadqiqotlari bosilgan. Mana shu jildning 220-261-betida "Fitratning adabiy ijodi haqida" tadqiqoti bor [3, 220-261]. Ammo jadidshunoslar bu manbani ko'p ham esga olavermaydilar. Go'yo bu haqda gap ketsa, Hamid Olimjonning Fitratga simpatiyasida sho'rocha qarash ustivor bo'lgani uchun Fitratga bildirilayotgan ijobiy fikrlarga soya solishi mumkin. Holbuki, Hamid Olimjon Fitratning ijodiy faoliyati va asarlari tahlilida juda obyektiv pozitsiyada turgan va Fitratni juda yaxshi bilgan kishi sifatida namoyon bo'lgan (Filologiya fanlari doktori Izzat Sultonning suhbatlaridan ma'lum bo'lishicha, Hamid Olimjon Samarqandda o'qigan paytlari Fitrat unga adabiyot tarixi va she'r ilmi bo'yicha ustozlik qilgan).

Ushbu tadqiqot 5 qismdan iborat bo'lib, ilk qismda O'rta Osiyoda jadidizm harakatining paydo bo'lish sabablari, jadidlarning maqsadi, kurashi, ularga Chor

Rossiyasi va Sho‘ro davlatining munosabati bayon etilgan. Tadqiqot avvalida Fitrat asarlari tasnifi ham keltirilgan. Jumladan u shunday yozadi: “Oktabr inqilobigacha bo‘lgan davr ichida Fitrat “Munozara”, “Sayho”, “Sayyoh hindi”, “Tarixi islom”, “Rahbari najot”, “Mavludi sharif”, “Abu Muslim”, “Begijon” singari adabiy, publitsistik xarakterdagi asarlar yozadi”[4, 223]. Muallif Fitratning dunyoqarashi, maqsad-amoli va ijodiy niyatlarini ochiq-oydin ko‘rsatib beradi. “Fitratning vatanparvarligi chuqur dinchilik bilan bog‘langan edi. Shuning uchun u “Sayho”da dinni va vatanni saqlashga chaqiradi, din nomi bilan vatanni qo‘shiqlashga, vatan nomi bilan dinni saqlashga undaydi. Fitrat ulamolarga tamoman qarshi bo‘lib ham chiqmaydi. “Sayyoh hindi”da u ulamolarni ikkiga bo‘lib qaraydi: “Shu kungacha usmonli, tatar, Eron va Hindiston ulamolarining ko‘pi ham millat qonini ichar edilar. Lekin u millatlar sizdan oldinroq ishning haqiqatini tushuna boshlaydilar. Ularning asosini tezroq yiqitmoq uchun tirishib, bir oz zamon ichida haqiqatparast ulamolarni qorinparvar ulamolardan ajratib oldilar. Haqiqatparast ulamolarni boshlariga toj qilib, qolganlarni yer bilan yakson qildilar” [5, 232].

Bu so‘zlarni keltirar ekan H.Olimjon Fitrat haqiqatparastlar deganda, yerli sarvatmandlarni himoya qiluvchilarni haqiqatparastlar deyishini, mustamlakachilarga yon bosib tinch yashashni istovchi ulamolarni esa qorinparvarlar deyishini ta’kidlaydi.

H.Olimjon Fitratning deyarli barcha asarlariga alohida-alohida to‘xtalib, ularning asosiy mazmunini, ijobiy va salbiy jihatlarini ko‘rsatib beradi. Ko‘p o‘rinlarda u Fitratga achinib qaraydi, ya’ni uning millatparvarligi uni boshi berk ko‘chaga olib kirgan deb hisoblaydi. Maqolada Fitratning yosh buxoroliklar qatorida olib borgan ishlari tahlil qilinadi. Fitratning asl maqsadi revolyusiya emas, balki Turkiston boylari va jadidlari o‘zlarining milliy davlatlarini islohot yo‘li bilan qurib olish bo‘lganligini ta’kidlaydi.

Maqolaning ikkinchi qismida jadidlarning madaniy-ma’rifiy ishlarni kuchaytirish uchun matbuotga butun diqqat-e’tiborlarini qaratganliklarini tahlil qiladi. Bu tahlillarda muallif o‘sha davrda “Ulug‘ Turkiston” va “El bayrog‘i” gazetalarida juda qizg‘in faoliyat olib borganligini, biroq bu kabi nashrlar o‘zbek millatchilik adabiyotini vujudga keltirganligini salbiy hodisa sifatida keltirib o‘tadi. Shundan so‘ng muallif

Fitratning “Chig‘atoy gurungi” adabiy tashkilotiga rahbarlik qilishi va bu tashkilotga o‘zbek millatchi ziyolilari, tilchilari, adabiyotchilari, yozuvchi va shoirlari to‘planganligini ta’kidlaydi. “Bu tashkilot til va adabiyot bobida millatchilik nazariyasini kuchaytirib ilgari suradi” deb yozadi [6, 234]. O‘sha davrda bu fikrlar Fitratni qoralash, sho‘ro davlati siyosatini to‘g‘ri deb talqin qilish uchun aytilgan bo‘lishiga qaramay, bugun Fitratning olijanob maqsadlarini yuzalantirish uchun o‘ziga xos manba bo‘lib xizmat qiladi.

Fitrat 1917-yil fevral inqilobini katta quvonch bilan kutib olgan. Chunki bu inqilob xususiy mulkchilikni himoya qilish g‘oyalari bilan sug‘orilgan ijtimoiy o‘zgarishlar edi. Ammo ko‘p o‘tmay bolsheviklar tomonidan otktyabr inqilobi amalga oshirilganda Fitratning orzulari sarobga aylanadi. Negaki, vayronkor inqilob boylar va ruhoniylarni mavh etish hisobiga amalga oshirilgan edi. Hamid Olimjon bu holatni shunday bayon qiladi: “Haqiqatan, Oktabr inqilobining har bir g‘alabasi Fitrat oziqlanib kelgan borliqning negizlarini yemirar, uning suyangan tog‘lari yer bilan yakson qilinar edi. Shuning uchun shoir o‘tmishni qaytarish, uning yaxshi-yomon xususiyatlariga qaramasdan, yoppasiga maqtash va o‘tmish xayollarida qanoatlanar edi. Proletar inqilobiga qarshiligi, mantiqiy, patriarxal turmushni ideallashtirish, sharqchilik tuyg‘ularini kuchaytirish, Sharqni G‘arbga qarshi qo‘yish, G‘arbga nafrat, Sharqqa muhabbat uyg‘otishga olib kelar edi. O‘tgan Sharqni, umuman, Turkistonni yovuzliklar makoni sifatida unga qarshi qo‘yadi” [7, 234].

Bu fikrlar asar yozilgan davrda Fitratni qoralashga xizmat qilgan bo‘lsa ham, aslida Hamid Olimjon o‘z ustozining botiniy niyatlari juda ulug‘vor ekanligini ko‘rsatib bera olgan. Nazarimizda Hamid Olimjon Fitratning barcha asarlarini uning o‘zidan olib o‘qigan. Aks holda, u Fitrat haqida bu qadar keng qamrovli, manbaviy puxta tadqiqot yoza olmagan bo‘lar edi. Buni biz tadqiqotning ikkinchi qismi boshidagi so‘zlardan ham bilishimiz mumkin: “Siyosat bobidan surilib chiqqan, fevral inqilobi davridagi jonsarak urinishlari xayolga aylangan o‘zbek burjua ziyolilari butun kuchni madaniy-adabiy maydonga tashladi. Ular taxminan butun gazeta va jurnallarga o‘rinlashib oldilar” [8, 232]. Darhaqiqat, bugun biz o‘rganayotgan jadidlar merosi ayni shoir ta’kidlagan jarayonning mahsuli edi.

Tadqiqotning 3-qismida muallif Fitratning 1921-1924-yillari yozgan “Qiyomat”, “Shaytonning Tangriga isyoni”, “Abulfayzxon” va “Bedil” asarlari mazmunini sharhlaydi. Bu sharhlarni berishda muallif pozitsiyasi qanday bo‘lishidan qat’iy nazar biz mazkur asarlarning umumiy mazmuni, maqsadi va syujetidan yetarli ma’lumotlar olamiz. H.Olimjon o‘z talqinida Fitratni dahriy ham emas, mutaassib dinchi ham emas, balki donishmand metafizik bo‘lganligini isbotlab beradi.

Tadqiqotning 4-qismida muallif Fitratning Buxoro tarixiga mansub mavzuda yozgan “Abulfayzxon” tragediyasi va “Arslon” dramasi haqida to‘xtalib o‘tadi. Bunda biz H.Olimjonning dramaturgiya nazariyasini juda yaxshi egallaganligini bilib olamiz.

Tadqiqotning 5-qismida H.Olimjon Fitratning “Arslon” dramasini tahlil qiladi. Muallifning mavzu tanlashdagi maqsadini, dramaning syujeti va kompozitsiyasini, bosh qahramon va personajlarning tasviriy holatlarini o‘sha davr o‘zbek dramaturgiyasi va jahon sahna san’ati talablari asosida tekshiradi. Muallifning ushbu tahlillari bugungi kun dramatik asarlarini tekshirishda ham ma’lum ma’noda o‘rnak bo‘la oladi.

Tadqiqot so‘ngida Hamid Olimjon Fitratning adabiyot nazariyasi va adabiyot tarixi, madaniyat va san’at sohasidagi asarlari alohida o‘rganishga loyiqqligini ta’kidlaydi: “Fitratning adabiy ijodi juda murakkab, u adabiy ijodning butun sohalari bo‘yicha ish ko‘rgan va adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi borasida ham ma’lum qarashlarni ilgari surgandir. Shuning uchun bu ish bir boshlang‘ich, xolos va Fitratning ijodini to‘la-to‘kis tasvirlab berishda vosini qila olmaydi. Bu ishni davom ettirish va maqolani o‘qib chiqqan o‘rtoqlarning ko‘mak va yordamlari zarurdir” [9, 261].

Hamid Olimjonning mazkur ilmiy tadqiqoti XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida jadidchilik tarixini o‘rganish bo‘yicha noyob bir namuna sanaladi. Tadqiqotning bugungi kun mezonlari bilan o‘lchanganda ba’zi kamchiliklari bor bo‘lishiga qaramay, atigi 27 yoshli yigit tomonidan yozilganligi uning qanchalar bilim va mahoratga ega bo‘lganligini his etish uchun kifoya qiladi.

Tadqiqotni qayta nashr etish zaruriyati tug‘ilganda uni tegishli sharh va izohlar bilan ta’minlagan holda o‘quvchilar e’tiboriga havola qilish lozim. Bunda zamonaviy mahalliy va xorijiy fitratshunoslar xulosalari va talqinlariga suyanish kerak. Ushbu

tadqiqot jadid dramaturgiyasi bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilishi, shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Azimov S. Hamid Olimjon abadiyati. T.1961.; Mamajonov S. Lirik olam, epik ko'lam. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. T.: 1978.
2. To'ychiyeva C. Vodiylarni yayov kezganda. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. T.: 2018. 188 b.
3. Hamid Olimjon. Uch tomlik tanlangan asarlar. 3-tom. Badiiy adabiyot nashriyoti. T.: 1960. 430 b. 220-261-betlar.
4. Hamid Olimjon. Uch tomlik tanlangan asarlar. 3-tom. Badiiy adabiyot nashriyoti. T.: 1960. 430 b. 223-bet.
5. Hamid Olimjon. Uch tomlik tanlangan asarlar. 3-tom. Badiiy adabiyot nashriyoti. T.: 1960. 232-bet.
6. Hamid Olimjon. Uch tomlik tanlangan asarlar. 3-tom. Badiiy adabiyot nashriyoti. T.: 1960. 234-bet.
7. Hamid Olimjon. Uch tomlik tanlangan asarlar. 3-tom. Badiiy adabiyot nashriyoti. T.: 1960. 234-bet.
8. Hamid Olimjon. Uch tomlik tanlangan asarlar. 3-tom. Badiiy adabiyot nashriyoti. T.: 1960. 232-bet.
9. Hamid Olimjon. Uch tomlik tanlangan asarlar. 3-tom. Badiiy adabiyot nashriyoti. T.: 1960. 261-bet.

“TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ” ASARIDA XULQLAR

TASNIFI

SEVARA MAHMUDOVA

***O'zDSMI O'zbek tili va adabiyoti
kafedrasi dotsenti, f.f.n.***

Annotatsiya

Ushbu maqolada Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarining bugungi kunda yoshlarni sharqona an’analar, qadriyatlar asosida tarbiyalashdagi o‘rni, ahamiyati haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: didaktika, ma’naviyat, tarbiya, yaxshi xulq, yomon xulq.

Аннотация

В данной статье исследуется дидактическое произведение великого узбекского просветителя Абдуллы Авлони «Тюркский цветник или мораль». Это произведение содержит бесценные идеи о нравственном воспитании детей. Автор статьи размышляет о роли и значении данного произведения в процессе воспитания современной молодёжи на базе восточных традиций, нравственного наследия.

Ключевые слова: дидактика, нравственность, воспитание, нравы.

Annotation

This article explores the didactic work of the great Uzbek enlightener Abdulla Avloniy “The Turkic Flower Garden, or Moral”. This work contains invaluable ideas about the moral education of children. The author of the article reflects on the role and importance of this work in the process of educating today's youth based on Eastern traditions and moral heritage.

Key words: didactics, moral, good deeds, bad behavior, eastern traditions of education

Axloq – xulqlar majmui, xulq esa ezgulik yoki yomonlikning muayyan bir insonda namoyon bo‘lish shaklidir. Shunday ekan, har bir xulq ezgulik va oliyjanoblikning yoki yomonlik va badbinlikning timsoli bo‘lib namoyon bo‘ladi. Insonlar tug‘ilgandayoq yomon yoki yaxshi xulqli bo‘lib yaralmaydilar. Ularning axloqan shakllanishida ham ijtimoiy, ham oilaviy tarbiyaning o‘rni muhimdir. Zero, hamma narsa, avvalo, tarbiyaga bog‘liq. “Tarbiya – yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir”, deganda Abdulla Avloniy mutlaq haq [1,38].

Sharq xalqlari ma'naviyatining shakllanishida axloq-odob masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Sharq xalqlari adabiyoti tarixiga nazar tashlar ekanmiz, undagi asarlarning aksariyat qismida axloqiy-ta'limiy qarashlar bayon etilganini ko'ramiz. Jumladan, Kaykovusning "Qobusnoma", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq", Ahmad Yassaviyning "Hikmatlar", Nosir Xisravning "Saodatnoma", Shayx Sa'diyning "Guliston" va "Bo'ston", Jaloliddin Rumiyning "Masnaviyi ma'naviy", Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston", Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub", Ahmad Donishning "O'g'illarga nasihat" asarlarini misol qilib keltirish mumkin.

Sharqona tafakkur va ma'naviyat haqida so'z yuritganda, odatda, uni G'arb tafakkuri va ma'naviyatiga qiyoslanadi. Sharq tafakkuri din va tasavvufga, G'arb tafakkuri esa falsafaga tayanishi aytiladi. Yana Sharq adabiyotining ruh adabiyoti ekanligi, olomonga mo'ljallanmaganligi, unda polifoniyaning kuchliligi ta'kidlanadi. "Sharq – nafsga dushman, G'arb – nafsga do'st", deb tavsif beradi Sharq allomalari. Bagvan Shri Rajnish: "G'arb psixologiyasi shahvoniyatni tushunishdan boshlansa, Sharq psixologiyasi o'limni bilishdan boshlanadi. Jinsiy hayotni anglash – ibtido, o'limni anglash – hamma narsani anglash" deydi. Hatto "Avesto"da ham "Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal – pindori nek, guftori nek, kirdori nek, ya'ni o'ylaring, gaplaring, qilayotgan ishlaring bir bo'lsin" degan g'oya ilgari suriladi [2,77].

Bugungi kunda yurtimizda ham ta'lim-tarbiya, axloq-odob, ma'naviyat masalalariga katta e'tibor berilmoqda. Farzand tarbiyasi haqida so'z ketar ekan, Sharqda bolani tarbiyalash u tug'ilgan kundan boshlanadi va umrining oxiriga qadar davom etadi, deya ta'kidlanadi. Sog'lom bola haqida gapirar ekanmiz, shubhasiz, "Sog' tanda sog'lom aql", degan hikmat bejiz emasligini anglaymiz. Sharq adabiyotida insonda ikki reallik mavjudligi zuhur etiladi: 1) tashqi – zohiriy va 2) ichki – botiniy. Asosiy murakkablik esa botinda namoyon bo'ladi, chunki unda aql, nafs, ruh, ko'ngil haqida so'z boradi. Zohir-u botinni birdek anglab yetkuvchi olimlar esa bir asrda 4-5 ta tug'iladi, degan edi Abdurahmon Jomiy hazratlari.

Sharqona axloq-odob qoidalarining XX asr boshlarida Abdulla Avloniy tomonidan "Turkiy "Guliston" yoxud axloq" asarida bayon etilishi o'sha davr o'zbek

ma'rifatchiligi uchun noyob hodisa bo'ldi. Bu asar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Aksincha, bugungi globallashuv, davlatlar va millatlararo integratsiya jarayonida, ommaviy madaniyat xurujlari kuchaygan bir davrda bu kabi asarlarga bot-bot murojaat qilmoq, ularni qunt bilan o'rganmoq yoshlarimiz tarbiyasi uchun juda zarurdir.

Avloniyning ushbu asari katta-kichik 64 bobdan iborat bo'lib, har bir bob ta'lim-tarbiya masalasiga bag'ishlangan, biri ikkinchisini to'ldirib boradi. Muallif kishilarni xulqiga qarab ikki guruhga bo'ladi: biri yaxshi xulqli kishilar, ikkinchisi yomon xulqli kishilar. Insonga xos bo'lgan fatonat (aqllilik), nazofat (ozodalik, pokizalik), sa'y va g'ayrat, riyozat (mehnat), shijoat, qanoat, ilm, sabr, hilm (halimlik, yumshoqlik), intizom, miqyosi nafs, vijdon, vatanni sevmak, haqqoniyat, nazari ibrat, iffat, hayo, idrok va zako, hifzi lison, iqtisod, viqor, xavf va rajo (ollohdan qo'rqmoq va umidvor bo'lmoq), itoat, haqshunoslik, xayrixohlik, munislik, sadoqat, adolat, muhabbat, oliyhimmat, avf kabi ijobiy xususiyatlarning hammasini "yaxshi xulqlar" nomi ostida beradi [3,41].

"Yomon xulqlar" sarlavhasida esa g'azab, shahvat, jaholat, razolat, safoxat (buzuqlik), hamoqat (ahmoqlik), atolat (yalqovlik), xasosat (ta'magirlik, pastkashlik), raxovat (g'ayratsizlik), anoniyat (takabburlik), adovat, namimat (chaqimchilik), g'iybat, haqorat, jibonat (qo'rqqoqlik), hasad, kizb (yolg'onchilik), nifoq (munofiqlik), ta'ma, zulm kabi 18 ta qusurni sanab, ularga tavsif berib o'tadi [5,71].

Yuqorida keltirilgan yaxshi va yomon xulqlarning ayrimlarining arxaik atamaları allaqachon leksikonimizdan chiqib ketgan bo'lsa-da, ularning lingvistik muqobillari, ular anglatgan tushunchalar hayotimizda ko'p uchraydi. Masalan, fatonat, nazofat, hilm, nazari ibrat, hifzi lison, viqor, rajo, munislik kabi leksemalarni nutqimizda faol qo'llamasak-da, ular anglatgan ma'no va tushunchalar o'z aktualligini yo'qotmagan.

Ayniqsa, "hifzi lison" atamasi har bir millatning o'z ona tili va adabiyotini saqlamoq va asramoqni anglatar ekan, bunday ijobiy fazilatni bugungi kunda farzandlarimizda tarbiyalamoq vazifamizdir. Abdulla Avloniy ona tilimiz xususida ham cheksiz qayg'uradi. «Har bir millatning dunyoda borligin ko'rsatadurgon Oynai

hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo‘qotmak millatning ruhini yo‘qotmakdur. Hayhot! Biz, turkistonliklar milliy tilni saqlamak bir tarafda tursun, kundan-kun unutmak va yo‘qotmakdadurmiz. Tilimizning yarmiga arabiy, forsiy ulangani kamlik qilub, bir chetiga rus tilini ham yopishtirmoqdadurmiz... Bobolarimizga yetushg‘on va yaragan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas. O‘z uyimizni qidirsak va axtarsak, yo‘qolganlarini ham topamiz. «Yo‘qolsa yo‘qolsun, o‘zi boshimga tor edi», deb Ovrupo qalpog‘ini kiyub, kulgi bo‘lmak zo‘r ayb va uyatdir» [6,61].

Avloniy kishilarning ham ijobiy, ham salbiy xulqlarini bayon qilib, kitobxonni mulohaza yuritishga undaydi. Yozuvchi “bu sanagan yomon xulqlarning fanoliklarini, yuqorida sanagan yaxshi xulqlarning go‘zalligini insof muvozanasi ila o‘lchab, vijdon muhokamasi ila tahqihlab, yaxshilarini tanlab amal qilmak, yomonlarini anglab hazar qilmak lozimdur” deydi [5,71].

Xulosa o‘rnida shuni aytish lozimki, bugun yosh avlodning tarbiyasiga, ma’naviy kamolotiga, axloqiy jihatlariga yanada jiddiyroq ahamiyat berishimiz lozim. Shaxs tarbiyasida Sharq adabiyotining mumtoz namunalariga, tasavvuf ta’limoti ilgari surgan g‘oyalarga tayanishimiz lozim; sharqona axloq-odob qoidalari axloqiy-ta’limiy faoliyatimizda asos bo‘lmog‘i kerak. Zero, biz ko‘zlayotgan komillikning birinchi sharti axloqiy go‘zallikka erishish bo‘lsa, ikkinchi jihati – nafsni yengib, ruhni tarbiyalash. Biz ana shularni o‘zimizga ham, farzandlarimizga ham singdirishimiz kerak. Adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqulov o‘rinli ta’kidlagandek: “Aqliy idrok bilan anglangan narsaga ilm deyiladi, qalb bilan mushohada etish esa ma’rifatdir. Ilm sohibi olim, ma’rifat sohibi orifdir”[7,98]. Shunday ekan, millatning o‘zini tanishi, G‘arb dunyosidagi ma’naviy xastaliklar, xulqiy bo‘ronlarga uchramasligi uchun ta’lim jarayonida sharqona axloq-odob, ma’naviyat asoslarini yosh avlodga singdirish faoliyatimizning mazmun mohiyatiga aylanishi lozim. O‘z navbatida, bu bugungi kunning dolzarb muammosi hisoblangan ruhan sog‘lom avlodni tarbiyalash borasidagi insoniy burchimiz hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. A.Avloniy. Tanlangan asarlar. 2 -jild. -T.: Ma’naviyat, 2006, 38-b.
2. I.Haqqulov. Ijod iqlimi. -T.: Fan, 2009. 77-b.

3. B.Qosimov, Sh.Yusupov, U.Dolimov, Sh.Rizayev, S.Ahmedov. Milliy uygʻonish davri oʻzbek adabiyoti. -T.: Maʼnaviyat, 2004.
4. A.Avloniy. Tanlangan asarlar. 2-jild. -T.: Maʼnaviyat, 2006. 41-b.
5. A.Avloniy. Tanlangan asarlar. 2-jild. -T.: Maʼnaviyat, 2006. 71-b.
6. A.Avloniy. Tanlangan asarlar. 2-jild. -T.: Maʼnaviyat, 2006. 61-b.
7. I.Haqqulov. Ijod iqlimi. -T.: Fan, 2009. 98-b.

XX ASRDA OʻZBEK ZAMONAVIY TEATR TERMINLARINING RIVOJLANISHI

ZUMRINISO KOZIMOVA,
*OʻzDSMI “Oʻzbek tili va
adabiyoti” kafedrasi oʻqituvchisi*

Annotatsiya

Mazkur maqolada “teatr” hamda zamonaviy teatr terminlarining oʻzbek tiliga kirib kelishi, tarqalishi hamda qoʻllanilish doirasi haqida soʻz boradi. Bu terminlar bevosita jadidlar faoliyati bilan ham bevosita bogʻliqligini kuzatish mumkin boʻladi.

Kalit soʻzlar: nayrangxona, nayrangboz, tomoshaxona, muqallid, tomosha, parda, teatr, drama, sahna.

Аннотация

В данной статье рассказывается о введении, распространении и сфере употребления терминов «театр» и современный театр в узбекском языке. Можно будет заметить, что эти термины имеют непосредственное отношение к деятельности древних.

Ключевые слова: театр, театр, драма, сцена.

Annotation

This article describes the introduction, distribution and scope of the terms “theatre” and modern theater in the Uzbek language. It will be noted that these terms are directly related to the activities of the ancients.

Key words: theatre, theatre, drama, stage.

Yozma adabiyotlarda hanuzgacha qadimiy o‘zbek teatri uchun beriladigan nom, kategoriya va voqealarni to‘g‘ri ifoda qila oladigan va hamma uchun mushtarak bo‘lgan terminlar, tushunchalar yoki ta’riflar yo‘q. Shu sababli, turli mualliflarning asarlarida terminologik noaniqliklar mavjud [1, 9-b].

XVIII asrgacha, asosan tomosha san’ati “masxara”, “muqallid” deb, undan keying davrlarda esa “masxaraboz”, “qiziqchi”, “qiliqchi” deb ham yuritilgan.

1870–90-yillarda o‘zbek ziyolisi Ahmad Donish Buxoro elchilari tarkibida bir necha bor Rossiyada bo‘ladi. 1973–74-yilda ham Buxoro davlatining farmoniga ko‘ra, Imperator Aleksandr II ning qizi Mariyaning to‘yi munosabati bilan Peterburgga boradi. To‘y va bazmlarda ko‘rgan tomoshalari taassurotini “Navodirul-vaqoe” asarida bayon qiladi. Bu vaqtda Ahmad Donish rus tilini bilmagan va ularga yozuvchilardan Kozimbek degan kavkazlik yozuvchini tilmoch qilib taynlashgan. Shunga ko‘ra, Ahmad Donishning Peterburgda ko‘rgan teatr tomoshalari va konsertlari taassurotlarida ruscha so‘z va terminlar umuman uchramaydi: “**Tomoshaxonaga** kirib o‘ltirganimizdan so‘ng **nayrangxonaning** pardasini ko‘tardilar... **Nayrangbozning** qo‘lida bir necha tangasi ham bor edi... So‘ng uch halqalik ikki gaz arqonni **o‘yinxona** o‘rtasiga tortganlaridan keyin bir **darboz** unga osilib, turli o‘yinlar ko‘rsatdi. Qisqasi, bu to‘yda ko‘rsatilgan turli xil **masxarabozliklar**, hunar, san’at va nayranglar inson aqliga sig‘maslik darajada edi” [2, 229-b].

Ahmad Donish Said Abdulfattoh to‘ra Abdulqosimbiy bilan birgalikda elchilik xizmati bilan Rossiyaga qilgan yana bir safari tafsilotlarida yozadi: “Russiyadagi har bir shaharda **bazmxona** bo‘lib, ularda har kecha soat 12 gacha turli o‘yinlar bo‘lib turadi... bu bazmxonalarda har turli **SHO‘BA da nayrang** o‘yinlari ham o‘tkaziladi”; “Poti nomli qo‘shiqchi... mana shu xildagi zebi-ziynatlar bilan ko‘rinib, ishqirib, sizg‘irib, ovozini turli kuylarga solib qo‘shiq aytganda, tomoshabinlar oh-voh sadolarini ko‘tarib to‘xtovsiz chapaklar chalar edilar”; “...qizlar raqs-u samoga tushib o‘ynadilar, shohsupa sahnani bir oyoqlab bir necha qayta aylandilar. Ikki oyog‘ini juftlab olib charh urib, ikki gazcha yuqoriga ko‘tarildilar” [2, 253-b]. Guvohi bo‘lganimizdek, Ahmad Donish o‘z taassurotlarida teatr binosi, teatr tomoshalari,

konser t zali, sirk maydoni, sirk tomoshalari, illyuziya hamda opera va balet tomoshalarini tasvirlaydi. Ammo opera va balet teatrini anglatuvchi bironta tushuncha yoki soʻzdan foydalanmaydi. Shunchaki ularning taʼrifini berib, hayratini yashira olmaganligini yozadi.

XVIII–XIX asrlarda faol ishlatilgan “tomosha” soʻzi ham aslida “drama” singari “harakat” maʼnosini bildirgan. Teatr terminini ilk bora Furqat ijodida uchratamiz. Furqat 1890-yil Toshkentda boʻlganida “Suvorov haqida”gi teatr tomoshasini koʻradi. Shundan taʼsirlanib oʻzining “Suvorov haqida” degan sheʼrini yozadi. Sheʼrning sarlavhasidan keyin “Ushbu 1890-yilda 5-oktabrda Toshkent shahridagi teatr imoratida boʻlgʻon oʻyun xususida” degan izoh yozadi. Mazkur sheʼrida shoir oʻsha davrgacha faol isteʼmolda boʻlgan **muqallid**, **tomosha** bilan birgalikda neologizm (oʻz davri uchun) soʻzlar – teatr, kontrak terminlarini hamda isteʼmolda mavjud, ammo bu davrga kelib oʻz maʼnosiga qoʻshimcha mano yukini olgan **parda** soʻzini qoʻllaydi:

Mugʻanniy, nagʻmani kel aylab ogʻoz,
Urush ohangida qil pardani soz!
Teatr bazmini obod qilgʻil,
Tomosho ahli koʻnglin shod qilgʻil!
Suvorovgʻa muqallid bir tomosho
Erur boshdin ayogʻi hayratafzo...
...Suvorov chun oʻzin ichkari oldi,
Aroga kontrak deb parda soldi...

Furqat Suvorov haqidagi pyesani aktyorlar tomonidan muqallid qilinganligini aytadi va obrazlarni badiiy tasvirlab beradi.

Furqat orqali oʻzbek tili lugʻatiga “teatr”, “konsert”, “royal”, “zal”, “klub”, “antrakt”, “kreslo” kabi Yevropa teatrining birinchi soʻzlari kirib keldi [3].

Oʻzbek tilining izohli lugʻatida “teatr” soʻziga shunday taʼrif beriladi: **TEATR** [*lot. theatrum < yun. theatron – tomoshaxona*] **1** Aktyorlarning sahnadagi harakatlari orqali hayotni, hayotiy hodisalarni badiiy ravishda aks ettiruvchi sanʼat turi, shu sanʼatga asoslangan tomoshalar. *Qoʻgʻirchoq teatri. mm Kitob nashr etish, teatr, kino, televideniye va radioga katta zʼtibor berilayotganining guvohi boʻldik. Gazetadan.*

Kino, teatr kabi san'at turlari orasida adabiyot ham tarbiyaning eng faol va samarador omillaridan biridir. "Fan va turmush".

2 Shunday san'at vositasida tomoshalar qo'yish bilan shug'ullanuvchi muassasa. *Navoiy nomidagi opera va balet teatri. Yosh tomoshabinlar teatri. mm -Bizning teatr hali yangi-da. Usta o'ynovchilar io'q, – izoh bera boshladi Abdishukur. Oybek, Tanlangan asarlar.*

3 Shunday san'at namoyish qilinadigan, tomoshalar ko'rsatiladigan joy, bino. *Teatr tomoshabinlar bilan liq to'lgan edi. Bu yerda yana bitta muhtasham teatr qad ko'taradi. mm [Alimardon] Teatr etagidagi boqqa kirgandagina o'ziga keldi. U. Hoshimov, Qalbingga quloq sol.*

4 s.t. Aktyorlarning sahnadagi harakati orqali ko'rsatiladigan tomosha; spektakl. *Esingda bormi, rayondan teatr ko'rib kelayotgan kechamiz, aravada Sotiboldi, ashula aytamiz, deb Kanizakni qistadi, ko'nmagandan keyin, sochidan tortdi. A. Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari [4].*

Falsafa fanlari doktori, professor E.Umarov "teatr" yunoncha "teatron" so'zidan olingan bo'lib, qadimgi yunonlar ommaviy tomoshalar bo'ladigan joylarni "teatron" deb ataganlar" [5], deydi. Tadqiqotchi A.Alimuhammedovning "Antik adabiyot tarixi" kitobida "Teatr" so'zining ma'nosini "ko'rish", "kuzatish" hamda "tomoshabin o'tiradigan joy" ma'nolarida izohlashidan ham ko'rishimiz mumkinki, qadimda ham "teatr" san'at turi hamda shu san'at asarini namoyish qilinadigan joy ma'nolarini anglatib kelgan.

1877-yildan boshlab Turkistonga rus truppalari, musiqa jamoalari, 1896-yildan alohida mashhur rus artistlarining gastrollari, 1903-yildan arman, 1910-yildan esa tatar, ozarbayjon truppalarining gastrollari keng tus olgan. Aslida rus teatri ta'sirida dunyoga kelgan tatar va ozarbayjon teatrlarining til, urf-odat jihatidan o'zbek xalqiga yaqinligi Yevropa teatr formalarini o'zlashtirishda ancha osonlik tug'dirgan va yangi o'zbek teatrining maydonga kelish jarayonini tezlashtirgan. Shuningdek, bu teatr truppalari orqali ingliz, fransuz tilidan rus tiliga o'zlashgan yangi termenlar ham kirib keldi.

Ozarbayjon musiqa teatrining O'zbekistonda o'tgan gastrollari o'zbek tomoshabinini musiqa teatri janri bilan tanishtirishda alohida mazmun kasb etgan [1].

Opera, muzika, tansa, konsert, afisha, pyesa kabi qator termenlar tilimizda paydo bo'lganligiga qaramay, 1911-yilgacha yozma milliy dramaturgiyaga ega emas edik. Shu yilda yozilgan "Mahramlar", "Padarkush" o'zbek milliy dramaturgiyasidagi ilk qadam edi. 1913-yilda Avloniy "Toshkent shahrida musulmon dramasi san'ati havaskorlari truppasi tashkil etildi" deb yozadi [1].

Truppa [*nem.* Truppe – qism, bo'linma, guruh] Teatr yoki sirk artistlari jamoasi [4].

G'ulom Zafariy "Padarkush" pyesasining sahnalashtirilganligi haqida "Bu spektaklni o'ynashda kavkazlik o'rtoqlarimizdan Ali Asqar Asqarovning katta yordami tegib teatrni o'ynamoq usullarini ko'rsatib, rejissyorlik etdi" [6] deb yozadi. Demak, 1914-yillardayoq rejissyor termeni ham faol iste'molda bo'lgan.

XX asr boshlaridagi yana bir muhim manba Mahmudxo'ja Behbudiyning 1914-yil "Oyna" jurnalining 29-sonida bosilgan "Teyotr nadur?" maqolasi edi. Muallif unda teatrning estetik ahamiyatini yoritib berishni asosiy maqsad qilib qo'yadi. Biz uchun ahamiyatli jihati esa unda qo'llanilgan tushuncha va terminlarning tavsifidir. Maqolada Behbudiy o'z davrigacha qo'llanib kelingan an'anaviy teatrga hamda yangi Yevropa teatriga oid quyidagi tushuncha va terminlarni qo'llaydi: "tomoshagoh", "mazhaka", "mushaxxis", "hangoma", "o'yunchi", "masxaraboz"; "teyotr", "teyotrxona", "sahna", "fojia", "drama", "tanqid", "muharrir" kabi. Yangi terminlarni qo'llab ularning izohini an'anaviy teatr tushunchalari bilan anglatishga harakat qiladi. Fojiani qayg'ulik, mazhakani kulgu deb tushuntiradi, ya'ni tragediya, komediya terminlarini qo'llamaydi. Yangi teatrimizda tanqidchilik Ahmad Donishdan boshlangan bo'lsada, unda teatr tanqidchiligini anglatuvchi "tanqid" tushunchasi uchramaydi. Bu terminni birinchi bo'lib Behbudiy olib kirdi: "Tanqid – saralashdir. Teyotrda qo'yulgan asarni ortuqcha va yo oz yerlarini va yetishmaganlarini maishati milliyadan xorij nuqtalarini muharrirlar jaridalar ila tanqid etadilar".

1919-yilda Abdulla Qodiriyning "Ishtirokiyun" gazetasining 24-oktabr, 202-sonida "Eski shahar teatr havaskorlarig'a"; 11-dekabr, 239-sonida "Bizda teatru

ishining borishi” maqolalari chop etiladi. Bu maqolalarda Qodiriy teatru havaskorlari, “Artistlar soyuzi”, “repititsiya”, “artist”, “fantaziya”, “dialog”, “monolog”, “akt”, “yozuvchi”, “dramaturg”, “komik”, “operato‘r”, “tragediya”, shuningdek, spektaklning o‘rniga – “teatr o‘yunlari”, dramaning o‘rniga – “teatr risolasi” terminlarini qo‘llaydi. Bu terminlarni tilimizga A.Qodiriy kiritdi, deya olmaymiz. Sababi 1914-yildan 1919-yilgacha bo‘lgan vaqt mobaynida Yevropa teatrining juda ko‘p terminlari tilimizdan joy olib ulgurgan edi. Qodiriyning o‘zi ham “Bizda teatru ishining borishi” maqolasida: “...o‘z imlosini to‘g‘ri yoza olmag‘anlar, “dramaturg”, “komik” hatto “operato‘r” ham bo‘lib maydonga chiqdilar-da (“tragediya”ni yozmag‘anlarig‘a shukr qilasan endi!) Toshkandni ola-chipor drama, komediya va operalar ila to‘ldirdilar”, - deydi.

“O‘yin” so‘zi XVIII–XIX asrda ham tomosha turlarining nomi (“Kema o‘yin”, “Ho‘bbimboy” o‘yin”, “Beshqarsak” o‘yin kabi) yoniga qo‘shib aytilgan. XX asrning 30-35-yillariga qadar ham (teatr tomoshasi, spektakl o‘rniga teatr o‘yunlari kabi) saqlanib qoldi.

O‘yin sof turkiy so‘z bo‘lib, M.Koshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk” asarida **ojyn** shaklida keladi.

O‘YIN “tana, oyoq, qo‘l va qosh-ko‘zlarni kuyga monand holda go‘zal harakatlantirish”, “raqs”. *Qo‘shiqdan so‘ng o‘yin boshlandi.* Bu ot asli qadimgi turkiy tilda “sakrash harakatini qil-” ma‘nosini anglatgan **oy-** fe‘lidan **-(u)n** qo‘shimchasi bilan yasalgan (ESTYA, I, 435; Devon, I, 113; DS, 366); o‘zbek tilida bu so‘zning ikkinchi bo‘g‘inidagi **u** unli **i** unlisiga almashgan: **oy- + un = oyun > oyin.** Bu ot dastlab “sakrash harakatlari”ni bildirgan, “raqs” ma‘nosi keyin yuzaga kelgan [474, Sh.R, I].

Cho‘lpon bu yillarda “Sahnamizda”, “O‘zbek davlat truppasi”, “Teatr san’ati”, “Sahnamiz tegrasida” teatr tanqidchiligiga xos qator maqola va taqrizlar yozgan. Cho‘lponning bu yillardagi bir qancha maqolalari Moskvadagi dram studiyasining faoliyati, o‘qitish uslubi, ularda tahsil olayotgan o‘zbek aktyor va rejissyorlari haqida, Moskva teatrlari haqida,... studiyada 1925–1927-yillarda o‘ynalgan spektakllar – “Xasis”, “Revizor”, “Malikai Turandot”, “Sado”, “Yorqinoy”... spektakllari

tafsilotlariga bag'ishlangan [3]. Ko'rib turganimizdek, rus teatri bilan yaqin aloqalar, yosh aktyor va dramaturglarning bu davrga kelib Moskvada tehsil olishi tilimizda Yevropa teatri terminlarining tezlik bilan o'zlashib borishiga sabab bo'ldi.

“Sahna” so'zi ham tilimizda mavjud bo'lsa-da, teatr yoki konsert tomoshalari ko'rsatilishi uchun mo'ljallangan maydon ma'nosida XIX asr oxiri XX asr boshlaridan qo'llanila boshlandi.

SAHN Bu arabcha so'z **ṣāhn(un)** shakliga ega (ARS, 438); o'zbek tiliga sad undoshini **s** undoshiga, hoyi hutti undoshini **h** undoshiga almashtirib qabul qilingan: **ṣāhn** → **sahn**; “maydaladi” maydaladi ma'nosini anglatuvchi **ṣāhana** fe'li maqolasida berilgan bu so'z arab tilida “likop”, “ovqat”, “maydon” ma'nolarini anglatadi (ARS, 430); O'zbek tilida “maydon”, “yuza” ma'nosini anglatish uchun ishlatiladi [SH.R, 382, II].

SAHNA Bu arabcha so'z **sahn** so'ziga kichraytirish ma'nosini ifodalovchi **-at(un)** qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan; o'zbek tiliga so'z oxiridagi **t** tovushini tashlab olingan; asli “kichik sahn” ma'nosini anglatadi; hozirgi o'zbek tilida “tomosha ko'rsatish uchun umumiy sahndan balandroq qilib qurilgan kichik” ma'nosini anglatadi. Bu so'zdan o'zbek tilida **sahnalashtir-** fe'li yasalgan [382, II].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. M.Rahmonov. O'zbek teatri tarixi. (XVIII asrdan XX asr avvaligacha o'zbek teatr madaniyatining taraqqiyot yo'llari). T.: “Fan”, 1964.
2. Ahmad Donish. Navodir ul-vaqoye. T.: “Fan”, 1964.
3. M.Rahmonov. O'zbek teatr tanqidchiligi. 25-b.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 4 jild.
5. E.Umarov. Estetika (Nafosatshunoslik). – Toshkent: O'zbekiston, 1995. – B.216
6. “Hurriyat” gazetasi, 1917-yil, 26/11, № 11.

FURQAT IJODIY MEROSINING YOSHLAR MA'NAVIYATINING SHAKLLANISHIDAGI AHAMIYATI

LOLA XALMAMATOVA,
TAQU dotsenti
SABINA SHATMANOVA,
TAQU talabasi

*Vatanning ishtiyoqin tortaram g'urbat g'ami birla,
Turubdurman qutulmay g'ussai ranju inolardin...*

Furqat

Annotatsiya

Ulkan soʻz san'atkori, o'zbek xalqining ardoqli ma'rifatparvar, vatanparvar shoirlaridan biri sifatida shuhrat qozongan Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqatning ijodiy merosi doimo xalqimiz tomonidan e'zozlab kelingan. Furqat ko'p asrlik adabiyotimizga yangi mavzular, yangi g'oyaviy ohanglar olib kirdi, chin ma'noda novator ijodkor sifatida qalam tebratdi.

Kalit soʻzlar: publitsist, meros, she'riyat, shoir, qalb, darvesh.

Аннотация

Творческое наследие Зокирджона Холмухаммад оглу Фурката, великого художника слова, одного из самых просвещенных и патриотичных поэтов узбекского народа, всегда пользовалось уважением в нашем народе. Фуркат привнес новые темы, новые идеологические оттенки в нашу многовековую литературу и потряс пером как поистине новаторский творец.

Ключевые слова: публицист, наследие, поэзия, поэт, душа, дервиш.

Annotation

The creative heritage of Zokirjon Kholmuhammad oglu Furkat, the great artist of the word, one of the most enlightened and patriotic poets of the Uzbek people, has always been respected by our people. Furkat brought new themes, new ideological nuances to our centuries-old literature and shook his pen as a truly innovative creator.

Key words: publicist, heritage, poetry, poet, soul, dervish.

Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat – o‘zbek milliy ma‘naviyati tarixida chuqur iz qoldirgan serqirra iste’dod sohibi. O‘z zamonida ijodiy salohiyat jihatidan ham, ijtimoiy muhitda tutgan o‘rni nuqtai nazaridan ham o‘ziga teng keladigan boshqa bir ziyolini uchratish qiyin. Uning nazmiy merosi bir asrdan ko‘proq muddat o‘tgan bo‘lsa-da, o‘zining yuksak badiiyati, teran mazmun-mohiyati bilan she‘riyat muhiblarini hayratga solib kelmoqda.

Rafiqo, ne edi maqsad jahona kelmagingdinkim,

Ketarda na ayon mohiyatingni, na nihon qilding.

Xuddi shunday abadiy mavzularga bag‘ishlanganligi uchun ham shoir she‘riyati abadiyatga daxldordir. Uning har bir misrasi, har bir so‘zi insonni tafakkurga, yuksak e‘tiqodga va ma‘naviy poklikka da‘vat etadi. Shuning uchun ham millat farzandlarining ma‘naviy kamolotida bu she‘riyatning tutgan o‘rni beqiyosdir.

Bu yil Furqat tavalludiga 161 yil to‘ldi. Ona-Vatanni jonidan ortiq sevsada, undan yiroqda, g‘urbatda yashashga mahkum bo‘lgan ulug‘ shoir xotirasi har bir vatanparvarning qalbida abadiy yashaydi.

IX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi o‘zbek xalqchil adabiyotining yirik namoyandasi, yangicha ma‘rifatparvarlik yo‘nalishining asoschilaridan biri, mashhur lirik shoir, otashin publitsist Zokirjon Furqat Qo‘qon shahrida Mullo Xolmuhammad oilasida dunyoga kelgan. Bo‘lajak shoirning otasi zamonasining ilg‘or fikrli vakillaridan biri sifatida turli bilimlardan yaxshigina xabardor bo‘lgan. Mullo Xolmuhammad xususan badiiy adabiyot muxlisi bo‘lib, o‘zi ham she‘riy iqtidor sohibi edi. Zokirjon mahallasidagi maktabda tahsil ko‘radi, ayni zamonda otasi yordamida mustaqil mutolaa orqali o‘zbek va fors adabiyotining buyuk namoyandalari merosini, ayniqsa, Alisher Navoiy ijodini chuqur o‘rganadi, forsiy tilni mukammal o‘zlashtiradi. Yosh Zokirjon Navoiy asarlarini shu darajada berilib mutolaa qiladiki, o‘zining guvohligiga ko‘ra, buyuk shoir hatto uning tushiga ham kiradi va suhbat asnosida she‘riyatdan imtihon qilib, ijodiy ish uchun “oq fotiha” beradi. Shu yo‘sin u Navoiy duosidan ruhlanib bolalik yillaridayoq qo‘liga qalam oladi va umrining oxirigacha ijod

bilan shug‘ullanadi. Zokirjon o‘zi yozgan tarjimai holida qayd etganidek, to‘qqiz yoshidayoq qog‘oz sahifasiga quyidagi misralarni bitib, muallimining olqishlariga sazovor bo‘lgan:

Mening maktab aro buldur murodim,

Xatimdek chiqsa imloyu savodim.

Xushnavis kotiblar va mudarrislardan hattotlik san’ati va arab tilidan saboqlar olgan Zokirjon 1873-yilda madrasaga kiradi. 1875-76-yillarda Qo‘qon xonligida yuz bergan qonli, siyosiy voqealar munosabati bilan madrasa yopilgach, yana mustaqil mutolaa va ijodiy ish bilan shug‘ullanadi. Yangi Marg‘ilonda savdo ishlarini yo‘lga qo‘ygan tog‘asining qistoviga ko‘ra, u yerga borib yordamlashadi, keyinchalik o‘zi ham “choy va digar ashyolar savdosig‘a do‘kon” ochadi, samovarchilik, mirzolik qiladi. Bundan ijtimoiy faoliyat oddiy xalq vakillari hayoti va orzu-intilishlari bilan bevosita tanishish, mustamlaka tuzumi illatlarini chuqurroq his etish imkoniyatini beradi.

Zokirjon Yangi Marg‘ilonda ijodkor sifatida to‘la shakllandi, o‘z g‘azallariga “Furqat” – “ayriliq” taxallusini qo‘yib, shuhrat qozona boshladi. Mustamlakachi chor ma’muriyati joylashgan xuddi shu yerda u ilk bor yevropacha hayot tarzi, zamonaviy fan-texnika yangiliklari bilan tanishadi.

Saksoninchi yillar boshlarida Qo‘qonga qaytib, oila quradi va asosan ijodiy ish bilan shug‘ullanadi. Muqimiy va Muhyi yetakchi bo‘lgan Zavqiy, Nodim, Nisbat, Muhayyir kabi ijodkorlar bilan bevosita muloqotga kirishadi, ular muntazam ravishda uyushtiradigan adabiy majlislarining, she’riyat kechalarining faol ishtirokchilaridan biriga aylanadi. Bu yirik qalam sohiblari ijodida keyinchalik kamol topgan g‘oyaviy va adabiy birlik, ular dunyoqarashidagi umumiylik xuddi shu adabiy anjumanlarda shakllana borgan.

Furqatning Qo‘qondagi ijodi tur va mavzu, mazmun va shakl rang-barangligi jihatidan ham, sermahsulligi jihatidan ham diqqatga sazovor. U mumtoz she’riyatimiz an‘analari ruhida ko‘plab ishqiy g‘azallar, muxammaslar, Navoiy asarlariga go‘zal nazira va taqlidlar yaratdi, chuqur xalqchillik va zamonaviylik uning she’rlarida tobora keng o‘rin egallay boshladi. Uning “Bo‘ldi” radifli muxammasida mavjud mustamlaka

tuzumining illatlari, tobora keng quloq otayotgan kapitalistik munosabatlarning salbiy oqibatlari badiiy ifodasini topgan. Xalqning siyosiy huquqsiz va iqtisodiy nochor ahvolidan qaygʻurgan, oʻzini “jafogʻa hamnishinu gʻam bilan kulfatga xizmatkor his qilgan shoir xuddi shu muhammasda:

Ne jurm oʻttiki bizdin bunchalik Fargʻona tang boʻldi? - deya nido chekadi.

Qoʻqon xonligining uzil-kesil tugatilib, batamom mustamlakaga aylantirilish voqeasi bilan bogʻliq yaratilgan: Demish xon bir kunikim, davru davronlar qayon qoldi? Misrasi bilan boshlanuvchi muhammas ham Furqatning shu davr ijodining mahsulidir. Toju taxtdan, shon – shavkat va ayonlardan mahrum boʻlgan Xudoyorxon nomidan bitilgan bu asar shoir ijodida zamonaviy ijtimoiy tanglikni isbotlovchi dalillardandir.

Oʻzining guvohlik berishicha, Furqat shu yillarda “Hammomi xayol” risolasini nazm silkina chekadi”, “Chor darvesh” hikoyasini forschadan “zebo iboralar bila” tarjima qiladi. “Nuh manzar” nomli sheʼriy kitob yaratadi.

“Bulardin boʻlak har xil gʻazaliyotim Fargʻona muzofotiga (yaʼni, yon-atrof qishloq-shaharlariga) va ditar mamlakatlarga muntashir (mashhur) boʻldi”, deb yozadi shoirning oʻzi gʻurur bilan. Xuddi shu yillarda Furqat ilk bor sheʼrlarini toʻplab, majmua holiga ham keltirdiki, bu haqda u “gʻazal va muxammaslarim avroqini (varaqlarini) daftar sherozasiga bogʻlab, jamʼ qildim”, deb taʼkidlaydi. Afsuski, shoirning oʻzi qayd etgan bu risola, manzuma va tarjimalari kabi shu kunga qadar topilgan emas.

Furqat taxminan 1886-87-yillarda Margʻilonga borib, u yerdagi Masjidi Jomeʼ hujrasida istiqomat qilib, yoru birodarlari koʻmagida kichik doʻkon ochgan boʻlsa-da, asosan sheʼriyat bilan band boʻladi, shaharning ziyolilari, jumladan, Xoʻjajon Rojiy, Muhammad Umar Havoii, Mulla Toshbolto Royiq kabi ijodkorlar bilan tanishib, adabiy suhbatlar quradi. Shu yerda u ilk bor gazeta bilan tanishadi. Yangilikka chanqoq, taraqqiyparvar shoirda ijtimoiy hayotda yuz bergan oʻzgarishlarga, asta-sekin yoyila borayotgan fan va texnika namunalari, chet el madaniyati va hayoti tarziga qiziqish uygʻonadi. Unda yangiliklar bilan bevosita tanishish, ularni oʻz koʻzi bilan koʻrish ishtiyoqi zoʻrayadi.

Shu bois Furqat 1889-yilning boshlarida Toshkent safariga chiqib, Qo‘qon orqali Xo‘jandga keladi. Bu qadimiy madaniy shaharda Toshxo‘ja Asiriy boshliq mahalliy ijodkorlar, adabiyot muxlislari bilan qator uchrashuvlar, mushoiralar uyushtirgan Furqat ayni zamonda shahar aholisining yashash sharoiti, kundalik hayoti, rasm-rusumlari bilan ham yaqindan tanishadi. Keyinchalik Furqatning Asiriyga, Asiriyning esa unga yo‘llagan samimiy she‘riy maktublari Xo‘janddagi uchrashuvlar tufayli do‘stlik rishtalarining mustahkam bog‘langanligidan guvohlik beradi.

1889-yilning o‘rtalari (hijriy 1306-yil shavvol (iyun) oyida Furqat Toshkentga kelib, Ko‘kaldosh madrasasi hujralaridan biriga joylashadi. Odatiga ko‘ra, bu yerda ham mahalliy ziyolilar bilan muloqotga kirishadi, adabiy hayotda ko‘rinarli mavqega ko‘tarila boradi. O‘zining ta’kidlashicha, taniqli ziyoli Sharifxo‘ja Eshon tavsiyasiga ko‘ra, “Farxat” taxallusini qabul qilib, ma’lum muddat she‘rlariga shu taxallusni qo‘yadi, ammo ko‘p o‘tmay yana eski taxallusini tiklaydi.

Furqatning g‘azal va muxammaslarida ijtimoiy ohanglar ham ko‘rinarli o‘rin tutadi. Mustamlaka tuzumining illatlarini qoralash, joriy adolatsizlik va zo‘ravonlikdan, huquqsizlik va nochor hayotdan, nodonlarning zamonada e’tibor topib, donolarning, halol kishilarning xor-zor etilishidan norozilik badiiy bo‘yoqlarda qat’iy jaranglaydi.

Furqat hayotining Toshkent davri uning dunyoqarashi takomilida katta ahamiyat kasb etdi. Chor mustamlakachilik ma’muriyatining markaziga aylantirilgan Toshkentda shoir kundan-kunga kirib kelayotgan yevropacha hayot tarzi bilan bevosita tanishish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Yangi tarixiy sharoitda moddiy-madaniy hayot va ijtimoiy ongda yuz bergan sezilarli o‘zgarishlarni mushohada etish, yaqin o‘tgan davr bilan taqqoslash natijasida Furqat dunyoqarashida jiddiy sifat o‘zgarishi yuz beradi. Eng muhimi shundaki, bu hol uning ijodida o‘z badiiy ifodasini topdi – ma’rifatparvarlik, yevropacha ilm-madaniyat, fan-texnikaga xayrixohlik shoir asarlarining g‘oyaviy mohiyatiga aylana bordi. Bu esa Furqatning ko‘p asrlik adabiyotimizga yangi mavzular, yangi g‘oyaviy ohanglar olib kirishiga, chin ma’noda novator ijodkor sifatida qalam tebratishiga zamin bo‘ldi. Shoir nihoyat faollashdi,

ilgʻor gʻoyalarning targʻibotida gazetadan unumli foydalanish mumkinligini yaxshi tushundi va tez orada “Turkiston viloyatining gazetasi” hayʻatiga rasman ishgʻa joylashdi.

1890-yilning may, iyul va sentabr oylarida “Ilm xosiyati”, “Akt majlisi xususida”, “Toshkent shahrida boʻlgʻon nagʻma bazmi xususida”, shuningdek, uch qismdan iborat “Vistavka xususida” kabi davr adabiyotidagi maʼrifatparvarlik yoʻnalishining yetuk namunalari darajasida boʻlgʻan asarlari shu gazeta sahifalarida dunyo yuzini koʻrdi.

Zokirjon Furqat haqli ravishda oʻzbek publitsistikasining asoschilaridan biri hisoblanadi. Uning otashin publitsist sifatidagi faoliyati 1890-yildan boshlanadi. “Turkiston viloyatining gazetasi” xodimi sifatida u bir yildan koʻproq vaqt davomida Sattorxon kabi ilgʻor maʼrifatparvarlar bilan hamkorlikda gazetani tayyorlashda bevosita qatnashib, gazeta sahifalarida oʻz maqolalarini eʼlon qiladi.

Furqatning Toshkentdagi faoliyati uzoqqa choʻzilmadi. U 1891-yil mayida Samarqandga joʻnaydi, shahar fozillaridan Mirzo Buxoriy hovlisida yashab, qadimiy obidalar bilan tanishadi, gazetaga xabarlar yoʻllaydi. Soʻngra Buxoroga oʻtadi. Iyul oyi oxirlarida esa chet el safariga chiqib, Marv-Ashxobod-Boku-Botumi orqali noyabr oyida Istambulga boradi. Shu tariqa shoir hayoti, dunyoqarashi va ijodida chuqur iz qoldirgan vatanjudolik boshlanadi. Istambuldan Toshkentga yoʻllagan mashhur “Sabogʻa xitob” sheʼriy maktubi Vatan ishtiyoqi, sogʻinchi, ayriliq azoblari va yolgʻizlik ohanglari shoir ijodida endilikda oldingi oʻringa koʻtarilganini koʻrsatadi. Furqat Istambuldan Bulgʻoriya va Yunonistonga qisqa muddatli sayohat uyushtirib, Bolqon yarim orolining qator shaharlarida boʻladi. Shu kezlarda yaratilgan “Rumolik qiz hikoyati” (“Yunon mulkida bir afsona”da vatanni qoʻmsash, unga talpinish mavzui romantik-sarguzasht boʻyoqlarida juda taʼsirchan ifodalangan).

Furqat 1892-yil martida Istambuldan Oʻrta yer dengizi orqali Arabistonga oʻtib, Makkada haj ziyoratini bajo aylab, Jidda, Madina shaharlarida boʻldi. Xuddi shu ziyorat munosabati bilan uning “Hajnoma” asari maydonga keladi. Makka ziyoratini tugatgach, Bombeyga kelib, Hindistonning qator qishloq-shaharlariga sayohatlar uyushtiradi. Shoirning bu davrda yaratgan barcha asarlarida nasriy va nazmiy maktublarida ona-yurt sogʻinchi va vatanparvarlik gʻoyalari yetakchilik qildi. Bu jihatdan, ayniqsa, “Adashganman” radifli lirik sheʼrlar turkumi alohida ajralib turadi.

Furqat 1893-yil martida Kashmir-Tibet orqali uygʻur oʻlkasiga keladi. Yorkentda turgʻun boʻlib qoladi.

Furqat Yorkentga kelgandan keyin Kichik Koʻlboshi mahallasida Hakim Oxun ismli kishining hovlisida yashagan. Shahar rastasidagi Soʻgat saroyi mehmonxonasi oldida Hindistondan olib kelgan dorilari bilan savdo qilgan va duradgorlik doʻkonini ochgan. Lekin xalqning turmush saviyasi juda past edi. Bozor kasodligidan dorilarini sotolmay, uning turmushi qiyin kechgan. Oʻsha paytda adabiy bazmlarda tanishib qolgan Azizbek degan kishining taklifiga binoan Qirgʻaliqqa borib tijorat ishlari bilan shugʻullanadi. Azizbek Furqatga sarmoya uchun 200 sar kumush qarz berib turadi. Shundan soʻng Furqatning turmushi hiyla yaxshilanadi. U xoʻtanlik Supurgi Oxun degan tabibning Raʼnoxon ismli qiziga uylanadi va bu joyda ikki yil turib qoladi.

Furqat doimo Vatanga qaytish umidi bilan yashadiki, bu intilish uning qator badiiy asarlarida, xat-xabarlarida ham u yoki bu darajada oʻz ifodasini topgan. “Vatanning ishtiyoqini tortaram gʻurbat gʻami birlan”, deb yozgan shoir umrining soʻnggi kunlariga qadar oʻz yurtiga qaytish ilinjida yashadi, shu bois uning fuqaroligidan chiqmadi.

Furqat Yorkentda dorivor oʻsimliklar bilan savdo qiluvchi kichik doʻkon ochadi. Asosan esa ijodiy ish va hattotlik bilan shugʻullanadi. Shoirning oʻz maʼlumotlariga koʻra, chet el sayohatiga chiqqani hamonoq yozishga kirishgan “Sayohatnoma” asari ustida koʻp ishlagan. Ammo hajman kattagina deb taxmin etiluvchi bu asar hanuzgacha topilmagan. Furqat Yorkentda koʻplab lirik gʻazal va muxammaslar qatorida ijtimoiy-siyosiy mavzularda ham qator masnaviylar yaratdi. “Masarratnoma”, “Qasida” asarlari, shuningdek, rus-yapon urushi munosabati bilan yozgan masnaviysi xuddi shu turkum jumlasiga kiradi.

Shoir ona yurti bilan, Fargʻona va Toshkentdagi yoru doʻstlari bilan aloqani kanda qilmadi. Zavqiy, Toshbolta kabi ijodkor doʻstlariga sheʼriy maktublar, “Turkiston viloyatining gazetasi”ga xat va maqola-xabarlar yuborib turdi. U xuddi shu yillarda milliy adabiyotimizda pamflet va felyeton kabi jangovar turlarning ilk namunalarini yaratib, gazeta sahifalarida eʼlon etdi. Furqatning adabiyotimiz tarixida ikki tillik ijodkor sifatida ham oʻz oʻrni bor. Uning forsiy tilda bitilgan ishqiy va ijtimoiy

mazmundagi ko‘plab g‘azallari o‘zining yuksak badiiyligi bilan o‘quvchilar dilidan mustahkam o‘rin olgan.

Mazmunan hayotiy va badiiy barkamol lirikasi, ma’rifatparvarlik yo‘nalishidagi yetuk asarlari bilan, jozibali nasri va jangovar publitsistikasi bilan XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi milliy adabiyotimiz rivojiga ulkan hissa qo‘shgan Zokirjon Furqat 1909-yili kuz faslida 51 yoshida bo‘g‘iz kasali bilan vafot etdi. Uning jasadi Yorkentning Dongdor mahallasidagi qabristonga qo‘yilgan. Bu vaqtda aytishlaricha “Debochai avval” degan to‘plamni vafotidan biror oy ilgari “Jon bor yerda, qazo bor, bolalarim kichik bo‘lganligidan she’rlarimning qadriga yetmaydi. Bu she’rlarni siz saqlab qo‘ying”, deb do‘sti Bobojon Hojimga bergan ekan. Furqat vafot etganida katta o‘g‘li Nozimjon o‘n ikki yosh, o‘rtanchisi Hakimjon to‘qqiz yosh, kichigi Nodirjon olti yoshda qolgan ekan.

Furqat — milliy ma’naviyatimizning eng zabardast siymolaridan biri. Uning serqirra ijodiy faoliyati millat yoshlarining barkamol shaxslar bo‘lib voyaga yetishida, shubhasiz, muhim ahamiyatga ega. Binobarin, furqatshunoslikning bugungi kungacha qo‘lga kiritgan yutuqlari shoir merosining hamma zamonlar va davrlar uchun birday ahamiyatli, qadrli ekanligi to‘g‘risidagi muhim va haqqoniy xulosaga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdug‘afurov A., Zokirjon Furqat (hayoti va ijodi), T., 1977.
2. Yusupov Sh., Furqat yo‘llarida, T., 1984.
3. Qayumov A., A.Abdug‘afurov, B.Qosimov. She’riyat jilolari.
4. A.Turdibayev. Muhabbat yo‘lida she’rlar.-Toshkent. Yangi asr avlodi. 2009-yil, 65-bet.
5. Yo‘ldoshev B. Frazologizmlarning adabiy til normasiga munosabati // O‘zbek tili va adabiëti. 1992. № 3-4. – B. 37-42.
6. Karimov S.A. Til ta’limi va me’yor (o‘quv qo‘llanma). –Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002. – B. 112-115.

HAMZA DRAMATURGIYASINING O'RGANILISHI

AZIMJON DAVRONOV

ToshDO'TAU

katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Hamza Hakimzoda Niyoziyning oltmishga yaqin dramatik asarlari hamzashunos olimlar tomonidan ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etilishi va baholanishi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Hamza Hakimzoda Niyoziy, pyesa, drama, dramaturgiya,

Аннотация

В данной статье рассматривается изучение около шестидесяти драматических произведений Хамзы Хакимзаде Ниязи и оценивается учеными с научно-теоретической точки зрения.

Ключевые слова: Хамза Хакимзаде Ниязи, пьеса, драма, драматургия,

Annotation

In this article, about sixty dramatic works of Hamza Hakimzada Niazi have been studied and evaluated by contemporary scientists from a scientific and theoretical point of view.

Keywords: Hamza Hakimzade Niazi, play, drama, dramaturgy,

Hamza Hakimzoda Niyoziy ijodida dramatik asarlar salmoqli o'rin egallaydi. Hamza Hakimzoda dramaturgiyasi haqidagi maqolalar dastlab, 1960- yilda nashr etilgan "Hamza haqida maqolalar" nomli ilk ilmiy to'plamda e'lon qilingan. Mazkur to'plamda adabiyotshunos olim Muhsin Olimovning "Hamza Hakimzodaning "G'olibiyat" dramasi haqida"³ sarlavhali maqolasi bosilgan. M.Olimov ushbu

³ Олимов М. Хамза Хакимзоданинг Голибият драмеси хақида, Хамза хақида мақолалар, Т., 1960 й, 158-бет.

maqolada Hamzaning “G‘olibiyat” nomli pyesasi haqida fikr yuritib, p‘esa grajdanlar urushi haqida yozilgan deb xarakterlaydi. Olimning yozishiga ko‘ra, mazkur asar 1929-yilda birinchi marta “Yosh tomoshabinlar” teatri jamoasi tomonidan sahnalashtirilgan. 1930-yillarda Qo‘qon, Namangan, Farg‘ona, Samarqand, Buxoro va Chimkent shaharlarida namoyish etilgan. 1932- yilning yanvar oyida Buxoro teatri bu spektaklni o‘z repertuariga kiritgan. Shu yilning fevral oyida ushbu teatr Sovet Ittifoqi bo‘ylab gastrolga chiqqan. Gastrolida bir necha spektakllar qatori “G‘olibiyat” ni ham sahnaga olib chiqqan. Qardosh respublikalar xalqlari pyesani iliq qarshi olgan. M.Olimov “G‘olibiyat” pyesasi haqida birmuncha qimmatli ma’lumotlarni taqdim qilgan. Lekin bu asar haqida Hamza Hakimzodaning “To‘la asarlar to‘plami”da hech qanday ma’lumot uchramaydi, ayrim maqolalarda bu asarning nomi yoziladi, xolos.

Mazkur ilmiy to‘plamda adabiyotshunos olim Hamidulla Umarovning “Hamza Hakimzoda ijodida reaksiyon islom ideologiyasining fosh qilinishi”⁴ sarlavhali maqolasi ham bosilgan. Olim ushbu maqolada Hamzaning “Boy ila xizmatchi”, “G‘olibiyat”, “El quzg‘unlari”, “Maysaraning ishi”, “Qozining sirlari”, “Saylov oldida”, “Jahon sarmoyasining oxirgi kunlari”, “Paranji sirlari” kabi dramatik asarlarida islom ideologiyasi va reaksiyon musulmon ruhoniylariga qarshi olib borgan kurashi hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan deb yozadi. Ushbu maqolada tilga olingan asarlar 1960-yillar nuqtai nazari bilan to‘g‘ri tahlil qilingan. Chunki, Hamza Hakimzoda yaratgan asarlarning barchasi g‘oyaviy mazmun jihatidan reaksiyon ruhoniylarning munofiq, ikkiyuzlamachi, jirkanch kirdikorlarini fosh qilishga qarshi qaratilgan edi. Hamzaning “Boy ila xizmatchi”, “El quzg‘unlari”, “Maysaraning ishi”, “Qozining sirlari”, “Saylov oldida”, “Paranji sirlari” kabi asarlarini hozir ham o‘qib o‘rganish, spektakllarini tomosha qilish, u asarlarni tahlil va tadqiq etish ayni kunda ham dolzarbdir. 1970-yilda hamzashunos olim Laziz Qayumovning “Inqilobiy drama”⁵ nomli kitobi nashr etilgan. Ushbu kitob olimning

⁴ Умаров Х. Ҳамза Ҳакимзода ижодида реакцион ислом идеологиясининг фаш қилиниши, Ҳамза ҳақида мақолалар, Т., 1960 й, 200-бет.

⁵ Қайумов Л.Инқилобий драма, Ғ.Ғулом нашриёти, Т., 1970 й, 192 б.

“Inqilob kuychisi” (1962), “Inqilob va ijod” (1964) nomli kitoblarning mantiqiy davomi hisoblanadi. Kitob ikki bobdan iborat bo‘lib, birinchi bobi “Hamzashunoslik tarixidan”, ikkinchi bobi esa “Revolyutsiya epopeyasi” deb nomlanadi. “Revolyutsiya epopeyasi” nomli bobi Hamza dramaturgiyasining ilmiy tadqiqiga bag‘ishlangan bo‘lib, mazkur bob 11 ta bo‘limdan tashkil topgan. Olim ana shu 11 ta bo‘limda dramaturgning 59 ta dramatik asarini mavzu, evolyutsion, shakl hamda mazmun jihatidan tasniflab chiqqan va ilmiy xulosalagan. Bobning “Inqilobning ilk zarrasi” nomli birinchi bo‘limida Hamzaning ilk dramatik asari “O‘ch” pyesasi tahlil qilingan. Olim ushbu pyesa haqida ma’lumot berib, uni 1911-1912-yillarda yozilgan deb taxmin qiladi. Pyesa g‘oyaviy mazmun jihatidan mehnatkash xalq ommasi hayotidagi muammolar ozodlik uchun kurash haqidagi voqealar aks etgan deb xarakterlaydi. L.Qayumov ushbu asarni to‘g‘ri tahlil qilgan. Bu asar avom xalqning dunyoqarashiga ijobiy ta’sir qilgan. Mehnatkash xalq ommasi mahalliy amaldorlar, boylar va munofiq dindorlardan haqini talab qilgan, ularga qarshi kurashib, o‘chini olgan. Ushbu asarda mehnatkash xalq ongining uyg‘onish, shakllanish, o‘sish jarayonlari tasvirlangan. Hamzaning “O‘ch” nomi bilan atalgan ilk dramatik asari uning dramaturgiya yo‘nalishidagi ijodiy evolyutsiyasini kuzatishda ham muhim ahamiyatga egadir. Mazkur asar insonlarning shaxsiy haq-huquqlarni anglashiga yordam berishi bilan ayni kunlarda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Monografiyaning “Shariatni fosh qilib” nomli ikkinchi bo‘limida “Ilm hidoyati”, “Mulla Normuhammad domlaning kufr xatosi”, “Feruzaxonim”, “Qora lo‘k-lo‘k”, “Zaharli hayot” kabi 5 ta asar tahlil qilingan. Xususan, “Ilm hidoyati” nomli asari haqida Hamzaning fikridan va Mamajon Rahmonovning “Hamza va o‘zbek teatri” nomli kitobidan iqtibos keltirib, asar mazmunini ochiqalaydi. Ushbu asar, asar qahramoni Mirtolibning ilm orqali hidoyatga erishuvi natijasida chirkin va iflos xavf-xatarlardan qutulgani haqidagi ma’lumotlarni taqdim qilgan. Olim ushbu asarlarga to‘g‘ri baho bergan. “Ilm hidoyati”, “Feruzaxonim”, “Qora lo‘k-lo‘k” kabi asarlarining matnlari Hamzaning “To‘la asarlar to‘plami”da uchramaydi.

“Feruzaxonim” nomli p`esasi “Zaharli hayot” asarining bir varianti bo`lsa kerak degan taxminlar manbalarda uchraydi. Dramaturg ushbu asarlarda shariatni niqob qilib kiyib olgan, e`tiqodi amaliga to`g`ri kelmaydigan ikkiyuzlamachilarning basharasini sodda xalqqa ko`rsatgan. Mazkur asarlar Hamza dramaturgiyasining yuqori pog`onalarga qarab o`sib borayotganini ifoda etadi.

Bobning “Inqilobiy drama” sarlavhali uchinchi bo`limida “Loshmon fojiasi”, ”Rabochiy”, “Ochlik qurbonlari” nomli 3 ta drama, “Hamza 1917- yilda” sarlavhali to`rtinchi bo`limda “Toshkentga sayohat”, “Boy ila xizmatchi”, “Rauza va Shaydo”, “Bizda siyosiy inqilob yoxud G`ulom (Annom) afandi”, “Muxtoriyat yoki avtonomiya” nomlaridagi 5 ta pyesa tahlil qilingan. “Sahnada inqilob” nomli beshinchi bo`limda “Farg`ona fojiasi”, “Nafisa”, “Dashnoqlar”, “Hokim Medinskiy”, “Yomon odat yoki yosh xotin kasofati” nomli 5 ta drama o`rganilgan. Oltinchi bo`lim “Kulgu tanqid va tarbiya” deb nomlanadi. Bu bo`limda “Kim to`g`ri”, “Tuhmatchilar jazosi”, “Qarmoq”, “Kayf uchdi”, “Ko`knori”, “Mahbus to`raning holi” kabi 6 ta satirik asari tahlil qilingan. ”Agitatsion teatr” nomli yettinchi bo`limda “Ishchi”, “Boy va ishchi”, “Ishchilar hayotidan”, “Kapital”, “Mehnat va oltin”, “Sharq kechalari”, “El quzg`unlari”, “Telefon”, “Partiya majlisi”, “Xon zulmi”, “Xorazm inqilobi” dan iborat 11 ta p`esa o`rganilgan. “Yoshlar dramaturgiyasi” nomli sakkizinchi bo`limda “Qahramon O`g`iz” nomli asarning o`zi, “Tarix ko`zgusi” nomli to`qqizinchi bo`limda “G`olibiyat”, “Yer islohoti”, “Saylov oldida”, “Quyi sovet idoralariga saylovga kirolmagan eshon o`pkasiga javoban”, “Hajviy laxtaklar”, “Burungi saylovlar”, “Qorasoch”, “Qozining sirlari”, “Yatim va Yatima”, “Alisher Navoiy haqidagi drama”, “Kooperativ zuluklari” kabi 10 ta dramatik asar tadqiq qilingan. “Maysaralar baxtini kuylab” nomli o`ninchi bo`limda “Jenotdel”, “Eshonlikda xiyonat”, “Mart qurboni – Oynisa”, “Qora panjalarda oq bo`g`izlar”, “Burungi qozilar yoxud Maysaraning ishi”, “Paranji sirlaridan bir lavha yoki yallachilar ishi” kabi 6 ta pyesa o`rganilgan. Nihoyat, o`n birinchi bo`lim “Kapitalizm halokatidan bashorat” deb nomlanib, unda “Jahon sarmoyasining oxirgi kunlari”

asari ijobiy va salbiy obrazlar harakatini xarakterlash orqali tahlil qilingan. L.Qayumov “Inqilobiy drama” nomli ilmiy-monografik asarida Hamza Hakimzodaning jami 59 ta dramatik asarini tasniflagan, tahlil va tadqiq etgan. 59 ta asarning har biriga alohida ilmiy xulosalar yozgan. Mazkur xulosalarda Hamza Hakimzoda Niyoziy dramaturgiyasining oʻziga xos jihatlari ochiqqlangan. Hamza dramaturgiya yoʻnalishida oʻziga xos uslubda ijod qilgani, u komediya, sheʼriy drama, dramatik trilogiya, tetralogiya va birinchi opera namunasini yaratganligi taʼkidlangan. L.Qayumov Hamzaning dramatik ijodini toʻgʻri baholagan. XX asr oʻzbek adabiyoti tarixida va bugungi adabiyotimizda shakl va hajm, mavzu va mazmun, janr va xususiyat, mavzular koʻlamining kengligi, rang-barangligi va soni jihatidan koʻp va pishiq pʼesalar yozgan Hamza Hakimzodadir.

1979-yilda hamzashunos olim Yusuf Sultonovning “Hamza hayoti va ijodi haqida ocherk”⁶ nomli kitobi nashr etilgan. Ushbu kitobda Yu.Sultonov Hamzaning “Boy ila xizmatchi”, “Tuhmatchilar jazosi”, “Maysaraning ishi”, “Paranji sirlaridan bir lavha” kabi dramatik asarlarini ilmiy jihatdan tadqiq etgan. Yu.Sultonov tadqiqiga koʻra, “Boy ila xizmatchi” asari 1918-yilda yozilgan va Hamza rahbarligidagi teatr truppasi tomonidan oʻsha yili namoyish etilgan. Asarda oʻzbek mehnatkashlarining Oktabr toʻntarishidan avvalgi ogʻir hayoti, ularning boylar, ruhoniylar hamda podsholik istibdodiga qarshi kurashi aks etgan. Yu.Sultonov yozgan maʼlumotga koʻra, asarning asl nusxasi yoʻqolgan, hozirgi kungacha biz tomosha qilib kelayotgan nusxa dramaturg Komil Yashin tomonidan tiklangan deyiladi. Komil Yashin asarni qanday tiklagani haqida quyidagicha maʼlumot beradi: 1) “Boy ila xizmatchi” ning mavjud nusxasi; 2) 1919-1920-yillarda “Oʻlka musulmon siyosiy truppa”si tomonidan sahnaga qoʻyilgan vaqtdagi afishalardagi maʼlumotlar; 3) oʻsha yillarda sahnada rol ijro etgan artistlar – Mariya Kuznetsova, Mirshohid Miroqilov, Muhiddin Qori Yoqubov va boshqalarning xotiralari asosida tiklagan deb hisoblaydi. Asardagi Gʻofir, Jamila, Solihboy, Qodirqul obrazlariga xarakteristika beradi. “Boy ila xizmatchi” asari sotsialistik

⁶ Султонов Ю. Хамза ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк, Т., 1979 й, 102-132-бетлар.

realizm metodi asosida yaratilgan birinchi asar, Hamza ushbu asari bilan o'zbek sovet adabiyotiga asos solgan deb ta'kidlaydi. Hamzaning "Boy ila xizmatchi" dramasi Sovet Ittifoqining atoqli dramaturglari asarlari qatorida V. Mayakovskiyning "Misteriya Buff" asaridan keyin ikkinchi o'rinda turgan asar deb baholaydi. So'ng, "Tuhmatchilar jazosi" asari haqida to'xtalib, bu asar 1918-yilda yozilgan, Hamza boshchiligida sahnada qo'yilgan, o'z vaqtida nashr etilmagani sabab, asl qo'lyozmasi yo'qolgan, ko'chirilgan nusxasi bor degan ma'lumotlarni taqdim etadi. Asarning mazmuni va personajlari haqida fikr yuritib, xotin-qizlar ozodligi masalasi aks etgan, "Boy ila xizmatchi" da tasvirlangan voqealar uzviylikda davom etgan deb xarakterlaydi. Shuningdek, "Maysaraning ishi", "Paranji sirlaridan bir lavha" nomli asarlarini ham xotin-qizlar ozodligi va haq-huquqini himoya qilish masalalari hal etilgan deya, ijobiy baholaydi. Yu. Sultonov Hamza dramaturgiyasini chuqur o'rgangan va xolis baholagan. Lekin asarlarni hukmron mafkura nuqtai nazari bilan o'rgangan.

Taniqli dramaturg Ramz Bobojon "O'zbek dramaturgiyasining klassigi"⁷ sarlavhali maqolasida Hamza Hakimzodaning dramatik asarlarida yaratilgan obrazlar taqdiri, oddiy mehnatkash xalqning taqdiri bilan chambarchas bog'liqligi, xalqning orzu-umidlari, quvonchu tashvishlari, kurash va intilishlari aks etganini bayon etib, dramaturg ijodini quyidagicha baholaydi: "Hamza p'esalarining tili shirali, jonli va go'zal bo'lishi bilan bir vaqtda o'zining oddiyligi va haqqoniyligi bilan xalqqa juda tushunarlidir".

Hamzaning yo'qolgan asarlarini qayta tiklagan dramaturg Komil Yashin "Dramaturg"⁸ nomli maqolasida Hamzaning "Boy ila xizmatchi" va "Maysaraning ishi" asarlari haqida fikr yuritadi va bunday yozadi: "Bu ikki asar dramaturgiyamizda tragediya va komediya janrlari rivoji uchun o'rnak va andoza, hozirda ham bitmas-tuganmas manba, maktab bo'lib kelmoqda". Akademik Izzat Sulton "Yorqin siymo"⁹ nomli maqolasida "O'zbek adabiyotidagi revolyutsion

⁷ Бобожон Р. Ўзбек драматургиясининг классиги, Ҳамза замондошлари хотирасида, Т., 1979 й, 122-бет.

⁸ Яшин К. Драматург, Ҳамза замондошлари хотирасида, Т., 1979 й, 84-бет.

⁹ Султон И. Ёрқин сиймо, Ҳамза замондошлари хотирасида, Т., 1979 й, 115-бет.

qo‘shiq, she‘riy fel‘eton, drama, komediya, muzikali drama, libretto janrlarining rivoji Hamzadan boshlanadi” – deb, yozadi. Akademiklar Izzat Sulton va Komil Yashin Hamzaning dramatik ijodini to‘g‘ri baholaganlar.

Hamza Hakimzoda tavalludining 90 yillik yubileyi arafasida filologiya fanlari doktori Hafiz Abdusamatovning “Hamza – mohir satirik”¹⁰ nomli maqolasi e‘lon qilingan. Ushbu maqola Hamzaning dramatik asarlarida satiraning o‘rni va ifoda etilishiga bag‘ishlangan. Muallif, ushbu maqolani yozar ekan, Hamzaning dramatik asarlaridagi satirik holatlarni aniqlaydi va uni izohlashga harakat qiladi. H.Abdusamatov fikriga ko‘ra, Hamza, dramatik asarlariga satirik holatlarni singdirish yo‘llarini Alisher Navoiy, Turdi Farog‘iy, Maxmur, Gulxaniy, Muqimiy, Zavqiy, Avaz O‘tarlar ijodidan o‘rgangan. Salaflari ijodidan o‘rgangan bilim, tajriba natijasida yuzaga chiqqan badiiy mahorat zahirida paydo bo‘lgan satirik holatlarni dramatik asarlariga qanday singdirish yo‘llarini o‘ylagan. Darhaqiqat, u yaratgan satirik asarlar o‘zidan oldin yashagan ustozlarining an‘analarini davom ettirishi kerakmi yoki ularnikidan farq qilishi kerakmi? – degan savol ustida bosh qotirgan. Hamzaning dramatik asarlaridagi satirik holatlar haqiqiy (real) ijtimoiy hayotdan olingan va u asarlarda dramaturg yashab turgan zamon muammolari aks etgan. Hamza yaratgan asarlarning g‘oyasi o‘sha davr muammolarini hal qilishga qaratilgan. Ushbu fikrlardan so‘ng, Hafiz Abdusamatov quyidagicha xulosaga keladi: ”O‘tmish satirasidan Hamza yaratgan satiraning tub farqi shundaki, birinchisi, u o‘z yo‘nalishi bilan ijtimoiy sharoitga, davlat tuzumiga qaratilgan bo‘lsa, ikkinchisi esa, aksincha, sovet hokimiyatini mustahkamlash, uning ravnaq topishi uchun ko‘maklashish, unga yot bo‘lgan, rivojiga to‘siqlik qilgan barcha narsalarga, illatlarga qarshi o‘t ochishdan iboratdir. Bu hol Hamza yangi davr satirasining eng muhim masalasini to‘g‘ri hal qilib berganligini ko‘rsatadi. Hamzaning adabiyotga oid sog‘lom, haqqoniy nazariy mulohazalari o‘zbek sovet satirasi tongida unga yorug‘ nur bo‘lib tushdi. U davrda endigina g‘uncha bo‘lib kelayotgan o‘zbek sovet satirasiga yaproq yozishi uchun nazariy ozuqa suv va

¹⁰ X. Абдусаматов. Ҳамза – моҳир сатирик, Шарқ юлдузи, 1979 й, 8-сон, 219-бет.

havodek zarur edi”¹¹. Olim yangi o‘zbek adabiyotida ushbu janrga birinchi bo‘lib Hamza qo‘l urgan deb hisoblaydi. Muallif Hamza Hakimzodaning dramatik asarlaridagi satirik holat va ko‘rinishlarni to‘g‘ri aniqlagan. Lekin tahlil davomida o‘zbek sovet satirasi degan iboralarni ishlatgan. Olim tahlil qilgan “Maysaraning ishi”, “Muxtoriyat yoki avtonomiya”, “El quzg‘unlari”, “Tuhmatchilar jazosi” kabi satirik p`esalarda o‘zbek sovet satirasi degan gaplar yo‘q. Satira janrining sovet so‘ziga mutlaqo aloqasi yo‘q. Satirani sovet davri satirasi yoki mustaqillik davri satirasi deb xarakterlash ham mumkin emas. Chunki, Navoiy yoki Muqimiy, Gulxaniy yoki Maxmur, Hamza yoki Anvar Obidjon yashagan davrda ham satira bir xil vazifani bajarib keladi. Hamzaning dramatik asarda satirik shaklni ifoda etish xususida qilgan ishi shuki, u satirik holatni o‘zining dramatik asarlariga mahorat bilan singdirgan, me‘yori bilan ifoda etgan.

Professor H.Abdusamatov “Zaharli hayot” dramasi yangi sahna talqini” sarlavhali maqolasida esa, ushbu p`esaning yangi sahna taqdiri haqida ma’lumot beradi. Olimning yozishiga ko‘ra, mazkur p`esa dastlab, 1916-yilda Qo‘qonda sahnalashtirilgan. 1918-1919-yillarda turli truppalar va 1920-yilda Mannon Uyg‘ur boshchiligidagi dramtruppa tomonidan namoyish etilgan. Shundan so‘ng, ushbu tragediya 56 yil davomida sahnaga olib chiqilmagan. Muallif ushbu asarning namoyish etilmasligining ichki va tashqi sabablari bor deb hisoblaydi va sabablarini tushuntirishga harakat qiladi. Ya’ni, zamon o‘zgarishi, teatr artistlari va sahna talablarining o‘zgarishi, tomoshabinlar dunyoqarashining kengayganini hisobga olib, bu asarlarni qayta ishlashga ehtiyoj sezilgan va qayta ishlangan. Bu holatni H.Abdusamatov quyidagicha ta’riflaydi: “Bu xayrli ishni Hamzaning sodiq, talantli shogirdi, atoqli san’atkor Komil Yashin bajo keltirdi. Bu sohada u ulkan tajribaga ega. Uning mohirona tahriri tufayli ustodning “Boy ila xizmatchi”, “Paranji sirlari”, “Maysaraning ishi” p`esalari yangi sahna hayotini boshlagan va tomoshabinlarga manzur bo‘ladi. Bu prinsiplar asosida “Zaharli hayot” ni ham qayta qarab chiqqan, uning sahnaviyligini oshirgan, dramatik harakatni kuchaytirgan,

¹¹ Абдусаматов Х. Ҳамза – моҳир сатирик, Шарқ юлдузи, 1979 й, 8-сон, 219-бет.

cho‘ziq monolog va dialoglarni qisqartirgan yoki ulardan alohida dramatik epizodlarni yaratishda foydalangan. Buning oqibatida 4 ko‘rinishli asar 7 ko‘rinishli bo‘lgan. Mirzo Hamdamboy obrazi bevosita sahnaga olib chiqilgan”¹².

Adabiyotshunos olim Suvon Meliyevning “Boy ila xizmatchi” yoki tiklangan nusxa muammosi”¹³ deb nomlanuvchi maqolasida esa, H. Abdusamatov yuritgan fikrlar va Komil Yashin amalga oshirgan ishlar mutlaqo inkor etilgan. S.Meliyev bir yozuvchining asari boshqa bir yozuvchi tomonidan qayta ishlanishi yoki tiklanishi jahon adabiyoti tarixining tajribasi va amaliyotida kuzatilmagan deb hisoblaydi. Agar asar muallifi vafotidan so‘ng, vaqtlar o‘tishi bilan zamon o‘zgardi, talab o‘zgardi, dunyoqarashlar o‘zgardi deb, vafot etgan muallif asarini o‘zi xohlaganday qilib o‘zgartirib yuborish mumkin bo‘lganda, jahon adabiyoti tarixida yana qancha buzilishlar ro‘y bergan bo‘lardi. Umumjahon tarixida sodir bo‘lgan voqea yoki hodisa, adabiyot tarixida yaratilgan asar, uni kelajakda hech kim o‘zgartirolmasligi bilan tarixga aylanmaydimi? Tasavvur qiling, A.Navoiy “Xamsa” sining XXI asrdagi yangi talqini”. O‘zbek adabiyoti tarixida “kashf etilgan” bunday tajriba Hamza Hakimzoda ijodidan boshqa hech qaysi yozuvchi yoki shoir ijodida uchramaydi va kuzatilmaydi. Ushbu o‘rinda bunday ko‘zbo‘yamachilik ishlarning hammasi Hamza ijodiga xosmi? – degan savol tug‘iladi. Aftidan, 1976-yillar ijtimoiy hayotini aks ettiruvchi dramatik asarlar yozilmagan. Shu sababga ko‘ra, oradan 56 yil o‘tgach, asarni zamonga moslab o‘zgartirish borasida tajriba to‘plab olgan “mohir dramaturglar” “Zaharli hayot”ga “yangicha yashash” imkonini berganlar. Bu haqda H.Abdusamatov yana quyidagicha yozadi: “Komil Yashin ham, teatrning ijodiy kollektivi ham o‘tmishning izlaridan borib, uning hozirgi zamonamizga xizmat qiladigan motivlarini qidirib topib, ularni bo‘rttirib ko‘rsatishga urindilar”¹⁴. H.Abdusamatov K.Yashin tomonidan amalga

¹² Абдусаматов Х. Захарли ҳаёт драмасининг янги сахна талқини, Ҳамза ижоди ҳақида (тадқиқотлар) тўплами, Т., 1981 й. 17-бет.

¹³ Мелиев С. Бой ила хизматчи ёки тикланган нусха муаммоси, Ёшлик журнали, 1989 йил, 11-сон.

¹⁴ Абдусаматов Х. Захарли ҳаёт драмасининг янги сахна талқини, Ҳамза ижоди ҳақида (тадқиқотлар) тўплами, Т., 1981 й. 17-бет.

oshirilgan tahrir ishlarini to'g'ri deb hisoblaydi va uning ishini qo'llab-quvvatlaydi.

Hamzaning "Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari" asari bilan bog'liq yana bir maqola 1979-yilda "Hamza zamondoshlari xotirasida" to'plamida yozuvchi Konstantin Simonov tomonidan e'lon qilingan. K.Simonovning ushbu maqolasi Hamza tavvalludining 70 yillik yubileyiga bag'ishlab, 1959-yilda yozilgan va qaysidir jurnalda e'lon qilingan, oradan 20 yil o'tgach, 1979- yilda 90 yillik yubileyida ham takroran e'lon qilingan. Ushbu maqola "Hamzaning yana bir p'esasi"¹⁵ deb nomlanadi. K.Simonov bergan ma'lumotga ko'ra, Hamzaning "Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari" asari 1959-yilda N.Ye.Ivashev tomonidan birinchi marta rus tiliga tarjima qilingan va bu asar shu yili "Zvezda Vostoka" jurnalining mart oyi sonida bosilgan. Muallif, Hamzaning ilk dramalaridan biri "Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari" 1959- yilda rus dramatik teatri repertuaridan joy olgan deb yozadi. Shuningdek, ushbu p'esa 1915-yilda gektoqrafda kam tirajda nashr qilingan va shu sababli o'sha davrgacha bu asar sahna yuzini ko'rmagan deb ta'kidlaydi.

Hamza Hakimzodaning "Boy ila xizmatchi" nomli dramatik asari sovet hukumati davrida juda katta mavqe va munozaralarga boyligi bilan ajralib turadi. Bu asar to'g'risida deyarli barcha hamzashunoslar yozganlar. Jumladan, teatrshunos olim Toshpo'lat Tursunov "Boy ila xizmatchi" pyesasining 1939-yilgi sahna talqini va uning o'zbek teatri madaniyatida tutgan o'rni" nomli maqolasida shunday fikrlarni yozadi: "Boy ila xizmatchi" ning sahna tarixi O'zbek sovet teatrining tarjimai holini, hayot yo'lini, uning taraqqiyot bosqichlarini, internatsional va milliy xususiyatlarini, mahorat va novatorlik yuzasidan erishgan asosiy yutuqlarini o'zida jam etgan spektakl tariqasida, uning 20 yillik taraqqiyot evolyutsiyasiga yakun yasadi. "Boy ila xizmatchi" O'zbek sovet teatrining hayot va ijod maktabi bo'lib, sovet teatri tarzida "Boy ila xizmatchi" pyesasi bilan tug'ildi, undagi g'oya, badiiyot manbalari silsilasini idrok etish va mukammal ochish yo'lida shakllandi,

¹⁵ Симонов К. Ҳамзанинг яна бир пьесаси, Ҳамза замондошлари хотирасида, Т., 1979 й, 24-бет.

ulg'aydi. Shuningdek, sotsialistik san'atga xos sifatlarni qo'lga kiritdi, sotsialistik realizm metodini sahnada qaror toptirdi. Agar sotsialistik realizm metodi o'zbek teatrida "Boy ila xizmatchi" p'esasi bilan 1918-yilda tug'ilgan bo'lsa, p'esaning g'oyaviy-estetik nafasiga mos talqin, postanovka 1939-yilda yaratildi"¹⁶. San'atshunos olim T.Tursunov adabiyotshunos olimlardan farqli o'laroq, "Boy ila xizmatchi" p'esasiga sahna nuqtai nazari, san'atshunos nuqtai nazari bilan qaraydi va asarni yuqori baholaydi. Asarning K.Yashin tiklagan nusxasini qo'llab-quvvatlaydi. Hamza yaratgan "Boy ila xizmatchi"ni "teatrning g'oyaviy bayrog'i", K.Yashin tiklagan nusxasini "badiiyot bayrog'i" deb ataydi. "Boy ila xizmatchi" faqat o'zbek dramaturgiyasida emas, madaniyat va san'at tarixida ham Turkiston ijtimoiy taraqqiyotining yangicha tahlilini namoyish etgan birinchi asar deb ta'kidlaydi. Shuningdek, "Boy ila xizmatchi" asari SSSR xalqlari dramaturgiyasi qatorida V.Mayakovskiyning "Misteriya buff" asaridan keyin ikkinchi o'rinni egallagan asar sifatida tan olingan deb hisoblaydi. Shu bilan birga, ushbu asardagi obrazlarni ijro etgan artistlarning mahorati sahna nutqining rivojlanishiga ham katta ta'sir etgan deydi. T.Tursunov ushbu maqolani yozgan davrda ijtimoiy-siyosiy tuzumning talabi ushbu mazmundagi fikrlarni aytishni taqozo qilgan.

Ma'lumki, turli yillarda Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Tanlangan asarlar"i ko'p marta rus tiliga tarjima qilingan. Hamzashunos olim M.Isroilova 1981- yilda "Boy ila xizmatchi" ning uch ruscha tarjimasi"¹⁷ nomli maqolasini e'lon qilgan. Maqolada mazkur asarning rus tilidagi tarjimalari xususida fikr yuritgan. Olimaning fikriga ko'ra, "Boy ila xizmatchi" dramasi uch xil nomukammal tarjima asosida rus va qardosh xalqlar teatrlari sahnalariga olib chiqilgan. Muallif "Boy ila xizmatchi"ning uch ruscha tarjimasining sifatsiz va nomukammalligi haqida tanqidiy mulohazalarini bayon etgan. M.Isroilovanning yozishiga ko'ra, birinchi tarjima 1941-yilda amalga oshirilgan. Unda asar bir qator nuqsonlar bilan qisqartirib tarjima qilingan. Muallif birinchi tarjimonning tarjima mahorati haqida

¹⁶ Турсунов Т. Бой ила хизматчи пьесасининг 1939 йилги сахна талқини ва унинг ўзбек театри маданиятида тутган ўрни, Ҳамза ижоди ҳақида, Т., 1981 й, 102-бет.

¹⁷ Исроилова М. Бой ила хизматчининг уч русча таржимаси, Ҳамза ижоди ҳақида тадқиқотлар, Т., 1981 й, 134-бет.

fikr yuritib, asarning matni, g'oyasi va badiiy niyatini to'la tushunmaganligini qayd etgan. M.Isroilova tarjimonning tarjima mahoratini tahlil qilar ekan, o'zbek tilining nozik jihatlaridan bexabarligi sababli, tarjima sifatli chiqmagan, tarjima saviyasi pasayib ketgan deb baholaydi. Ikkinchi tarjima haqida birmuncha iliq fikrlarni yozib, uning boshqa bir jihatini xolis tanqid qilgan. Ya'ni, tarjimon asarning badiiy uslubini tiklay olmagan. Uchinchi tarjima xususida, avvalgi tarjimalardan ijobiy va farqli tomonlar borligini e'tirof etgan. Lekin uchinchi tarjimada personajlar sof adabiy tilda gaplashadigan bo'lib qolgan deydi. Ayrim o'rinlarda qahramonlar xarakteri o'zgarib ketgan, "Solihboy ancha muloyim tabiat, G'ofir esa go'loq qilib ko'rsatilgan", – deb ta'kidlaydi. Olimaning ushbu maqolani yozishdan maqsadi shu ediki, mazkur asar bir qator boshqa tillarga tarjima qilinib, boshqa xalqlar tillarida sahnada namoyish etilar ekan, barcha xalqlar tillariga bevosita rus tilidagi tarjima asosida o'giriladi. Shuni hisobga olib, rus tiliga o'girishda asarning nozik jihatlariga va tarjima sifatiga e'tibor berish kerakligini uqtiradi va shuni talab qiladi. Hamza Hakimzodaning "Boy ila xizmatchi" asari o'sha davrlarda ham, hozir ham namunali asarlar qatorida turar ekan, asarning sifati, nufuzi va mavqeini tushirmaslikka chaqiradi. Olima tarjimonlarning xato va kamchiliklarini to'g'ri ko'rsatgan va haqli talablarni qo'ygan. Chunki, asar to'g'ri tarjima qilinmas ekan, uning mazmun va mohiyatini kitobxon tushunmaydi, rollarni ijro etuvchi artistlar asar mazmunini tomoshabinga yetkazib berolmaydi.

Atoqli adabiyotshunos olim N.Karimov "Boy ila xizmatchi" dramasining ijodiy taqdiri¹⁸ sarlavhali maqolasida mazkur dramaning ijodiy taqdiri o'zbek dramaturgiyasi taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etgan deb hisoblaydi. Olimning yozishiga ko'ra, "Boy ila xizmatchi" dramasi, o'zbek dramaturgiyasi ilmining shakllanishida, rivojlanishida muhim vazifani bajargan. Ya'ni, u asar Hamzaning faqat ellikka yaqin dramatik asarlari ichidagina emas, balki o'zbek dramaturgiyasida yaratilgan besh yuzga yaqin dramatik asarlar orasida ham alohida mavqega ega ekanligini qayd etadi. N.Karimov: "Boy ila xizmatchi"

¹⁸ Каримов Н. Бой ила хизматчи драмасининг ижодий тақдири, Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари, Т., 1988 й. 55-бет.

dramasi o'zbek xalqining madaniy hayotida beqiyos rol o'ynadi, ijtimoiy ongining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Ayni paytda bu asar o'zbek sovet dramaturgiyasining keyingi taraqqiyot yo'llarini belgilab berdi"¹⁹, – deb yozadi. “Boy ila xizmatchi” dramasi dastlab namoyish etilganda Oybek, H.Olimjon va M.Uyg'urlarni hayratga solganligini e'tirof etib, asarning badiiy qimmatini baholaydi. N.Karimov “Boy ila xizmatchi” dramasining asl matni o'sha notinch zamonda biron bir noshirning qo'lida yo'qolgan deb hisoblaydi va yo'qolgan asarning keyingi taqdiri haqidagi ma'lumotlar bilan tanishtiradi. Asarning yo'qolgan nusxasini qayta tiklash dramaturg Komil Yashin zimmasiga tushgan deydi. Hamza ushbu asarni yaratishda 1918-1920-yillar o'quvchisi va tomoshabinining bilim saviyasini hisobga olib yozgan bo'lsa, K.Yashin qayta ishlagan nusxada, 1939-yildagi teatr artistlari va tomoshabin talablari asosida tiklangan deydi. Shuningdek, olim, ushbu maqolasida Hamza asarlarini soxtalashtirib, pardoqlab, o'z manfaatlariga bo'ysundirib kelayotgan hamzashunoslarni qattiq tanqid qiladi. Hamzaning sun'iy ravishda sayqallanishga va maqtalishga muhtoj emasligini uqtiradi.

Adabiyotshunos olim Suvon Meliyev “Boy ila xizmatchi” yoki tiklangan nusxa muammosi”²⁰ deb nomlanuvchi maqolasida, akademik N.Karimov yuritgan fikrlarga qarshi fikrlarni yozadi. Maqolada S.Meliyev Hamza Hakimzodaning “Boy ila xizmatchi” dramasini 1939-yilda dramaturg K.Yashin tomonidan tiklangan nusxasini shubha ostida qoldiradi. Shubhasini asoslash maqsadida bir necha dalillarni keltiradi va bir qancha sabablar ko'rsatadi. K.Yashin qayta tiklangan nusxani montaj qilingan kinofilm yoki videofilmga o'xshatadi. Ushbu tiklangan nusxa Hamzaning “Burungi saylovlar”, Cho'lponning “Kecha va kunduz”, Oybekning “Qutlug' qon” romanlari voqealari va obrazlari harakatlaridan ko'chirilgan, deb da'vo qiladi. S.Meliyev ushbu da'voni mazkur maqolasida quyidagicha asoslaydi: “O'rta maktab o'quvchilari, hatto oliy maktab talabalari ko'pincha, Yo'lchi bilan G'ofirni, Gulnor bilan Jamilani, Mirzakarimboy bilan Solihboyini, ba'zan Yormat

¹⁹ Каримов Н. Бой ила хизматчи драмасынинг ижодий тақдири, Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари, Т., 1988 й, 55-бет

²⁰ Мелиев С. Бой ила хизматчи ёки тикланган нусха муаммоси, *Ёшлик журнали*, 1989 йил, 11-сон.

bilan Xolmatni aralashtirib yuborishadi, qay biri “Qutlug‘ qon”dayu, qay biri “Boy ila xizmatchi”da ekanligini bilisholmay bosh g‘ovlatib yurishadi. Ayb, chamasi, o‘quvchi yoki talaba xotirasining ojizligida emas. Ular bir-biriga egizak bo‘lishsa, o‘quvchida nima gunoh”²¹. S.Meliyev taqdim etgan ushbu maqola, munozaralarga boyligi bilan qiziqarlidir. Ushbu maqola Hamzaning “Boy ila xizmatchi” dramasidan boshqa dramatik asarlarini o‘rganishga ham qiziqish uyg‘otadi va ana shu jihati bilan muhim ahamiyatlidir. Ushbu munozaralar Hamzaning faqat “Boy ila xizmatchi” asari ustida boradi. Agar olimlar Hamzaning barcha asarlarini shu taxlitda o‘rganganlarida, yana qancha bahs-munozaralar kelib chiqishi mumkin edi.

Adabiyotshunos olim O.Sharafiddinov o‘zining “Istibdod qurboni yoxud o‘zligidan mahrum etilgan shoir”²² nomli maqolasida Hamza Hakimzoda dramaturgiyasiga alohida to‘xtaladi. Olimning fikriga ko‘ra, “Farg‘ona fojialari” deb nomlangan dramatik asarida fuqarolar urushi tufayli Farg‘ona aholisining boshidan kechgan qonli voqealar tasvirlangan. Asar matni bejiz yo‘qolmagan.”Uni “yo‘qolib ketgan” emas, “yo‘qotib yuborilgan” desa, ehtimol, to‘g‘riroq bo‘lar”, – deydi muallif. Shuningdek, “Qahramon O‘g‘iz” p‘esasining ham matni yo‘qolganini ta’kidlab, u asarlar to‘g‘risida yozilgan taqrizlarning mazmunidan bu ikki asarda hech qanday “sho‘roviy ruh” yo‘q deb baholaydi. “Maysaraning ishi”, “Paranji sirlari” kabi dramatik asarlarida ham “mana man” deb ko‘rinib turgan sho‘roviy mazmun yo‘qligini qayta ta’kidlaydi. O.Sharafiddinov: “1917-1918-yillar davomida bir dasta “inqilobiy” she’rlar yozib, “sovet shoiri qanday bo‘lishi kerakligini” go‘yo ko‘rsatgan Hamza Hakimzoda 20-yillarda bu martabasini biron bir salmoqli asar bilan tasdiqlashga urinmadi ham”, – deb yozadi. Ushbu o‘rinda olim to‘g‘ri xulosa qilgan. Chunki Hamza 20-yillarda makkor siyosiy tuzumning hiylayu nayranglarini anglab yetgach, Turkiston harbiy siyosiy bo‘lim tarkibidan ketgan. Siyosiy partiya g‘oyalarini targ‘ib qiluvchi asarlar yozishdan tiyilgan.

²¹ Мелиев С. Бой ила хизматчи ёки тикланган нусха муаммоси, Ёшлик журнали, 1989 йил, 11-сон.

²² Шарафиддинов О. Истибдод қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир, Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти, Фарғона, 2019 й, 8-бет.

Ozod Sharafiddinovning “Ijodni anglash baxti”²³ nomli kitobida “20-30-yillar jadid adabiyoti” sarlavhali bob bor. Ushbu bobda olim Hamza dramaturgiyasi haqida muhim ma’lumotlarni taqdim qilgan. Olimning yozishiga ko’ra, 20-yillarda jadid dramaturgiyasi ancha rivojlangan. Bu rivojlanish o’zbek milliy teatrining rivojlanishiga yo’l ochgan. Ushbu yillarda dramaturgiya yo’nalishida ijod qilgan eng faol ijodkorlar Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho’lpon, Hamza Hakimzodalar bo’lgan. Ushbu dramaturglar o’zlarining dramatik asarlarida ozodlik, hurriyat, ma’rifatparvarlik kabi jadid g’oyalarini targ’ib qilgan. Bunday asarlar qatoriga xususan, Hamzaning “Qahramon O’g’iz”, “Farg’ona fojialari”, “Muxtoriyat”, “Tuhmatchilar jazosi”, “Kim to’g’ri?”, “Maysaraning ishi”, “Xolisxon” kabi asarlari kiritilgan. O.Sharafiddinov dramaturglar faoliyatini to’g’ri baholagan. Hamzaning yuqorida tilga olingan asarlarining birortasida siyosiy tuzumga aloqador g’oyalar ifoda etilmagan. Hamzaning mazkur asarlari jadid g’oyalari asosida maydonga kelgan. Ushbu asarlarda dramaturgni qoralash yoki ayblash uchun hech qanday asos yo’q.

Amerikada faoliyat olib borgan olim Xayrulla Ismatullaev “Hamza Hakimzoda va xorijiy dunyo”²⁴ sarlavhali maqolasida, Hamza Hakimzoda hayoti va ijodi, xususan dramaturgiyasiga oid ma’lumotlar amerikalik tadqiqotchi Edvort Olvort monografiyasida aks etgani haqidagi ma’lumotlarni taqdim etgan. X. Ismatullaev Hamza hayoti va ijodiga eng ko’p bo’hton toshini otgan E.Olvort deb o’ylaydi. E.Olvortning “O’zbek adabiy siyosati” deb nomlangan monografiyasidan quyidagi iqtibosni keltiradi: “Niyoziyning sovetlarga tirigidan ko’proq o’limi foydali edi, chunki ular uning azoblanishi va o’limi haqida yaxshi ishlab chiqilgan afsona yaratganlar”, degan kurakda turmaydigan da’voni ham keltiradi”²⁵. Maqola muallifi ushbu maqolani sovet hokimiyati yillarida yozgani uchun shunday xulosaga kelgan. Aslida, E.Olvortning gaplarida haqiqat bor. Aftidan,

²³ Шарафиддинов О. 20-30 –йиллар жадид адабиёти, Ижодни англаш бахти китоби, Т., 2004 й, 152-бет.

²⁴ Исмадуллаев Х. Ҳамза Ҳакимзода ва хорижий дунё, Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари, Т., 1988 й, 288-бет.

²⁵ Исмадуллаев Х. Ҳамза Ҳакимзода ва хорижий дунё, Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари, Т., 1988 й, 288-бет.

E.Olvort Hamza ijodi haqida to'la ma'lumotga ega bo'lib, talay ishlarni amalga oshirgan ko'rinadi. X.Ismatullaevning yozishiga ko'ra, E.Olvort "Ilk o'zbek dramasida reforma va revolyutsiya" nomli tadqiqotida "Boy ila xizmatchi" asarining tahliliga alohida bir bob ajratgan. Ushbu bobni "Niyoziyning "Boy ila xizmatchisi" – ijtimoiy norozilik teatri" deb nomlagan ekan. E.Olvort mazkur tadqiqot ishida boylar – salbiy, kambag'allar – ijobiy obrazlarda tasvir etilgan, G'ofir obrazi dinamikasi, asardagi personajlarning konfliktlari, 1918-yil o'zbek sahnasi uchun notabiiy hodisa deb xulosa qilgan ekan. E.Olvort "Boy ila xizmatchi" asarining turli xalqlar tillariga tarjima qilinishi va ko'plab mamlakatlarning teatr sahnalarida muvaffaqiyat bilan qo'yilishi va bu p'esaga nisbatan xorijiy tomoshabinlarning ijobiy fikrlari uydirma ekanligi haqida yozgan. E.Olvortning ushbu fikrlariga X.Ismatullaev salbiy munosabat bildirgan. X.Ismatullaev taqdim etgan ma'lumotlar bizda, Amerikalik tadqiqotchi olim E.Olvortning tadqiqotlariga nisbatan qiziqish uyg'otdi. E.Olvortning tadqiqotlari o'sha davrda o'zbek adabiyotshunoslariga ma'lum bo'lmagan haqiqatlar Amerika olimlariga ayon bo'lgani bilan qiziqarlidir. E.Olvortning tadqiqotlarida biz uchun muhim bo'lgan ma'lumotlar borligi aniq. Kelgusida imkon qadar, E.Olvortning Hamza Hakimzoda to'g'risidagi ilmiy tadqiqot va monografiyalarini topib tadqiq qilishga harakat qilamiz. X.Ismatullaevning 1988-yilda chop etilgan ushbu maqolasi, E.Olvort tadqiqotlariga bugungi kun nuqtai nazaridan qarashga imkon bergani bilan ahamiyatlidir.

Ushbu maqolada Hamza Hakimzoda Niyoziyning oltmishga yaqin dramatik asarlarining deyarli barcha hamzashunos olimlar tomonidan ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etilishi o'rganilishi va baholanishi tahlil etildi. Tahlillardan xulosa chiqadiki, adib dramatik turning xilma-xil janrlarida rang-barang mavzularda p'esalar yozgan. Ushbu p'esalar XX asr o'zbek adabiyotining shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Hamza yaratgan dramatic asarlar nafaqat o'zbek olimlari, balki xorij olimlarini ham qiziqtirgan. Dramaturg yaratgan asarlar dramaturgiya yo'nalishining barcha talablariga javob bergan. Dramaturg

o'zbek dramaturgiyasiga she'riy drama, dramatik trilogiya, dramatik tetralogiya, muzikali drama, satira, komediya, tragediya, opera, libretto janrlarini olib kirgan. Dramaturg dramaturgiya, aktyorlik, rejissyorlik yo'nalishlarida ijod qiluvchi barcha ijodkorlar uchun ijodiy tajriba maktabini yaratgan. Ushbu yo'nalishlarni keng ijodiy jamoatchilikka tashviq va targ'ib qilgan. Ular uchun keng imkoniyatlar yaratgan. Mazkur yo'nalishlarda ko'plab shogirdlarni yetishtirgan.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Olimov M. Hamza Hakimzodaning G'olibiyat dramasi haqida, Hamza haqida maqolalar, T., 1960-y, 158-bet.
2. Umarov H. Hamza Hakimzoda ijodida reaksiya islom ideologiyasining fosh qilinishi, Hamza haqida maqolalar, T., 1960-y, 200-bet.
3. Qayumov L. Inqilobiy drama, G'.G'ulom nashriyoti, T., 1970-y, 192 b.
4. Sultonov Y. Hamza hayoti va ijodi haqida ocherk, T., 1979-y, 102-132-betlar.
5. Bobojon R. O'zbek dramaturgiyasining klassigi, Hamza zamondoshlari xotirasida, T., 1979-y, 122-bet.
6. Yashin K. Dramaturg, Hamza zamondoshlari xotirasida, T., 1979-y, 84-bet.
7. Sulton I. Yorqin siymo, Hamza zamondoshlari xotirasida, T., 1979-y, 115-bet.
8. H. Abdusamatov. Hamza – mohir satirik, Sharq yulduzi, 1979-y, 8-son, 219-bet.
9. Abdusamatov H. Zaharli hayot dramasi yangi sahna talqini, Hamza ijodi haqida (tadqiqotlar) to'plami, T., 1981-y, 17-bet.
10. Meliyev S. Boy ila xizmatchi yoki tiklangan nusxa muammosi, Yoshlik jurnali, 1989-yil, 11-son.
11. Simonov K. Hamzaning yana bir pyesasi, Hamza zamondoshlari xotirasida, T., 1979-y, 24-bet.
12. Tursunov T. Boy ila xizmatchi pyesasining 1939-yilgi sahna talqini va uning o'zbek teatri madaniyatida tutgan o'rni, Hamza ijodi haqida, T., 1981-y, 102-bet.
13. Isroilova M. Boy ila xizmatchining uch ruscha tarjimasi, Hamza ijodi haqida tadqiqotlar, T., 1981-y, 134-bet.
14. Karimov N. Boy ila xizmatchi dramasi ijodiy taqdiri, Hamza Hakimzoda ijodi problemalari, T., 1988-y, 55-bet.
15. Sharafiddinov O. Istibdod qurboni yoxud o'zligidan mahrum etilgan shoir, Hamza va XX asr o'zbek adabiyoti, Farg'ona, 2019-y, 8-bet.
16. Sharafiddinov O. 20-30-yillar jadid adabiyoti, Ijodni anglash baxti kitobi, T., 2004-y, 152-bet.

17. Ismatullayev X. Hamza Hakimzoda va xorijiy dunyo, Hamza Hakimzoda ijodi problemalari, T.,1988-y, 288-bet.

ABDURAUF FITRAT SHE'RLARIDA TAHLIL VA TALQIN

TO'LG'ANOY MAMATQULOVA,

O'zDSMI O'zbek tili va adabiyoti

kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada jadidchilik harakatining yorqin namoyandalaridan bo'lgan Abdurauf Fitrat ijodi, xususan, o'zbek she'riyati va uning o'zbek dramaturgiyasi rivojidadagi o'rni haqida so'z boradi. Fitratning ijodidagi asosiy mavzu, yurt qayg'usi va xalqning dardida yonib yozgan she'rlardan iboratdir.

Kalit so'zlar: jadid, drama, Vatan, dramaturgiya, ijod.

Аннотация

В данной статье рассказывается о творчестве Абдурауфа Фитрата, одного из ярких представителей джадидистского движения, в частности об узбекской поэзии и ее месте в развитии узбекской драматургии. Главную тему творчества Фитрата составляют стихи, написанные на горе страны и боли народа.

Ключевые слова: джадид, драма, родина, драматургия, творчество.

Annotation

This article tells about the work of Abdurauf Fitrat, one of the brightest representatives of the Jadid movement, in particular about Uzbek poetry and its place in the development of Uzbek dramaturgy. The main theme of Fitrat's work is poems written on the grief of the country and the pain of the people.

Key words: jadid, drama, motherland, dramaturgy, creativity.

O'zbek jadid adabiyotida millat taqdiri va uning kelajagi hamda taraqqiyotini o'zida aks ettirgan shoir va yozuvchilarimiz orasida Abdurauf Fitratning asarlari alohida ajralib turadi. Fitrat o'zbek jadid adabiyotida she'rlari, nasriy,

dramatik, adabiy-tanqidiy, publitsistik asarlari bilan katta hissa qoʻshgan. Fitrat ijodining mazmunida millat taqdiri, istiqlol mavzusi, yurt qaygʻusi, Vatan tuygʻusi tashkil qiladi. Jadid adabiyotining yetuk vakili hisoblangan Fitrat goʻzal sheʼrlari bilan barmoq vazniga asos solgan. Uning “Yurt qaygʻusi”, “Kim deyay seni?”, “Bir oz kul”, “Achchigʻlanma degan eding”, “Mirrix yulduziga”, “Ovunchoq”, “Yana yondim”, “Shoir”, “Behbudiyning sagʻanasin izladim”, “Oʻgit”, “Sharq”, “Oʻqituvchilar yurtiga”, “Qor”, “Mening kecham” sheʼrlari shular jumlasidandir.

Fitratning “Behbudiyning sagʻanasini izladim” sheʼri millatning otasi va fidoyisi Mahmudxoʻja Behbudiyning vafoti munosabati bilan yozilgan.

Sheʼr qoʻyidagi:

Choʻkmishdi yer uzra olam toʻsugʻi,
Oʻksuklik boyqushi qanot qoqardi.
Botuvda qizarib turgan bulutdan
Ezilgan koʻnglima motam yogʻardi, misrlar bilan boshlangan.

Shoir aytadiki, butun olam yer yuziga choʻkkan, koʻnglimda oʻksuk, gʻamginlik hukumrondir. U boyqush kabi qanot qoqadi, yaʼni boyqushday joylashib olgan. (Hammamiz bilamizki, boyqush yomonlik xabarchisi). Koʻnglimning toʻrlarida ozgina boʻlsada qolgan (boʻlgan) umiddan yaʼni u ham botib ketayotgan bulutday, ezilgan koʻnglimga yanada motam boʻlib yogʻiladi.

Haqsizlik shahrining qon hidi yeli
Armonim gulidan bir yaprogʻ uzub,
Bahorsiz choʻllarga sovurib qoʻydi.
Ul nozli yaprogʻim soʻlib, sargʻayib,
Yoʻqsul qolgʻanlarday har yon yugurdi.

Mustabid tuzumning haqsizligidan qon hidlari sezilib turibdi, dunyo qadar boʻlgan ishonchimning katta bir qismini uzib tashladi. Bu armonimni gulsiz, quruq choʻllarga aylantirdi. Koʻnglimdagi nozik boʻlgan oʻsha yaprogʻim soʻlib, sargʻaydi. Uning oʻzi yolgʻiz qolganidan har tamonga oʻzini oʻrib, yuguradi, chopdi.

Zolimlar, mazlumlar, zulumlaring-da,
Qaygʻular, alamlar, oʻlumlaring-da

Bariga uchradi, barchasin ko‘rdi,
O‘z yo‘qotqonin izladi, so‘rdi.
Bir darak topmagach, birdan bir tikildi.

Milliy zulmga uchragan millatga nisbatan mustabid tuzumning ko‘rsatgan zolimliklari, mazlumlarga nisbatan ularning ko‘rsatgan tahqirliklari, ular millatning jonidan o‘tkazib yuborgan qayg‘ularining barchasini ko‘rdi, bariga chidadi, hatto, millatning o‘limlarini ham boshdan o‘tkazdi(1898-yilgi Dukchi eshon qo‘zg‘oloni; 1916-yil Jizzax qo‘zg‘oloni). Ammo, o‘zi yo‘qotganin ya’ni millat haqni-huquqni izladi, qidirdi, so‘radi, topdi, kurashdi. Millatdan bir madad kelmadi, Muxtoriyatda ham haqiqat amalga oshmaganidan keyin arosatda bir nuqtaga tikildi. Najotni topolmay to‘xtadi, turdi. Zolim mustamlakaning zulmidan to‘ydi.

Bor kuchini to‘pladi.
Zolimning taxtini titratgan bir tovush
Qichqirdi:
- Otamning qabrini qay yerga yoshurding?!
Bot so‘yla!..
Kirli toj ko‘b qo‘rqdi botur tovushdan,
Seskanib, titrab ..yoshrunder
Bir javob bermasdan.

Ich-ichidan bor kuchini yig‘di, to‘pladi. Vujudlari junbushga keldi. Mustamlakachi zolimga qarshi, uning taxtiga qarshi, uni yuqotmoqchi bo‘lgan zulmga mag‘rur ovoz bilan baqirdi, qichqirdi. Millatning otasi qabrini qayerlarga berkitding?! Nega yashirding?! Nega uni yo‘qotding! Javob ber,

Abdurauf Fitratning she‘rlarida millatning taqdiri, ozor chekkan millat, milliy zulum, yurtning qayg‘usi o‘ziga xos ravishda tasvirlanadi. Uning “Yurt qayg‘usi (sochma)”, “Yurt qayg‘usi (bir o‘zbek tilidan)”, “Yurt qayg‘usi (Temur oldinda)” shular jumlasidandir.

“Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti” she‘rlar ruknning sarlavhasidan ko‘rinib turganidek, yurt – Vatan qayg‘usiga bag‘ishlangan. Zamon inqiloblar zamoni edi. Chor hukumati quladi. Epchil millatlar darhol istiqloq rejalarini ko‘ra boshladilar.

Turkistonning taqdiri qanday bo'ldi? Ayniqsa, so'nggi asrlarda zalolatga botgan, dunyodan uzilib, fisqu fujurga qo'milgan, o'z qiyofasini yo'qota boshlab, o'zga millat yetoviga tushgan Turkistonning. Fitratni qiynaydigan dard – shu!.

Onam! Seni qutqarmoq uchun jonmi kerakdir?

Nomusmi, vijdon bila imonmi kerakdir?

Temur bila Chingiz qoni toshdi tomirimizdan,

Aytgil! Seni qutqarmoq uchun qonmi kerakdir?

Yov suqg'ali kelgach qilichini yuragingga,

Tush oldiga, ol ko'ksimi – qalqonmi kerakdir?

Boq, boq, mana turk tengizi toshqun qila qoldi,

Turon evini quvg'ali to'fonmi kerakdir?

Turon, yigiting, barchaga boq, qalqdi o'eqg'a,

Yurtda qorovul qo'yg'ali arslonmi kerakdir?

“Milliy uyg'onish o'zbek adabiyoti”da bu she'r to'g'risida: —She'rdamuxtoriyat g'alabasining nash'u namosi balqib turibdi. Uyg'ongan xalq bilan birgalik tuyg'usi, otalar sharafi va ular ruhi oldidagi burch, el-yurt xizmati sururi yaxshi ifodalangan Qo'shimcha qilib aytish lozimki, lirik qahramon onasi ya'ni bu – Turkiston. U mustabidlikda, qaramlikda. Uni qutqarmoq uchun millatning joni, nomusi, vijdoni, imoni kerak. Lirik qahramon millatga qarata aytadiki, mening tomirlarimda Temur va Chingizlarning qoni oqmoqda, toshmoqda. Men millat uchun jasorat qilishga shaylanganman. Turkistonni qutqarish uchun qon zarur bo'lsa, qon berishga ya'ni kurashib ulmoqqa ham roziman. Agar seni ko'ksingga dushman o'z qilichini yuragingga urgani kelgan bo'lsa, men unga ko'ksimni tutaman, qalqon bo'laman.

Ey, millat atrofingga boq, dushman Turkiston dunyosini, uning sabr-kosasini dengizday to'ldirib, toshqinlatib yubordi. O'lkada o'rnashib olgan bunday dushmanni yo'qotish, uni yo'q qilish uchun to'fon kabi katta kuch bo'lishi lozim. Turkistonim millating chor atrofiga qarasin, oyoqqa tursin, kurashga otlansin. Yurtni, o'lkani dushmandan himoyalash, tozalash uchun butun yurti qo'riqlaydigan arsloni bo'lishi kerak!

Abdurauf Fitratning ijodida nasriy va dramatik asarlari ham millat taqdirini ko'rsatuvchi, yoritib beruvchi tomonlari bilan ham alohida ajralib turadi. Uning "Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning jadid maktablari xususida qilgan munozarasi" muallifning qayd etishicha, 1909-yili yozilgan. Muallif asarning muqadimasida: Buxoroning najib (yorug') millati bo'lgan vatandoshlarim, birmuncha vaqtdan beri jadid va qadim o'rtasida ixtilof chiqqani ba'zi millat xoinlarining xato va fasodlaridan boshqa narsa emasdir. Muqqadas vatanimizni parchalab, uning ahli jamoasini jadid va qadim unvonlari ostida ikki firqaga ajratib, ularning birini ikkinchisiga dushman qilib qo'ydilar.

Shuningdek, Fitratning "Chin sevish", "Hind ixtilochilari" asarlari davrning voqealari ataylab boshqa mamlakatga ko'chirib qalamga olinadi. Ammo, asarning ruhi va mazmunidagi ichki kechinmalar, botiniy ma'no, Turkistonda millatning ko'zini ochishga yo'naltiriladi. Muallifning "Abulfayzxon", "Shaytonning tangriga isyoni" asarlarida ham voqealar ya'ni harakatlar o'tmishga ko'chirilib, o'tmishdagi voqealarni millatga ko'rsatish orqali Turkiston o'lkasida o'rnatilgan ijtimoiy – siyosiy tuzum ya'ni ahvol yoritib ko'rsatiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Fitrat A. Tanlangan asarlar. Birinchi jild. – Toshkent: —Ma'naviyat, 2000. – B. 46-93.
2. Qosimov B, Yusupov Sh, Dolimov U, Rizayev SH, Ahmedov S. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiëti. Darslik. – Toshkent: —Ma'naviyat, 2004. – B.368.
3. Cho'lpon. Vatanimiz Turkistonda temir yo'llar. Sadoyi Farg'ona. 1914-y. 6 iyun.
4. Indamas. Madaniyat to'lqinlari. Sadoyi Farg'ona. 1914. 11 may.
5. Xalq so'zi gazetasi. 1998. 17 iyun.

ABDURAUF FITRATNING "VOSE QO'ZG'ALONI" DRAMASINING IJTIMOIY-SIYOSIY TAHLILI.

ABDULLA AXMATOV
O'zbekiston Fanlar akademiyasi
Fundamental kutubxonasi Chet el adabiyotlari
bo'limining yetakchi kutubxonachisi

Annotatsiya

Maqolada Abdurauf Fitratning Vose qo'zg'aloni dramasi va o'sha davrdagi tarixiy-ijtimoiy muammolar tahlil qilingan. Shuningdek, qo'zg'alonning amirlik hayotiga ta'siri va muammolari muhokama qilingan. Yozuvchi Buxoro amiligi hokimiyatining tanazzuli sabablari va uning oqibatlari asarning bosh g'oyasi sifatida asoslab bergan. To'rt pardali dramaning har bir pardasi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Vose, qo'zg'alon, xalq harakati, Buxoro amirligi, Baljuvon, tanazzul.

Abstract

The article analyzes the drama of Abdurauf Fitrat's Vose rebellion and the historical and social problems of that time. The influence and problems of the uprising on the life of the emirate were also discussed. The writer justified the reasons for the decline of the power of the Bukhara Empire and its consequences as the main idea of the work. Each act of the four-act drama is thought about..

Key words: Vose, uprising, people's movement, Bukhara governor, Baljuvan, decline.

Аннотация

В статье анализируется драма восстания Абдурауфа Фитрата Весе и исторические и социальные проблемы того времени. Также обсуждались влияние и проблемы восстания на жизнь эмирата. Писатель обосновал причины упадка могущества Бухарской империи и его последствия как основную мысль произведения. Каждый акт четырехактной драмы продуман.

Ключевые слова: Восе, восстание, народное движение, бухарский правитель, Бальджуван, упадок.

Abdurauf Fitrat “Vose qo‘zg‘aloni” orqali XIX asr oxiriga kelib Buxoro amirligining ijtimoiy, iqtisodiy ahvoli va siyosatini to‘rt pardali daramada ijodiy mahorat bilan tasvirlab bergan. Asarning fojiasi ilmsizlik, qo‘rqoqlik va mutassiblik kabi illatlarni fosh qiladi. Muallifning o‘zi so‘z boshida bayon qilishicha, “ Bu tomosha tojik tilida yaratilgan ilk sahna asaridir”. Fitrat bu mavzuni badiiy adabiyotda nisbatan birinchilardan bo‘lib yoritgan edi. So‘ngra bu mavzuda G‘ani Abdullo “Vose” (1937) musiqali dramasini, Mirzo Tursunzoda “Vose qo‘zg‘oloni” operasi librettosini (1939), Sotim Ulug‘zoda “Vose” dramasi va romanini yozgan. Shuningdek, asardagi tarixiy shaxslardan biri Mulla Nazir- tarixiy shaxs asardagi asosiy qahramon bilan birgalikda qatnashgan va Kitob shahrida qatl qilingan, asarning prototiplaridan biri.

Jadid adabiyoti milliy-ma’rifiy inqiloblardan biri sifatida mustamlaka hukumatda ko‘plab adabiy janrlar bilan birga dramaturgiya janrining shakllanishiga ham xizmat qildi. Abdurauf Fitratning ham ushbu asari yangi janr o‘laroq xalq ichidan chiqqan tarixiy qahramonning milliy ozodlik kurashchisi Vosening hayotini o‘zida aks etadi. Mulla Nazir- tarixiy shaxs asardagi asosiy qahramon bilan birgalikda qatnashgan va Kitob shahrida qatl qilingan, asarning prototiplaridan biri. Dastavval Vose uyiga kelayotganda uning 18 yoshli qizi Gulizor sh’erni qo‘shiq sifatida kuylayotganini eshitadi. Asar boshidayoq ta’lim ulug‘lanadi va jamiyatni jaholatdan qutqaruvchi mayoq sifatida qaraladi. Yozuvchining o‘quvchiga anglanishi uchun badiiy adabiyot haqidagi fikrlari keng ochib beriladi.

Dramatik asarning davomida, Vose sheriklari bilan o‘tirib soliqlar haqida fikrlashadi. Soliqlar nihoyatda ko‘pligi sabali xalqning to‘lashga hech narsasi qolmaydi. Ana shu suhbatda Buxoro amirligida ijtimoiy-iqtisodiy ahvol tanazzulga yuz tutgani haqida bilib olish mumkin. O‘ndan oshiq soliqlar va aholining borini shu soliqlarga berishi kam sonli eleta qatlam o‘z manfaatlari uchun yangidan yangi soliqlar o‘ylab topishi yevropadagi feodalizmning mahalliy ko‘rinishiga aylanib ulguradi. Bundan tashqari manbalarga ko‘ra 19-asrning 70-yillarigacha Ko‘lob, Qorategin,

Darvoz, Voxon, Ro'shon, Shug'onon viloyatlari yarim mustaqil mulk (shohlik, beklilik)lar edi. 70-80-yillarda chor mustamlakachi ma'murlari yordamida mazkur viloyatlar va mulklar amirlik hududiga qo'shib olindi. Shu munosabat bilan bu boy tog'li o'lkani soliq va boshqa bahonalar bilan talon-toroj qilish boshlandi. Buning ustiga 1881-yildan boshlab Afg'oniston tomondan chigirtkalar yopirilib, ekinlarni nobud qildi. Chigirtkaga qarshi amir va mustamlakachi ma'murlar hech qanday tadbiri chora ko'rmadilar. 1885-yil ekinlar hosil berganda amir omillari kelib, qurg'oqchilik yillari (1881-84) uchun ham xiroj talab qildi. Shu talab xalqning to'lib turgan sabr kosasini toshirib yubordi. [1]

Yuqoridagi sabab bilan qo'zg'alon boshlanadi. Vose va uning do'stlari Baljuvon begi yasavuli Tosh va jevachi Qurbon bilan soliq sabab tortishib qolishadi. Xalq vakillari soliq sifatida olinadigan bir bosh qo'y va bir bosh echkini berishga qurbi yetmasligini, soliqni kamaytirishni talab qiladi. Ammo ma'naviy jihatdan qashshoq bo'lgan bir to'da eleta mutassiblari, insoniylik tushunchalarini toptay boshlashadi. Shundan so'ng Baljuvon bekligi yasavuli Vose va uning qo'zg'alonchilari tomonidan o'ldiriladi.

Ijtimoiy munosabatlarning sayozlashuviga iqtisodiyotni zaif holga keltiruvchi qarorlar sabab bo'ladi. Noto'g'ri boshqaruv siyosati va zulm missiyasi Amirlik tanazzulining bosh sababi hisoblanadi.

Ikkinchi pardada qo'zg'alon haqida Baljuvon bekligi xabar topib qo'zg'alonni bostirish tadorigini ko'ra boshlaydi. Pardada: Baljuvon miri va qozisi, shuningdek, mirning o'g'li yasavulboshi, mirzaboshi, yuzboshilar qatnashadi. Amirlik hukumatining bu amaldorlari qo'zg'alondan bexabar pedofillik qilish maqsadida, Vosening qizi haqida gaplashishadi. Qo'zg'alonni esa oddiy to'polonga qiyoslashib, osongina oddiy xalqni zulm bilan bostirib qaytish haqida o'ylashadi. Mirzaboshi bir chol va uning qizini yetaklab kelib soliq bermagani evaziga cholning qizini zo'rlashga cholni esa qamoqqa jo'natadi. Shu o'rinda pedofillik, gender tenglikning yo'qligi va ayollarni ayol sifatida Amirlik amaldorlari qadrlamasliklari eng daxshatli illatlardan biri hisoblanadi. Sahna davomida 15 kun davomida mehnatiga haq ololmagan mardikorlar qozidan oziq-ovqat uchun maosh va oila a'zolarini ko'rib kelish uchun ruxsat

so'rashadi. Afsuski, odam savdosi va nafs tufayli qozi ularni qamab o'rniga boshqa insonlarni topishni buyuradi.

Qozi ketishda narkotik modda iste'mol qilib chiroyli bir toychoqqa ko'zi tushib maqtaydi. Mir uni qoziga hadya qiladi. Aniqrog'i korrupsiyaning eletalashgan ko'rinishi va monopoliyaning sharqda rivojlanishiga o'xshaydi bu illat. Shuncha jinoyatlar bilan yana oddiy xalqning mehnati va mol mulkini talon-taroj qilish, amirlik amaldorlarining sevimli mashg'ulotiga aylanadi. Qozi ketar mahali Baljuvon qo'rg'oni (qalasiga) Vo'se bostirib keladi. Xalq qo'zg'aldi. Unga Xovaling amlokdorligida yashaydigan Abdulvose degan dehqon yigit boshchilik qildi. Sarihisor, Maxdumdor, Zuvoili, Qizilmozor qishloqlaridan ming nafarga yaqin qo'zg'olonchi kelib qo'shildi. Vose boshchiligidagi qo'zg'olonchilar Qizilsuv daryosining o'ng qirg'og'ida joylashgan Baljuvon tog' qal'asi tomon yurdilar. [1]

Uchinchi pardada Baljuvon qo'rg'oni (qal'asi) egallanadi. Qozi va Baljuvon miri qo'rg'oni tashlab qochadilar.[2] Vose boshliq qo'zga'lonchilar qal'ada Voseni xalq harakati yetakchisi sifatida ko'tarishadi. Vosening odamlari Mirzaboshini tutib kelishgan mahali, u Baljuvon bekligiga haydab kelingan chol, qizini xo'rlab o'ldirilgan jasadini topadi. Mirzaboshini endi so'roq qilishayotganda chol uni bog'ib o'ldiradi va aqldan ozadi. Psixologik deprassiya orqali hayoti va unga ta'sir qiluvchi omillardan mosuvo bo'lgan qariya bu kunlarining aybdorini o'z qo'llari bilan ayovsiz jazolaydi. Shu o'rinda amirlik amaldorlarining oddiy insonlarga nisbatan qo'pol munosabati, noinsoniy hatti harakatlari bilan ajralib turadi. Oddiy insonlar esa ulaga yuksak hurmat va ehtirom saqlagan holda, majburan chiroyli munosabatda bo'ladi. Ammo majburan qilingan chiroyli muomala ham yolg'onsiz lutf bilan aytilishi yuksak gumanizmning feodalizm oldidagi mag'lubiyatiday tasavvur qoldiradi.

Bek sarbozlari qo'zg'olonchilarga qarata o't ochdilar. Ikki o'rtadagi qonli jangda qo'zg'olonchilarning qo'li baland keldi. Bek o'z odamlari bilan Kongurt qal'asiga chekindi. Vose Baljuvonni egalladi va mahbuslarni ozod etdi. Baljuvon begiga Ko'lob, Hisor va Buxorodan yordam keldi va u Baljuvonni qo'zg'olonchilar qo'lidan qaytarib olishga muvaffaq bo'ldi. Vose qo'zg'olonchilari safi yanada kengaydi va Baljuvon yana egallandi. Shu orada Hisor begi Ostonaqul qushbegi Ko'lob, Qorategin sarbozlari

bilan yetib keldi. Nurek yaqinidagi jangda Vose boshliq qo'zg'olonchilar yengildi. Vose Xovaling qal'asi tomon chekinadi. Unga ergashgan qo'zg'olonchilarni sarbozlar ta'qib etib, qirg'in uyushtiradilar. Baljuvon begi qo'lga tushgan 40 nafar qo'zg'olon rahbarini qal'a oldida qatl ettiradi. Vose Xovaling tumanida bir sho'robdaralik tanishi uyiga berkinadi. Uy egasi sotqinlik qilib, Voseni bekka tutib beradi. So'nggi pardada qo'zg'olon bostirilib Voseni qatl qilishadi. Manbada yozilishicha: Baljuvon begi Abdulqodir uni 130 nafar asirlar bilan birga Ostonaqul qushbegiga topshiradi. Vose va boshqa qo'zg'olon rahbarlarini Shahrisabzgacha, Amir Abdulahad qarorgohi-gacha sazoyi qilib piyoda haydab boradilar. Amir uni Oqsaroy oldida dorga ostiradi. Boshqa bir guvohlikka ko'ra amir Voseni o'z qabuliga kiritgan. Vosening achchiq so'zlariga chiday olmagan amir yonidagi qo'riqchilariga "Chop!" deb buyurgan. Bir sarboz Vosening boshiga qilich urgan. Ba'zi manbalarda Vosening Yusuf, Olloyor, Kulux miroxo'r, Azim, Rizo kabi jangovar do'stlari bo'lgani, qo'zg'olonchilar safida ayollar ham ishtirok etgani, Sayda ismli qiz otasi bilan birga sarbozlarga qarshi jang qilgani aytiladi. Vose o'ldirilgach, Hasan, Davlat degan o'g'illari qo'zg'olonni yana davom ettirdilar. Lekin, mustamlakachi ma'murlar ulardan shafqatsizlarcha o'ch oldilar.

Asarni o'qish jarayonida bundan bir yarim asr muqaddam, O'rta Osiyo hududida ijtimoiy iqtisodiy va siyosiy hayot tanazzuli, noto'g'ri chiqarilgan qarorlar, soliqlar va ijtimoiy qarashlardan kelib chiqqanligini anglaysiz. Amaldorlarning mudhish jinoyatlari va Buxoroliklarning hayotini izdan chiqarganini tushunasiz. Eng bosh yetakchini ilohiylashtirish, uning qo'l ostidagilarini ham shu darajaga ko'tarish orqali insoniylikni unutgan manfur kishilarning faqat moddiyat uchun yashashlarini ko'rib tanazzulga uchrayotgan amirlikka achinasiz. Siyosati bilan xalqini qashshoqqa aylantirgan Amirning, uning qo'l ostidagi laganbardor, xoin insonlarning qarorlari tufayli butun boshli Buxoro xalqiga zulm qilinadi. Vose esa ana shu zulmga qarshi chiqqan oddiy dehqon farzandi. Avlodlariga o'rnak sifatida xalq manfaatlarini uchun o'z hayotini qurbon qilgan sevimli qahramoningizga aylandi. Asar muallifi esa, yetuk ma'rifatparvar alloma G'arb va Sharq mamlakatlari o'rtasida madaniy, aloqalarni rivojlantirish tarafdori edi.[3] Asarda Abdurauf Fitrat tomonidan avtokratik siyosat, bit'at, xurofot, buzuqlik, ta'magirlik, o'zbo'larchilik, boqamandalik, adolatsizlik,

qattiq tanqidga olinib unga qarshi adolatni qo'yadi. Vosening mag'lubiyati, unda qurolli kuchlarning yo'qligi, tarafdorlarining kamligidan, tarqoqlik va pishiq o'ylanmagan rejadan kelib chiqsada ruhan kuchli bo'lishga va ozod yashash uchun kurashga undaydi. Kuchli hissiyotlar to'liqini ostida qo'zg'alon ko'targanlar, mol-u mulksiz hatto hayot kechirish uchun imkon bermagan amir hokimiyatini bir larzaga keltirib oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Birinchi jild. – Toshkent, 2000.
2. Fitrat Abdurauf. Tanlangan asarlar: J. III. Dramalar, maqolalar / Tahrir hay'ati: O.Sharafiddinov, N.Karimov, D.Alimova va boshq.: Izohlar muallifi: H.Boltaboyev; Mas'ul muharrir: B.Qosimov. – Toshkent: "Ma'naviyat", 2003. – 256 b.
3. Abduvohidov H. Dramaturgiya tarixi. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2019. –

180

4-SHO‘BA **SAHNALASHTIRILADIGAN ASARLAR RO‘YXATINI MUHOKAMA** **QILISH**

O‘ZBEK TEATRINING RIVOJLANISHIDA JADID **DRAMATURGIYASINING O‘RNI**

MOHINA ISROILOVA

*O‘zDSMI mustaqil tadqiqotchisi,
“San’atshunoslik va madaniyatshunoslik”
kafedrasi o‘qituvchisi.*

Annotasiya

Mazkur maqolada ilmiy bilimlarsiz xalqlar ma’naviyatini shakllantirish ilojsiz ekanligini tushungan ma’rifatparvar jadidlarning islom ma’naviyatini yangi bilimlar bilan boyitib, tarixiy jarayonda odamlar imon-e’tiqodi ma’naviyati, dunyoqarashini shakllantirishga o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shganliklari shuningdek, ilmu-ma’rifat, ma’naviyat inson kamoloti uchun nechog‘lik muhim ekanligini yoshlar ongiga singdirishda kerak bo‘lsa o‘z jonlarini fido qilganliklari xaqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: ilm, bilim, ma’naviyat, madaniyat, ma’rifat, adabiyot, dramaturgiya, teatr...

Аннотация

В этой статье просвещенные джадиды, понимая, что без научных знаний невозможно формировать духовность народов, обогатили исламскую духовность новыми знаниями и внесли достойный вклад в формирование духовности и мировоззрения людей в историческом процессе. Тогда они пожертвовали своей жизнью.

Ключевые слова: наука, знания, духовность, культура, просвещение, литература, драматургия, театр...

Annotation

In this article, enlightened Jadids, realizing that it is impossible to form the spirituality of peoples without scientific knowledge, enriched Islamic spirituality with new knowledge and made a worthy contribution to the formation of spirituality and worldview of people in the historical process. Then they sacrificed their lives.

Key words: science, knowledge, spirituality, culture, education, literature, dramaturgy, theater...

Bugungi kunda mamlakatimiz yoshlari, ularning hayot faoliyati bir tomondan jahonda yuz berayotgan globallashuv, tezkor axborotlashuv, modernizasiyalashuv jarayonlari, ikkinchi tomondan yurtimizda kechayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, demokratik taraqqiyot tamoyillari asosida rivojlanayotgan, tub islohotlar amalga oshirilayotgan davrga to'g'ri kelganligi bilan ahamiyatli. Bu esa o'z navbatida kelajagini huquqiy demokratik, ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot qurish istiqbollarini amalga oshirishda davlat va jamiyat asosiy, shuningdek birinchi ahamiyatga molik bo'lgan vazifani ko'ngildagidek uddalashni yoshlar harakati, ular tutgan mavqe va mas'uliyatda deb ishonch bilan qarashimizdadir. Ayni vaqtda, bugungi globallashuv davrida jahon miqyosida chuqur moliyaviy-iqtisodiy inqiroz davom etayotgan, raqobat tobora kuchayib borayotgan keskin bir sharoitda biz mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot yo'lini har tomonlama tahlil qilib, davlatimizni barqaror va jadal sur'atlar bilan rivojlantirish, olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish maqsadida, 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini ishlab chiqildi. Ushbu Strategiyada davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish, qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini isloh qilish, iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish, ijtimoiy sohani rivojlantirish, xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash, chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosat yuritish kabi masalalar taraqqiyotimizning asosiy yo'nalishlari sifatida belgilab olindi.[1] Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish mamlakatimizni demokratlashtirish, modernizasiya va islohotlarni amalga oshirishda

ijtimoiy totuvlik, hamjihatlik, hamkorlikning mustahkam hamda barqaror bo'lishini ta'minlashda, shuningdek milliy qadriyatlarimiz va madaniy merosimiz targ'ibida muhim o'rin tutadi. O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'biri bilan aytganda: "Shu borada ulug' ajdodlarimizning bebaho madaniy va ma'rifiy merosini, muqaddas qadriyatlarimizni tiklash va hayotga qaytarish bilan birga, hayotimizni zamonning eng ilg'or yutuq va mezonlari bilan boyitish, komil inson, barkamol avlodni voyaga yetkazish, ta'lim-tarbiya ishini mutlaqo yangi negizda tashkil etish, muqaddas dinimizga hurmat-ehtirom – faoliyatimizning ma'no-mazmunini belgilab kelmoqda. Bularning barchasi, avvalambor, "Yosh avlodga e'tibor – kelajakka e'tibor" degan, o'z oldimizga qo'ygan shior-maqсадlarimizning biz uchun kuch-quvvat va ruhiy boylik manbai bo'lib, ertangi kunimizning ishonchli poydevori va kafolatiga aylanishi muqarrar".[2]

Ma'naviyat inson axloqi va odobi, bilimlari, iste'dodi, qobiliyati, amaliy malakalari, vijdoni, iymoni, e'tiqodi, dunyoqarashi, mafkuraviy qarashlarning bir-biri bilan uzviy bog'langan, jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etadigan mushtarak tizimdir.[3] Ma'naviyat inson hayotini bezaydi, go'zallashtiradi. Ilmiy bilimlarsiz xalqlar ma'naviyatini shakllantirish ilajsiz ekanligini tushungan ajdodlarimiz, mutafakkir olimlarimiz islom ma'naviyatini yangi bilimlar bilan boyitib, tarixiy jarayonda odamlar imon-e'tiqodi ma'naviyati, dunyoqarashini shakllantirishga o'zlarining munosib hissalarini qo'shganlar. Ilmu-ma'rifat, ma'naviyat inson kamoloti uchun nechog'lik muhim ekanligini xalq ongiga singdirishda ma'rifatparvar ziyolilarimiz kerak bo'lsa o'z jonlarini fido qildilar. Bugungi kunda esa, mamlakatimizda yangi fuqarolik jamiyatni qurishda milliy ma'naviyatimiz hamda islomiy qadriyatlarimiz axloq-odobni mazkur ta'sirchan targ'ibot vositasidan keng foydalanish milliy g'oya va mafkuraning shakllanishiga, jamiyatimiz a'zolarini zamonamiz talab qilayotgan yuksak ma'naviyat ruxida tarbiyalashga yordam beradi.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida, Turkistonda millat taqdiriga tahdid soluvchi o'ta qaltis va og'ir ichki tarixiy muhit paydo bo'ldi. Bir tomondan, Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi siyosiy jihatdan mustahkamlandi. Mustamlaka va zo'ravonlikka mukkasidan ketgan rus bosqinchilari esa, o'z mafkurasini singdirish orqali ma'naviy

ustunlikka ham ega bo'lish uchun mahalliy xalqni ruslashtirish, uning g'ururini sindirish, o'zligini yo'qotishdek, o'ta razil shovinistik siyosatni kuchaytirdi. Ikkinchi tomondan esa, millat va xalqimiz o'z siyosiy, ma'naviy huquqlarini, erkin va hohish-irodasini yo'qotdi. Uchinchidan, umuman musulmon mutaassibliki kuchaydi. Ana shunday sharoitda jadidchilik harakati vujudga keldi. Jadidchilik (arabcha-yangi)[4] degan ma'noni anglatadi. Shuning uchun ham yangilik va islohatchilikka intiluvchi, yangilik yaratuvchi faoliyat bilan mashg'ul bo'lgan taraqqiyparvar, ilg'or ruhdagi milliy ziyolilar tarixda "jadid" degan nomga musharraf bo'ldilar. Ularning harakati esa jadid deb nomlandi. XIX asr oxiri XX asrning birinchi choragida Markaziy Osiyo, Qrim, Kavkaz, Volga bo'yi hududlarida shakllangan, yangi zamonaviy maktab, matbaa va demokratik taraqqiyotning ilg'or usul va yo'llarini yoqlab chiqqan ijtimoiy-ma'rifiy harakakatdir. O'rta Osiyodagi bu islohatchilik harakati murakkab, tarixiy jihatdan serqirra yo'lni bosib o'tdi. Jadidchilikning turli mamlakatlardagi taraqqiyot, islohatlar uchun olib borilgan harakatlarning falsafiy tajribasiga tayanib, bu tajribani milliy asosda qayta ishlashga intildi. Ayni paytda ijtimoiy taraqqiyot yo'llari haqidagi turli qarashlarning to'qnashuv maydoni ham bo'ldi. Mustamlakachilikka qarshi kurashning bosh g'oyasi ana shu murakkab yo'lda shakllanib yetildi. Jadidchilikni shakllantirishda ko'plab millat ziyolilari faol qatnashgan. Jamiyatning o'rta asrchilik illatlari, madaniy qoloqlik va mustamlaka zulmidan, xurofotdan ozod qilish, xalqni zamonaviy taraqqiyot yo'liga olib chiqish, milliy davlatchilik asoslarini bunyod etish harakatning bosh maqsadi edi. Turkistondagi jadidchilik harakatiga M. Behbudiy, Munavvarqori, A.Fitrat, CHO'lpon, Pahlavon Niyoz Hoji, A.Avloniy, H.Hakimzoda, A.Qodiriy, "Yosh buxoroliklar", "Yosh xivaliklar" tashkiloti rahbarlari boshchilik qilgan. Bu harakat o'zining mazmun mohiyatiga ko'ra, XIX asr boshlarida mavjud bo'lgan diniy islohatchilikdan farq qiladi. Ogahiy, Nodira, A.Donish, Turdi, Mahmur, Furqat, Muqimiy kabi ijodkorlar mansub bo'lgan avlodning qarashlari, asosan ma'rifatparvarlik tamoyiliga tayanar edi. Jadidlar esa nafaqat ma'rifat, balki jamiyat hayotining barcha sohalarini isloh qilish, mavjud tartiblarni o'zgartirish yo'lidan bordilar. Jadidchilik o'z tarixida ikki bosqichni bosib o'tgan. Birinchisi-ma'rifatchilik bosqichi va ikkinchisi - siyosiy bosqich. Lekin jadidlarning davlatchilik masalasiga

qarashlari birinchi davrdanoq shakllana boshlagan va ikkinchi bosqichda aniq bir shaklga kelgan desa bo‘ladi. O‘tmishga nazar tashlab, ular jamiyatdagi barcha salbiy holatlarni milliy davlatchilikning yo‘qotilishi bilan bog‘laganlar. Mahmudxo‘ja Behbudiy fikricha, xonliklar ellik yil oldin dunyodan ajratilgan holda bo‘lib, dunyo erishgan yutuqlaridan foydalana olmaganlar va bu milliy davlatchilikni yo‘qotilishi hamda mustamlakachilik asoratiga tushib qolishning sabablaridan biri bo‘ldi, bu esa Turkiston xalqlarini Yevropa qonunlari asosida yashashga majbur qildi. Lekin ular mazkur qonunlarni bilmaydilar. Huquqlarni bilish, ularni himoya qila olish uchun bilimga ega bo‘lish lozim. U yuqori ma‘lumotli mutaxassislar, xususan, huquqshunoslar davlat dumas, sud va Rossiya ma‘muriyatining Turkistondagi rasmiy organlari orqali millatga foyda keltirishlari mumkin, degan fikrga keldi. Shu tariqa Behbudiy ham 1913-yildayoq shunday nazariyani ilgari suradi: Turkistonliklar o‘rtasida ma‘rifat va ta‘limni rivojlantirish ularning o‘z milliy-davlat manfaatlarini himoya qilishlari uchun zarurdir. Jadidchilik konsepsiyasini tarkibiy qismini Turkistondagi barcha xalqlarni birlashtirish muammosi tashkil etadi. Jadidlarning o‘zlarining kelajakdagi davlat tuzumini barcha millatlarning birligi asosida tasavvur etardilar. Bu haqda Behbudiy shunday degan edi: “Biz joriy etgan qonunlar yahudiylarning ham, nasroniylarning ham, musulmonlarning ham va umuman, barchaning manfaatlarini himoya qilishi kerak. Agar biz, Turkiston musulmonlari, birgalikda islohat o‘tkazishni istasak, bizning ziyolilar, ma‘rifatparvarlar, boylar, ruhoniylar va olimlar millat va Vatan farovonligiga xizmat qilishlari kerak. Agar bizni mustamlakachilik qonunlari Bilan boshqarayotgan ekanlar, buning sababchisi, avvalo, o‘zimizning noittifoqligimizdir”.[5]

Behbudiy 1909-yildayoq “Ehtiyoji millat” maqolasida yozadi: “Biz turkistonlilarga ikki sinf kishilari lozimdurki va bu ikki sinf kishilarisiz bizni diniy va dunyoviy ilmlarimiz millat va qavmiyatimiz, maishiy ehtiyojlarimiz xarob bo‘lib, kundankun begona millatlarning zabuni va mahkumi bo‘lurmiz..., ya’ni bu ikki sinf zamondan boxabar ulamoi diniya va dindand boxabar ulamoi zamoniya”. Aynan shu qarash “Padarkush” pyesasining g‘oyaviy negizini belgilagan.[6]

Bu borada u eng avvalo yoshlarga murojaat qiladi. “Har bir mamlakatda islohot va madaniyat asbobig‘a tavassul va tashabbus etmoqlik harakati u mamlakatning yoshlari tarafidan zuhur eta boshlagani kabi, bizning Turkistonda ham madaniyat eshigi manzalasida bo‘lgan makotibi ibtidoiyya ila intiboh va islohot jarchisi bo‘lgan milliy matbuot g‘ayratlu yoshlarning harakoti maorifparvaronalari soyasida vujudga keldi. Shuning uchun har bir milliy havoyijimizdan bo‘lgan mushkul ishlarda yolg‘iz yoshlarimizni marja’ va umidgoh tutib, alardan yordam so‘raymiz (mollari yoki so‘zlari ila millat foidasig‘a yordamlari tekkan ba’zi ulamou ag‘niyomiz ham yoshlar qatoridadurlar).[7]

Mahmudxo‘ja Behbudiy XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan milliy uyg‘onish harakatining atoqli rahbarlaridan biri bo‘lib, shu davrda o‘zbek xalqi ijtimoiy ongining uyg‘onishida muhim rol o‘ynadi. U Turkistonda yangi usul maktablarining ochilishi, milliy matbuotning yuzaga kelishida faol ishtirok etibgina qolmay, birinchi o‘zbek dramasini yaratib, professional o‘zbek teatr san’atining maydonga kelishiga zamin hozirladi. U xalq va jamiyatni ma’rifatlashtirish orqali mustaqillikka erishish g‘oyasini olg‘a surgan va shu qutlug‘ yo‘lda halok bo‘lgan ulug‘ ajdodimizdir.[8]

Turkistonda yangi usul yoki jadid maktablarining vujudga kelishi XIX asr oxiri – XX asr boshlariga to‘g‘ri keladi. Mahalliy maktablar chor ma’muriyatining maxsus ruxsatnomasi bilan ochiladi. Mahalliy maktablar ochish va unda o‘qitish siyosiy jihatdan to‘la ishonchli bo‘lgan Rossiya fuqarolarigagina ruxsat etilardi. Mahalliy maktablarda faqat Rossiya senzurasini ruxsati bilan chop etilgan kitoblarga o‘qitilardi. Maxsus ruxsatsiz maktab ochgan shaxslar maktab ochish va o‘qituvchilik qilish ishidan bir umrga mahrum etiladi... Yangi maktablar oldiga bunday to‘siqlar qo‘yilganiga qaramay, xalqning fidoyi farzandlari, shu jumladan, Behbudiy o‘tgan asr boshlarida “usuli savtiya” (tovush metodiga asoslangan) maktablarni ochish ishiga bel bog‘ladilar. Samarqandda ochilgan dastlabki “usuli savtiya” maktablaridan biri 1903 yili Jomboy tumanining Rajabamin qishlog‘ida, atoqli ma’rifatparvar Abduqodir Shakuriyning hovlisida ochilgan. Bu maktabning tashkil etilishi va faoliyat yuritishiga Behbudiy o‘z hissasini qo‘shdi. Ammo maktab o‘quvchilari orasida shahardan

qatnovchilar oz bo'lmaganligi va ularning Rajabamin qishlog'iga qatnashlari qiyin bo'lgani bois Behbudiy uni o'z hovlisiga ko'chirdi. Shu yillarda u mazkur maktab o'quvchilari uchun "Muntaxabi jug'rofiyai umumiy" ("Qisqacha umumiy geografiya"), "Madhali jug'rofiyai umroniy" ("Aholi geografiyasiga kirish"), "Muxtasari jug'rofiyai Rusiy" ("Rusiyaning qisqacha geografiyasi"), "Kitobat ul-atfol" ("Bolalar kitobi"), "Muxtasari tarixi islom" ("Islomning qisqacha kitobi") singari darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratdi. Bu tilga olingan asarlarning o'ziyoq Behbudiyning o'quvchilarga ham diniy, ham dunyoviy bilimlarni berishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan ma'rifatparvar bo'lganidan dalolat beradi. [9]

Birinchi o'zbek dramasi - "Padarkush"ning 1913-yilda sahna yuzini ko'rishi Turkistonning madaniy hayotida muhim tarixiy voqea bo'ldi. Tomoshabinlar ommasini hayratga solgan bu asarning turli shaharlarda turli havaskorlik truppalari tomonidan namoyish etilishi munosabati bilan o'sha yiliyoq matbuotda qator xabar va maqolalar e'lon qilindi. Shubhasiz, bu maqolalarda asar va uning muallifi to'g'risida ham ayrim fikrlar bildirildi. Ammo M.Behbudiy hayoti va faoliyatiga bo'lgan qiziqish ma'rifatparvar adibning dastlab sirli ravishda g'oyib bo'lishi, so'ngra fojiali ravishda vafot etishi bilan bevosita bog'liq. M.Behbudiy shu vaqtga qadar ham mufti, ham Turkiston jadidlarining otasi sifatida katta e'tibor qozonganligi sababli uning o'limi Turkistonni tom ma'noda larzaga keltirdi. [10]

Jadidchilik o'z maqsad va mohiyatiga ko'ra, dastlabki kundan boshlab, madaniy-ma'rifiy va siyosiy islohatchilik harakati bo'lgan. Ammo vatanni ozod va obod qilish, millat va xalqni hurriyatga olib chiqish, to'q va farovon, madaniyatli qilish uchun jadidlar asosiy e'tiborni dastlab madaniy-ma'rifiy ishlarga qaratdilar. Bu davrga kelib millatni milliy o'limdan saqlab qolish, va istiqloлга olib chiqish uchun ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy tarbiya asosiy omil, muhim bir qurol darajasiga ko'tarildi. Buni esa jadidlar Vatan ozodligi yo'lidagi kurash harakatining asosi deb bildilar. Jadidlar musulmon mutaasibligiga qarama-qarshi ravishda diniy va dunyoviy ma'rifatparvarlik g'oyalarini olg'a surdilar. Ular shariat qoidalari, "Qur'oni karim"ni yaxshi bilgani uchun ham din peshvolaridagi qoloqlikka "Taraqqiyot islomga zid" degan tushunchalarga qarshi kurashdilar. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, jadidchilikning

paydo bo'lishiga avvalo islomdagi diniy dunyoviylikning shariat amallarining o'rni kata bo'ldi.

Bugungi kunga kelib esa, O'zbekistonda ta'lim tizimini kompleks rivojlantirish, malakali kadrlar tayyorlash maqsadlariga katta kuch va mablag'lar yo'naltirilmoqda. Maktabgacha ta'lim, maktab va oliy ta'lim tizimlari, ilmiy-tadqiqot muassasalari faoliyatida sifat o'zgarishlari ro'y bermoqda. Davlatimiz rahbari O'qituvchi va murabbiylar kuni munosabati bilan soha vakillariga yo'llagan tabrik nutqida ta'kidlaganidek, taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham ilm-fan, ta'lim va tarbiyadir. Biz ustozni otaday ulug' deb bilgan, doimo ardoqlagan ma'rifatparvar xalqning vakillarimiz. Men ham o'qituvchi, muallim deganda o'zim uchun eng aziz va hurmatli bo'lgan, ziyoli va zamonaviy, samimiy va mehribon insonlarni tasavvur qilaman. Chunki hammamizga ham shu muallim saboq va ta'lim berib, mehribon ota-onalarimiz qatorida tarbiyalagan. Bugungi kunda O'zbekistonning yangi taraqqiyot davri poydevorini yaratyapmiz. Bunda bizning eng yaqin ko'makchilarimiz ustoz va murabbiylar, ilmiy va ijodkor ziyolilardir.[11]

Shuningdek, xulosa o'rnida Prezidentimizning quyidagi fikrlarini keltirib o'tishimiz o'rinlidir. "Har bir oila, har bir bola hayoti maktab bilan bog'langani, bu masala davlatning, jamiyatning eng muhim ishidir. Hammamiz aziz farzandlarimiz hayoti va taqdirini o'qituvchi va murabbiylarga ishonib topshiramiz. Mana shunday beqiyos boylik posbonlari, kelajak bunyodkorlari bo'lgan bu mo'tabar zotlarga munosib hurmat-ehtirom ko'rsatishimiz kerak".

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.Mirziyoyev. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. 2017-yil.
2. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. T.14. – T.: O'zbekiston. 2006-yil. 9-10 b.
3. Yusupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. – T.:Universitet. 1998-yil.
4. Fasafa qomusiy lug'ati. –T. 2004-yil. 122- b.
5. O'zbek davlatchiligi tarixi ocherklari. –T. 2001-yil.151-b.

6. B.Hasanov, N.Karimov. M.Behbudiy merosining milliy g'oya targ'ibotidagi ahamiyati. – T. 2014-yil. 102-b.
7. Mahmudxo'ja Behbudiy. Muhtaram yoshlarga murojaat. "Oyna" jurnali. 1914-yil. 41-son. 970-972-betlar.
8. N.Karimov. Mahmudxo'ja Behbudiy. – T. 2010-yil. 1-b.
9. O'sha manba. 5-b.
10. O'sha manba. 22-b.

MUNDARIJA

Sinem Küçükağaoğlu Tunç. “Oyna” jurnalida “Padarkush” mavzusidagi maqola va e’lonlar.....	5
Qunduz Nishonboyeva. Jadid dramalari va unda etnomadaniy qadriyatlar.....	12
Quldosh Pardayev, Shaxlo Naraliyeva. Turkiston jadidlari ma’rifatparvarlik harakatining asosiy g’oya va maqsadlari. “Al-Isloh” jurnalida ta’lim islohi masalasining yoritilishi.....	18

I SHO’BA. DRAMATURGIYA VA UNING POETIK TADQIQINING DOLZARB MASALALARINI BELGILAB OLISH.....28

Galiba Hojiyeva. Ozarbayjondagi o’zbek dramalari tadqiqot va tarqalish masalalari.....	28
Xamdam Ismailov. Джадидизм и творчество Махмудхожа Бехбуди	39
Normurod Avazov. “Padarkush” dramasining nashrlari va uning talqini.....	43
Aliboy Qahramonov. Abdulla Qodiriy adabiy merosining yurtimizda o’rganilishi tahlili	49
Nodira Abdunazarova. Siddiqiy-Ajziy jadid maktablaridan birining asoschisi	58
Xilola Abdujabborova. G’ulom Zafariy ijodining jadid dramasi rivojidadagi o’rni.....	63

II SHO’BA. JADID DRAMATURGIYASINING MAVZUIY VA G’OYAVIY YO’NALISHLARINI ANIQLAB OLISH.....68

Aliboy Qahramonov, Xayrixon Hasanova. O’zbek dramaturgiyasi asoschisi – Mahmudxo’ja Behbudiy	68
Iroda Xoliqulova. Hamza dramalarining g’oyaviy-badiiy zamini	74
Durdona Usmonova. O’zbekistonda jadidchilik harakati, jadid matbuotining maydonga kelishi va adabiyotga ta’siri.....	82
Yulduz Murotova. Abdulla Avloniy dramaturgiyasi	88

III SHO’BA. JADID DRAMATURGIYASIGA LINGVOPOETIK, LINGVOKONSEPTUAL VA LINGVOMADANIY ASPEKTD A YONDASHUV MASALALARINI MUHOKAMA QILISH.....93

Hulkar Hamroyeva. “Jadid ma’rifatparvarlik harakatining g‘oyaviy asoslari” to‘plamidan ta’lim jarayonidan foydalanish masalasi	93
Ikromiddin Ostonaqulov. “Turkistonda jadidchilik va uning tugatilishi” maqolasini o‘rganish masalasi	99
Dilnoza Jumayeva. Hamid Olimjon – ilk fitratshunoslardan biri.....	112
Sevara Mahmudova. “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida xulqlar tasnifi.....	117
Zumriniso Kozimova. XX asrda o‘zbek zamonaviy teatr terminlarining rivojlanishi.....	122
Lola Xalmamatova, Sabina Shatmanova. Furqat ijodiy merosining yoshlar ma’naviyatining shakllanishidagi ahamiyati.....	129
Azimjon Davronov. Hamza dramaturgiyasining o‘rganilishi.....	137
To‘lg‘anoy Mamatqulova. Abdurauf Fitrat she’rlarida tahlil va talqin.....	154
Abdulla Axmatov. Abdurauf Fitratning “Vose qo‘zg‘aloni” dramasining ijtimoiy-siyosiy tahlili.....	158
IV SHO‘BA. SAHNALASHTIRILADIGAN ASARLAR RO‘YXATINI MUHOKAMA QILISH.....	165
Mohina Isroilova. O‘zbek teatrining rivojlanishida.....	165

**JADID DRAMALARI POETIKASI VA SAHNALASHTIRISH
MASALALARI: MUAMMO VA YECHIMLAR**

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya

2023-yil 18-aprel

республиканская научно-практическая конференция по теме

ПОЭТИКА И СЦЕНИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ДЖАДИДСКИХ ДРАМ:

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

2023 год 18 апрель

republican scientific and practical conference on the topic

POETICS AND STAGE PROBLEMS OF JADID DRAMAS: PROBLEMS

AND SOLUTIONS

2023 year 18 april